

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક

૨૧૭૨૧ કિંમત ૧૪૦.

ગ્રંથનામ

બાંદિલા

વર્ગાંક

૬-૩

નં દિ તા

[દ્વંકીવાર્તાઓનો સંગ્રહ]

સુરેશ ગાંધી

: હિંમત :

કાચું પુઠું

૧-૪-૦

પાકું પુઠું

૧-૮-૦

નવયુગ પુસ્તક ભંડાર : : રાજકોટ

[આ પુસ્તકના હક્ક કર્તાને સ્વાધિન છે]

લીલાવતી અથવા બાળા

વર્ષ : ૭ મું

પુસ્તક : ૩ જી

: : પ્રકાશક : :

સૌં વિજ્યાબહેન દોશી
નવયુગ પુસ્તક ભંડાર
રાજકોટ : કાઠિયાવાડ

: : મુદ્રક : :

મણીલાલ જગનલાલ શાહ,
ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
ધીકાંટારોડ :: અમદાવાદ.

નિ વે દ ન

મારા પહેલા વાર્તાસંગ્રહ 'આરતી' ને મળેલા લોકાદરથી પ્રેરાઈને આ બીજો સંગ્રહ વાચકોના કરકમલમાં મૂકું છું. આમાંની ઘણીખરી વાર્તાઓ પૃથક પૃથક સામાયિકોમાં છપાઈ ચૂકી છે, તે અને બીજી થોડીક નવાને આ સંગ્રહમાં મેં રથાન આપ્યું છે.

પૂરોગામીઓના મંતવ્ય પ્રમાણે ટૂંકી વાર્તા એટલે થોડામાં થોડા શબ્દોનું કલવિધાન. એ નિયમને વશ હું રહી શક્યો નથી. સત્ય તો એ છે કે ટૂંકી વાર્તાના વિધાન માટે એવા કોઈ નિયમો નથી : અને હોય તો તે બધા સમય માટે, બધા યુગ માટે બંધનકર્તા નથી. વાર્તાકલાને હું હંમેશા પ્રયોગ રૂપે નિરખતો આવ્યો છું. આ સંગ્રહમાં લેવાયેલી વાર્તાઓ એવા પ્રયોગો જ છે. એવા પ્રયોગો નીતનીત નવનવ રૂપે થયા કરે છે. વધુમાંવધુ શબ્દ સામગ્રીથી વિભૂષિત હોય એવી નવલિકાઓ અંગ્રેજીમાં, અને બંગાલીમાં કવિવર ટાગોર, અને શરદ્યાબુના વાર્તાસંગ્રહોમાં દૃષ્ટિએ ચડે છે.

દરેક વાર્તાલેખકને પોતાની શૈલી હોય છે. એ શૈલી એના લોહીમાંથી આવેલી હોય છે. પ્રથમ પંક્તિનો વાર્તાકાર એની રસનાના પ્રવાહમાં તમને અદ્ધર ખેંચી જશે, અને પછી તમારા મર્મભાગ ઉપર જોરથી એક ધા કરી, તમને દૂર દૂર ક્યાંય ફેંકી દેશે, એથી કદાચ તમને કળ વળી જશે, અને કદાચ તમે કોઈ મધુર સંસ્કાર જાગરણમાં ઉત્થકાઈ જશો.

આપણા સંસારમાંથી જ મેં આ વાર્તાઓની વસ્તુ સામગ્રી ઉઠાવી છે. સંસારના ઘરેઘરમાં ડોકિયું કરી જ્યાં જ્યાં મેં હર્ષ, શોક, વેદના, વ્યથા, જોયા છે, ત્યાં ત્યાંથી એ ભેગા કરી મેં મારી નવલિકાઓમાં સંયોજી લીધા છે. શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ માટે તો ઘણુયે લખાઈ ગયું છે. છતાં મોહ મૂકી શકાતો નથી.

નવપરિણિતા સ્ત્રી જ્યારે સેંથીમાં સીંદુર પૂરી પુત્તીગૃહે જાય છે, ત્યારે એ શંકા-આશંકા વચ્ચે ઝોલા ખાતી હોય છે. પત્નીનો પ્રેમ મળશે કે નહિ ? ઘરના નાના મોટા પાત્રોને હું રીઝવી શકીશ કે નહિ ? વગેરે.

વાર્તા જ્યારે કલાનો દોહદ ધારણ કરે છે ત્યારે એ પણ અનેક મુંઝવણોમાં, શંકા આશંકાઓમાં પડી જાય છે. ‘મારા પાત્રોને હું ચોક્કસ ન્યાય આપી શકીશ કે નહિ ? એમની દરેકની પ્રતિભાને સંપૂર્ણપણે વિકસાવી શકીશ કે નહિ ?’ એજ વેદના છે લેખકની.

ધૂંધટ આડો કરીને રૂપરાણી જ્યાં સુત્રી બેઠી હોય છે, ત્યાંસુધી એના રૂપસુંગારનું દર્શન માત્ર કદ્દપનામાં હોય છે. એજ વાર્તાસર્જન માટે પણ એમજ સમજવું. ધૂંધટ ખસી જતાં રૂપરાણીનું કદ્દપનાથી થે સુંદર મોઢું જેમ જોનારને તેજના અલંકારથી આંજી છે છે, એમ વાર્તાના હાઈ સુધી પહોંચતા ધીરેધીરે વાચક એની મોહિનીમાં ગરકાવ થઈ જાય છે. અચાનક કોઈ મધુર આલોક, પ્રતિભા આવી વાચકના અંતરમાં પ્રવેશ કરે છે, અને એને પ્રકાશથી, પવિત્રતાથી સંમાર્જિત કરી જાય છે.

કેટલાક વાર્તાલેખકો પોતાના સર્જનને માનસિક વ્યભિચારનું, અતૃપ્ત આકાંક્ષાઓનું, વાસનાઓનું સાધન માત્ર માને છે. એ લોકો ગંભીર ભૂલ કરે છે. વાર્તાસર્જન એક સાધના છે, એક અનોખી સંસ્કારરક્ષી શૈલી છે, અને આવતી પ્રજાનું પ્રેરણા ધન છે. માનસીક કલુષિતતાનો, વિકૃતિનો છાંયો એમાં ન પડવા દેવો જોઈએ એમ મારું નમ્ર માનવું છે.

થોડામંઘ નવલિકા સાહિત્ય ગુજરાતમાં પ્રગટ થાય છે હંમેશા. એમાં નવજીવનના, ઘડતરના અંશો કેટલામાં હશે એનું માપ કાઢવું કઠિન છે; છતાં યુગ એનું માપ કાઢી લેશે. એના અનોખા ત્રાજ-વેથી તોળીતોળી એ વસ્તુને લઈ લેશે. જીવાડવા જેવું હશે એ રાખી લેશે, જે ખોખલ, હલકું લાગશે તેને ફેંકી દેશે. આવતી પ્રજા એને પગ નીચ કચરી આગળને આગળ ચાલી જશે.

આ સંગ્રહમાં લેવાયેલી કેટલીક વાર્તાઓમાં સ્વાનુભૂતિની પ્રગ-દ્દલ, ભાવવાહી છાયા પડી છે.

સમાજના ઝેંક નીચલા થરમાંથી લીધેલું વાધરણ ‘કસ્તુરી’ નું ચરિત્ર-ચિત્ર મેં જોયું છે. ‘પાદુકાપ્રાપ્તિ’ ની નારીપૂજારિણીની વેદના-પૂર્ણ જીવનકથાના રંગો મેં એક સિંધી મિત્ર પાસેથી સાંભળેલા કથા-ખંડોમાંથી પકડ્યા છે. અને છેલ્લી વાર્તા ‘તિમિરધર’ ને તો કરાંચીમાં બની ગયેલી એક પ્રેમ ઘટનાના અશુભપૂર્ણ અંતિમદર્શનોમાંથી મેં ઘટાવીને લઈ લીધી છે.

સુરેશ ગાંધી

શ્રી ઈન્દુલાલ ગાંધીને

‘...નિઝનિઝનાં સર્જનને વિશ્વકર્માની રચના માનનારાએ સમજવું જોઈએ કે, આપણાં ગુમાનલયી પગલાં પાછળ એક એવી પ્રજાનાં પગલાં પડતાં આવે છે જેમની પાસે પૃથ્વી જેવડું વિશાળ હૃદય છે અને માનવેન્દ્ર [Super-man] ની શક્તિ છે.

ઈન્દુલાલ ગાંધી

કર્તાનું પહેલું વાર્તા પ્રકાશન
આરતી

હવે પછી -

પાદુકા

(કાવ્ય સંગ્રહ)

નૃપુરગીતા

(નૃત્યગીતાનો સંગ્રહ)

ભિક્ષા

(ગીત નાટિકા સંગ્રહ)

સુહાગણુ

(નવલકથા)

અ નુ ક્ર મ

૧ નંદિતા	૩
૨ કૃષ્ણાની મા	૧૬
૩ શ્યામા	૨૨
૪ જનકી	૩૭
૫ પ્રતિભા	૪૫
૬ પાર્વતી	૫૨
૭ રાધિકા	૫૬
૮ તિમિર ઘર	૬૫
૯ બે પાત્રો	૭૬
૧૦ મોટી વહુ	૯૭
૧૧ પાદુકા પ્રાપ્તિ	૧૧૧
૧૨ સંધ્યારાણી	૧૨૬
૧૩ રક્ષા બંધન	૧૪૧
૧૪ રખલના	૧૪૬
૧૫ કસ્તૂરી	૧૬૬
૧૬ દેવતા	૧૮૩
૧૭ પરિઅહિતા	૨૦૩

આજેજ આહક ખનો—

જીવનમાં વધારે જરૂરતની વસ્તુ કંઈ છે

— બહેનો માટે ઉપયોગી સાહિત્ય —

: લીલાવતી ગ્રંથમાળા :

[વરસ દરમ્યાન એક હળ્લર પૃષ્ઠના ચારથી પાંચ પુસ્તક અપાય છે]

લવાજમ:	કાચું પૂઠું :	પાકું પૂઠું
દેશમાં:	૩—૦—૦	૪—૦—૦
પરદેશ:	સીલીંગ સાત	સીલીંગ આઠ

— વર્ષ ૬ ઠાના પુસ્તકો —

ભરમાંગના	૧—૮—૦
હાસ્ય ઘાંટણાં	૧—૮—૦
વિગટનો અભો	૧—૦—૦
ઘોટનાં પાણી	૧—૦—૦
પ્રિયતમા	૦-૧૨—૦

— વર્ષ ૭ માના પુસ્તકો —

તાત્યારવનું તાવીજ	૧—૮—૦
કોણુ ગુનેહગાર ?	૧—૦—૦
ગૃહત્યાગ	૧—૮—૦
નંદિતા	૧—૮—૦
રાજગણી	૧—૮—૦

— વર્ષ ૮ માના પુસ્તકો —

ત્રિભેટા 'ધૂમકેતુ' કૃત અપાય છે.

નવયુગ પુસ્તક ભંડાર : રાજકોટ.

नं हि ता

નંદિતા

સંસારના મરણિત જીવનમાં મને પ્રથમથી જ શ્રદ્ધા નહોતી. લગ્નજીવનના કેટલાક અણઉકેલ કાયડાઓ ઉકેલવા સુધી, માનસ-શાસ્ત્રમાં હું ક્યારેય ઊંડો ઉતર્યો નહોતો, છતાં ત્યારે માતાપિતાના અચાનક મૃત્યુ પછી હું ગંગાપુરના ગામેતીપદે આવ્યો ત્યારે હું ખુબ વિચિત્ર સ્થિતિમાં મૂકાઈ ગયો. સ્વજન-સંબંધીઓ મારા લગ્નની ચિંતામાં પરોવાઈ ગયા, કે જેને કાર્ઝના સંસારની પડી નહોતી. હું આમ એકલો અટુલો રહી ગામેતીપદ ભોગવું એ એમને કપાળમાં હાડની જેમ ખટકતું હતું, અને મારી નામરજી છતાં ગામના એક જૂના પ્રતિષ્ઠિત વૈષ્ણવ કુટુંબ સાથે મારો સંબંધ જોડી દીધો. નૂતન સંસારના સોહાગ જેવા મારી પત્ની નંદિતા આ પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબમાંથી આવી હતી એ જણાવવું અત્યારે આવશ્યક લાગશે.

ઉચ્ચ વૈષ્ણવ કુટુંબમાંથી આવેલી હોવાથી નંદિતામાં ધર્મના પવિત્ર સંસ્કારોએ ખૂબ અસર કરી હતી, અને એનો પડધો એના દરેક કાર્ય અને વર્તનમાં ઊઠતો હતો.

એના વિશાળ બાલમાં એ કુમકુમની આશકા કરતી, અને કંઠમાં મંદારફુલની માલા નાખતી. એના લાંબા ચમકતા વાળ તો હંમેશાં નાનાં નાનાં નાગણના બચ્ચાં જેમ એના સ્કંધપ્રદેશ ઉપર પથરાઈ રહેતા, અને એથી તો એનું સૌંદર્ય અધિક દીપી ઊઠતું.

દિવસની કાઠપણુ ધડીએ એ પ્રસાસ્વરૂપ લાગતી. એની આંખોમાં હંમેશાં કાઠ તેજસ્વી પ્રતિભા હાવી રહેતી, અને એના મુખ ઉપર કાઠ ગંભિર ચિંતનની હાયા નિરંતર પથરાઈ રહેતી. ભાગ્યે જ એ કાઠ સાથે બોલતી; જાણે મૌનની કાઠ અખંડ પ્રતિમા. એના અલાયદા પૂજનાખંડમાં એ હંમેશાં બેસી રહેતી. એક તો હું ગામનો ગામેતી, એટલે ઘરમાં નોકર ચાકરનો પાર નહિ, એથી એને કંઈ જ કરવાનું નહોતું. અને હું પણ એને ભાગ્યે જ બોલાવતો, મને હંમેશાં બીક રહ્યા કરતી કે કદાચ હું એની સાધનાનો ભંગ કરી બેસીશ.

ત્યારે આખો દિવસ એના પૂજના ઓરડામાં એના પ્રિય ધન-સ્થામની મનમોહનમૂર્તિ સામે એ બેસી રહેતી. કાઠવાર એ એના સાંવરિયાના મસ્તક ઉપર મધુર મુકુટ મૂકતી, અને રેશમી પીતામ્બરથી અલંકૃત કરતી, અને જ્યારે સંધ્યા નમતી, અને દૂર મંદિરમાં આરતીનો મંગલધ્વનિ એના કાને અથડાતો, ત્યારે એ મીરાંના પ્રેમ-ભક્તિથી ખરડાયેલા કેટલાક મધુર પદો અતિ કામલ સ્વરે લલકારતી, ત્યારે એના વ્યથિત હૃદયની સ્થિતિ માધવ જંસીના મધુરસ્વરથી પાગલ થઈ વૃંદાવનની ગલીઓમાં એના પગલાં ઢુંઢતી પેલી રાજરાણી જેવી થતી હોય એમ લાગતી.

નંદિતાની અખંડ ભક્તિભાવનામાં એકજ ધ્વનિ હતો, જે ધ્વનિ મેઘ તૃષાતુર અપૈયાની જંસીમાં હતો. અને એના મધુસુદનના ચરણે સારા જીવનની સાધના ધરી દઈ કૃતકૃત્ય થઈ રહેવાની એની ઝંખના એમાંથી પ્રકાશી ઉઠતી હતી.

નંદિતા ભાગ્યે જ કાઠને મળવા જતી. પહેલાં જ્યારે એ પરણીને આવી ત્યારે એને સખીઓ હતી, હવે એ સખીઓ માટે એના હૃદયમાં જરાયે સ્થાન નહોતું. જાણે એવું જ લાગતું હતું કે આખું જીવન આમ પ્રેમભક્તિનાં પદો ગાઈ ગાઈ એ પૂરે પૂરી દેશે.

હા, કોઈવાર જ્યારે શ્રાવણમાં મોરકંઠના મત બંસીનાદથી વાતાવરણમાં કોઈ આતુર અંતરની વ્યથા પથરાઈ જતી, અને મેઘાચ્છાદિત વ્યોમમંડલમાં ધીમે ધીમે ગડગડાટ સંભળાતો ત્યારે એ સફાળી ઉભી થઈ જતી, અને થોડીવાર ‘ પેલી શ્યામ વાદળીઓની હારમાળા પ્રતિ એકાગ્ર નયને નીરખી રહેતી.’ પછી કટકટ દાદર ઉતરી એ નીચે મારા ખંડમાં આવતી અને ધીમે સ્વરે કહેતી : ‘ તમે સાંભળ્યું સ્વામી ! મારા ભગવાનના આગમનનો સમય થયો છે, એના દર્શન કરવા હું જાઉં છું.’ આમ કહી એ હવેલીએ ચાલી જતી.

આશ્ચર્યથી દિંગ્મૂખ થઈ હું નંદિતાના ત્વરથી ઉપડતા પગલાનાં સ્પંદનો સાંભળતો એસી રહેતો; અને મને થતું કે નંદિતા કોઈ દિવસ જરૂર એની ભક્તિભાવના પાછળ પાગલ થઈ જશે.

નંદિતાનું અંતર ઉકેલવા, એના દરેક કાર્યમાં રસ લેવા, એને જોઈતી બધી સામગ્રી પૂરી પાડવા હું કેટલો ઉત્સુક-કેટલો આતુર હતો ! પણ જ્યારથી હું આ નાનકડા ગામના ગામેતીપદે આવ્યો હતો ત્યારથી મારી સ્થિતિ અતિ વિકટ બની ગઈ હતી-સ્મશાનભૂમિના કોઈ એકલવાયા ખંડેર જેવી. હું ભાગ્યે જ કોઈને મળવા જતો. ખુદ નંદિતા સાથે પણ કોઈવાર કામપ્રસંગે જ વાતચીત કરતો. એને એના ભગવાન પ્રિય હતા-મને મારા હિસાબકિતાબ. મારી આસપાસ કેવો સંસાર પથરાઈ રહ્યો હતો, અને એમાં કેવા માનવ-પ્રાણી વસી રહ્યા હતા એ જાણવાની કે પ્રીછવાની મને જરાયે દરકાર નહોતી.

એક દિવસનું મને સ્મરણ છે. ત્યારે શ્રાવણ માસ જ ચાલતો હતો. ઋતુએ નૂતન સોહાગ પહેરી લીધા હતા. એ દિવસે સવારના મેઘજલના છંટકાવથી પ્રકૃતિમાતા ગંગાસ્નાન કરી આવ્યા હોય એવા લાગતા હતા, અને હું મારા ઓરડાની બારીમાંથી આ દૃષ્ય નીરખી રહ્યો હતો, એવામાં મારા દ્વાર પાસે કંઈક ખખડાટ થયો.

કોઈના કંકણનો મધુરધ્વનિ, તાજાં મંદાર ફુલમાંથી ઉડતી સુરભીએ મને સંસ્કાર જાગરણમાં ઉચકી લીધો. જરા પાછું ફરીને જોઉં છું તો ખીજું કાણ હોય ? નંદિતા !

કોઈ ઉલ્લાસ અને આનંદની મૂર્તિ જેવી નંદિતાને જોવાની મેં આશા રાખેલી, પણ એ નંદિતા અત્યારે અહીં નહોતી. એના મોઢાં ઉપર કોઈ ગંભીર વિષાદની છાયા પથરાઈ ગઈ હતી. હળવે હળવે એ મારા આસન પાસે આવી અને મારા પગનો સ્પર્શ કરી સાદડી ઉપર બેઠી. એના નયનો કમલની પાંખડી જેમ ખીડાયેલાં હતાં. ‘આજ વહેલી ઉઠી હું મારા ભગવાનનાં દર્શન કરવા ગઈ હતી સ્વામી !’ મંદ સ્વરે એણે બોલવાનો આરંભ કર્યો.

‘હા, હા, કોઈ કોઈ વાર તું હવેલીએ જાય છે ને નંદિતા !’ આશ્ચર્યચકિત દષ્ટિએ એના મુખારવિંદ તરફ જોઈ મેં પૂછ્યું.

‘પણ મારા ભગવાન ત્યાં નહોતા સ્વામી !’ એની આંખોમાં અશ્રુબિંદુ ગૂંથી એ બોલી.

‘તું થું કહે છે નંદિતા !’ એને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવા હું આગળ વધ્યો.

‘હું સાચું કહું છું સ્વામી ! મારા ભગવાન એ દેવસ્થાનમાંથી ચાલ્યા ગયા છે !’ આંસુ લૂછી એણે આગળ ચલાવ્યું : ‘હવેલીના પ્રવેશદ્વાર પાસે હજુ હું પહોંચતી હતી, ત્યાં મેં કેટલાક મહેતરો જોયા. એ લોકો મારા ભગવાનનાં દર્શન કરવા આવ્યા હતા સ્વામી ! પણ મંદિરના રક્ષકોએ એમને મારીને હડસેલી કાઢ્યા, અને મંદિરનાં દ્વાર બંધ કરી દીધાં, અને ફરી કોઈવાર એ દેવદ્વારે ન આવવાની આજ્ઞા કરી.

‘ઓ સ્વામી ! એ લોકો દિનહિન બનીને ચાલ્યા ગયા, અને એમનાં ગરીબડાં મોઢાં ઉપર માનવતા કોઈ સૌભાગ્યહિન સ્ત્રીની જેમ લજ્જાધનિ પથરાઈ ગઈ. ત્યારથી મને થયું છે સ્વામી ! કે મારા

ભગવાન એ હવેલીમાંથી તિરસ્કૃત થઇ ચાલ્યા ગયા. અદ્ભુતો એની રમરણમૂર્તિને એમને ઘેર ઉપાડી ગયા છે. એ લોકોએ મારા દેવતાના સુંદર પદામ્બુજો એમના હૃદય સિંદાસને પ્રતિષ્ઠાપિત કર્યા છે.’ એટલું બોલી એ થોડીવાર મૌન રહી, અને પછી મારા ઉત્તરની રાહ જોયા વગર એના પૂજના ખંડમાં ચાલી ગઈ.

બીજીસવારે હજી જ્યાં હું મારા હિસાબકિતાબનાં પાનાં ઉથલાવવાની શરૂઆત કરતો હતો ત્યાં ફરીવાર મારા દ્વાર પાસે ખડખડાટ થયો. ફરીવાર એ આવી, મારા નૂતનસંસારની મીરાં. એની અલકલટો સ્કંધપ્રદેશ ઉપર પથરાઈને મનોહર લાગતી હતી; અને કપોલમાં કરેલી ક્રમક્રમની આશકાએ જાણે મુક્તાફલનું રૂપ લીધું હતું. એ મારાથી થોડે દૂર સાદી ઉપર બેઠી. આજ એના મોઢા ઉપર પ્રસન્નતા છાંયી રહી હતી. એના અંતરનો બધો આનંદ જાણે કવિતા રૂપે પ્રગટ થઇ પુલ જેવા કામલ એના મુખારવિંદ ઉપર ઢોળાઈ જતો હતો. એણે કહ્યું: ‘સાંભળો, ગઈ રાતે સ્વપ્નમાં મેં મારા ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં.’

‘તું શું કહે છે નંદિતા?’ જીજ્ઞાસાપૂર્ણ દષ્ટિ કરી મેં એના મોઢાના ભાવ વાંચવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

‘હા. એના મૃદુલ પદામ્બુજો મારા હૃદય પર પડ્યા અને હું જાગી ગઈ. એમનું દર્શન મેં કર્યું. ઓ સ્વામી! જાણે હું ધન્ય બની ગઈ હોઉં એવું મને લાગ્યું. કોઈ શ્યામવાદળી જેવા મયુરમુકુટની પીછકલામાં મેં એમનું પવિત્ર દર્શન કર્યું.

‘એમણે મને કહ્યું. એ લોકોએ મને તિરસ્કારી કાઢ્યો છે—આ મંદિરના રક્ષકોએ. હવે મારું સ્થાન એ સુવર્ણના ઝળહળિત અલંકારો, અને રેશમનાં ચમકતાં પીતામ્બરો વચ્ચે નથી. હવે તો હું મહેતરોના હૃદયમંદિરનો નિવાસી બન્યો છું, અને મારું સ્થાન એમની નિષ્કલંક ભક્તિભાવનામાં છે. ઓ સ્વામી! મને મારા ભગવાનની નિકટ જવાની

રજા આપો. મને એ બોલાવી રહ્યા છે, મહેતરોના દિન આવાસમાં. એનું દર્શન કરી મને ધન્ય થવા દો.' આટલું કહી એ મારા ચરણમાં ઢળી પડી.

મેં કહ્યું ' તારા અંતરના અવાજને અનુસરવામાં હું કદાપી તારી આડે નહિ આવું. તને જ્યારે ઠીક લાગે ત્યારે તું ત્યાં જઈ શકે છે. નંદિતા ! તારા ભગવાનની સેવાથી તું સારો સંસાર ઉજ્જવલ કરી શકીશ. '

મારા એ શબ્દોએ એ જાત્રત થઈ ગઈ. કોઈ નવચેતનના સ્પર્શથી પુલકિત થઈ એ ત્યાંથી ઉઠી અને મારા ચરણનો સ્પર્શ કરી બહાર ચાલી ગઈ.

x

x

x

x

આખા ગામમાં હવે એક જ વાત ચર્ચાવી શરૂ થઈ ગઈ હતી. અને તે મારી અને મારી પત્ની નંદિતાની. અનેક સત્ય, અસત્ય હકીકતોથી લોકો મારા કાનમાં વિષ ઝેડવા લાગ્યા હતા. મને ઉપાલંબોથી લાદી દેતા હતા, અને કોઈ કોઈ તો આ બધું નહિ અટકે તો મને ગામેતીપદમાંથી દૂર ફેંકી દેવાની ધમકીઓ પણ આપવા લાગ્યા હતા. છતાં હું મક્કમ હતો.

હું એ બધા ધર્મસ્થંભોને, અને જર્જરિત લોકપ્રણાલિકાના ઉપાસકોને એક જ ઉત્તર આપી રહ્યો હતો, અને મારા એ ઉત્તરમાં મેં નંદિતાના સ્ત્રીત્વને પ્રધાનપદે મૂક્યું હતું. મેં એ લોકોને સ્પષ્ટ જણાવી દીધું હતું કે નંદિતાના અંતરનો અવાજ ટુંધવાની મારી શક્તિ નહોતી, કારણ એ સમસ્ત વિશ્વના નારીત્વના પ્રતિકરૂપ હતી, અને એને અપમાનવામાં હું સારા સંસારની હાંસી કરતો હોઉં એવું મને લાગતું હતું.

x

x

x

x

નંદિતા દિવસનો કેટલોક ભાગ બંગીવાસમાં જ ગાળતી. એતો એના દેવતાની પૂજારિણી બની હતી. અને એનો એ દેવતા ગામના

ભાંગી, ઢેડ, અને મહેતરોમાં વસી રહ્યો હતો. કોઈ નવજનગૃતિના સંદેશવાહક જેમ એ અદ્ભુતોની વચ્ચે પડી હતી, અને એમના હૃદય પર શાસન ચલાવતો હતી.

એના શબ્દે શબ્દે મહેતરોના પ્રાણમાં નૂતન ધ્વનિ ઊઠતો હતો; અને એના પગલે પગલે જીવન પાથરી દેવા એ લોકો પાગલ થયા હતા. એ બધી દલિત કામોનું સંગઠન કરી નંદિતા એના અગ્રપદે મહાલતી હતી. હવે એમને એક જ કાર્ય કરવાનું બાકી હતું. એમના તિરસ્કૃત દેવતાને ફરીવાર મંદિરમાં લઈ જવાનું. એ મંદિરપ્રવેશના સત્યાગ્રહના ભણુકારા વાગી રહ્યા હતા.

નંદિતાએ દુંદુભી—નાદ કરી દીધો હતો, અને સમુદ્રજલની અનેક ઉર્મિમાલા જેમ અદ્ભુતોનો એ સાગર એ નાદે ઉછળી પડ્યો હતો.

એક દિવસ હવેલીના રક્ષકો જ્યારે નિરાંતે ઘોરતા હતા, અને સંધ્યા ધીમે પગલે આવતી હતી, ત્યારે વિદ્યુત્ત્રવેગે એક વાત ગામમાં પ્રસરી ગઈ હતી. મારો એક નોકર ખજાર લાવ્યો હતો કે નંદિતાના અગ્રેસરપદે મહેતરોએ આજ મંદિરપ્રવેશનો હઠાગ્રહ કર્યો હતો. મામલાએ ગંભીર રૂપ પકડ્યું હતું, રક્ષકો અને મહેતરો વચ્ચે ઠીક ઠીક ઝપાઝપી થઈ હતી, અને બન્ને પક્ષોને સારી નુકસાની થઈ હતી.

ખજાર સાંભળી હું અસ્વસ્થ બની ગયો હતો. મને નંદિતાની શીકર લાગી હતી. રખેને, રક્ષકોએ એનું માથું પણ ફેડ્યું હોય !

અંતરતળે કોઈ અસહ્ય વેદનાથી હું પીડાઈ રહ્યો હતો, ત્યાંતો નંદિતા આવી. એના નયનોમાં દુઃખ અને વિષાદ છવાયેલાં હતાં. વેદનાની કોઈ અખંડ પ્રતિમા જેમ એ મારી પાસે આવી, અને મારા ચરણની રજ લઈ માથે ચડાવી.

નયનદ્વયમાં અશુભૂંથી એ બોલી : ‘ મંદિરના રક્ષકોએ ફરીવાર મારા ભગવાનને દુષિત કર્યા છે સ્વામી ! એ લોકોએ એને તિરસ્કાર્યા

છે, અને લાઠીના ફટકા મારી દૂર હડસેલી કાઢ્યા છે. એ દરેક ફટકાએ મારા ભગવાનના અંતરમાં પારાવાર દુઃખ થયું છે. ઓ સ્વામી ! એ લોકોએ રક્તપાત કર્યો છે, અને મારા ભગવાનના વદન ઉપર અનેક જખ્મો કર્યા છે. એ બધામાંથી રૂધિરની ધારા ટપકે છે, અને હું મૂંગી બની, એ બધું સહન કરતી, તમારી પાસે યાત્રક જેમ આવી છું. ’

‘ હું તારી કંઈ સેવા કરી શકું નંદિતા ! ’ ખિન્ન સ્વરે નંદિતાના ગંભીર મુખ ભણી દષ્ટિ ઠેરવી મેં પૂછ્યું.

થોડીવાર એ મૌન રહી. પારાવાર દુઃખ અને મંથનથી એના મોઢાના ભાવ પર થતું પરિવર્તન હું જોઈ રહ્યો હતો. આખરે તૂટી જતા કોઈ વીણાના તાર જેમ એ ઝણઝણી ઉઠી :

‘ તમે એ રક્ષકોને ન સમજાવી શકો સ્વામી ! શા માટે એ મારા મહેતરોને મંદિરપ્રવેશની બંધી કરે છે ? શા માટે એ મારા પીડિતોને અપમાનિત કરી દૂર હડસેલી કાઢે છે ? તમે એ માટે કંઈ કરો જ, હું તમારા પગે પડું છું. ’ એના શબ્દોમાં કોઈ અત્યાર્થીયે દર્દ પથરાઈ જતું હતું.

મેં કહ્યું : ‘ એ રક્ષકોના હૃદય ઉપર કોઈનું શાસન નથી. નંદિતા ! હું એમને સમજાવું, પણ એમના પત્થર જેવાં હૃદય સુધી એની અસર નહિ પહોંચે. તું સાંભળે છે ને નંદિતા ! એ હૃદયપરિવર્તનની વાત છે, એકલી સમજાવટની નહિ. ’

‘ પણ તમે તો ગામેતીપદો છો સ્વામી ! એ મંદિરો અને ધર્માચાર્યો ઉપદેશ તમારું શાસન છે. તમે એમને ફરજ ન પાડી શકો ? ’ આર્તસ્વરે ફરીવાર નંદિતા બોલી.

મેં કહ્યું : ‘ કોઈના ધર્મ અને સંસ્કારો ઉપર આક્રમણ કરવાનો મને અધિકાર નથી. એમના દેવસ્થાનની પ્રતિષ્ઠા જ્યાં સુધી એમને

પ્રિય છે, ત્યાં સુધી તારા મહેતરો મંદિરના દ્વાર સુધી નહિ જઈ શકે. છતાં મારાથી બનતું હું બધુંયે કરી ચૂકીશ. ’

પણ નંદિતા ઉપર મારા શબ્દોની કંઈપણ અસર ન થઈ. એના કંઠમાં ઝુલતી મંદારમાલાના ફુલ મસળતી એ બોલી: ‘મારા ભગવાન હવે વધુવાર અપમાનિત થવાના નથી સ્વામી ! અમે એકવાર વધુ સત્યાગ્રહ કરવાના છીએ, અને આ વખતે અમે દેવદ્વાર ઉઘડાવીશું—નહિતર ત્યાં જ મરીશું. ’

એના શબ્દોમાં કોઈ મક્કમ શ્રદ્ધા અને કાર્યબળ સમાયેલાં મને લાગ્યાં. થોડીવાર પછી એ ઉઠીને બહાર જવાની તૈયારી કરવા લાગી. એને ઉભી રાખી મેં પૂછ્યું: ‘તારા મહેતરો આનંદમાં છેને નંદિતા ! તારા એ ભગવાન પ્રસન્ન છે ને ?’

એક છાનું મધુર સ્મિત મુખરેખાઓમાં દ્વિપાવી, જતી જતી એ કહેતી ગઈ: ‘મને એમનો પ્રેમ મળ્યો છે સ્વામી ! અને એ પ્રેમથી સારો સંસાર મળ્યો છે.’

x

x

x

x

બીજો દિવસે હું હવેલીના પૂજારી અને રક્ષકોને સમજાવવા ગયો. ખૂબ રકઝક કરી જોઈ, છતાં એમના પાપાણુ હૃદય પીગળ્યાં નહિ. છેક મધ્યાહને ઉઠીને ઘેર આવ્યો. હવેલીની પ્રતિજ્ઞા એમને પેલા મહેતરો કરતાં વધુ પ્રિય લાગી.

એ આખો દિવસ ચાલ્યો ગયો, અને બીજો ઉગ્યો. મારી એએની વધી પડી થોડું અજવાળું દેખાયું એટલે હું ઉઠીને નંદિતાના પૂજના ખંડ તરફ વળ્યો. જોઉં છું તો નંદિતા ત્યાંથી બહાર ચાલી ગઈ હતી. નોકરને પૂછી જોયું તો ખબર પડી કે એ મહેતરોના આવાસ તરફ ઊપડી ગઈ હતી.

હું પણ એ પૂનિત ધામ ભણી પગલા ભરવા લાગ્યો. હળવે

હળવે ગામમાં એક વાત પ્રસરવા લાગી હતી કે આજ મહેતરોનો આખરી સત્યાગ્રહ થવાનો છે.

છેક છેવાડાના ભાગમાં જ્યાં અછૂતોના આવાસ હતા ત્યાં ધીમે ધીમે માનવસમુદાય એકઠો થવા લાગ્યો હતો. ઢેડ, ભંગી, ચમાર વગેરે કામના પુરુષો અને સ્ત્રીઓ આ સત્યાગ્રહમાં ભાગ લેવા જમા થવા લાગ્યા હતા. થોડીવાર પછી એ બધા સરઘસના આકારમાં ગોઠવાઈને આગળને આગળ પગલા માંડી રહ્યા હતા. રસ્તા ઉપર ઉચ્ચ વર્ણના સ્ત્રીપુરુષો એમને જોવા ગોઠવાઈ ગયા હતા. સરઘસમાં મોખરે કેટલાક પુરુષો અને સ્ત્રીઓ હતી. એમાં નંદિતા બધાથી નોખી તરી આવતી હતી. એણે તાજ શેફાલિ કુલની માલા કંઠમાં નાખી હતી, અને કરકંકણની જગ્યાએ નાજુક કુલ-ગ્રંથીઓ બાંધી હતી. એના બાલમાં કુમકુમનું તીલક હતું, અને બન્ને હાથમાં કરતાલ હતા. એ બધા અછૂતો કરતાલ અને મંજીરાથી સુસજ્જ હતાં. કાંઈ કાંઈએ મૃદંગ લીધા હતા, અને સૌથી મોખરે નંદિતા સાથે એક નવયુવાન મહેતર હારમોનિયમ બજાવતો હતો.

લોકપ્રાણુમાં નવચેતન ઉજાળતાં અને એમના અંતરનેપથ્યમાં છૂપાઈ રહેલી માનવતા જાગૃત કરતા, આ નૂતનપથયાત્રીઓ આગળને આગળ ચાલતા હતા. એમના મધુરા કિર્તનોથી આખું ગામ જાણે કાંઈ અપૂર્વ રસનામાં ડૂબી જતું હોય એવું લાગતું હતું.

હવેલીના દ્વાર પાસે સરઘસ આવ્યું એટલે મંદિરના રક્ષકો લાઠીઓ લઈ એમનામાં ભંગાણુ પાડવા દોડ્યા, અને સખ્ત પ્રહારો કરી એમને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા. ખુદ મંદિરના પૂજારીએ બુલંદ સ્વરે કહ્યું: ‘હું મરું અને મારી લાશ ઉપરથી બલે તમે ચાલ્યા આવો.’

એમની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ જોઈને નંદિતાએ ફરીવાર એમનું સંગઠન કર્યું; એમને મધુર શબ્દોએ શ્રદ્ધાબળ આપ્યું. મંદિરના દ્વાર પાસેજ ફરીવાર એ લોકો આવીને શાંત બની ઉભા રહ્યા. કાંઈ સાથે

એમને તકરાર કરવી નહોતી. એમને એ સંસ્કારરક્ષુઓના હૃદયપરિ-
વર્તન કરાવવા હતા. એટલે નંદિતાએ એના કરતાલના સુંદર કટકટ
અવાજ સાથે એક સુંદર ગીતનો આરંભ કર્યો. વાતાવરણમાં કોઈ
નૂતન તાઝગી પથરાઈ ગઈ. મંદિરના રક્ષકો એને સાંભળવા થંભી ગયા.

અને એ ગીતમાં એણે સવારની ઘેરી ધૂસરમાં જ્યારે મથુરામાં
કૃષ્ણજન્મથી આનંદિત થઈ વૃંદાવનના ગોપગોપીઓએ એમના કામ-
કાજ પડતાં મૂકી નંદરાજને ઘેર ઉત્સવ માંડ્યો, અને એમના ગોકુલ-
ચંદ્રની મતવાલી સુરત જોઈ જોઈ એ નરનારીઓ મૃદંગ અને કરતાલ
લઈ કેવી રીતે નાચ્યા, અને એમનો પ્રાણ એ શૈશવ સ્વપ્નના ચરણ-
કમલમાં પડી ધન્ય થયો. એ ભાવના તરતી મૂકી દીધી ! આહ !
અને સકલ મહેતર નરનારી એ ગીતને ઝીલતા ગયા, જાણે એ લોકોના
અંતર પણ પુલકિત થઈને એ ગોપગોપી જેમ નાચતા હતા.

પછી નંદિતાએ એ સુંદર ગીતનું બીજું ચરણ ઉપાડ્યું, અને
એ સ્વરોમાં એણે કૃષ્ણબંસીના મધુર નાદથી કાલિંદીના શ્યામ જલ
ઉછાળી મૂક્યા, જ્યારે મથુરાની પનિહારીઓને રંજીડતો કાલીનાગ-
નાથી એ નંદના છેલડાએ વૃંદાવનની પ્રજામાં આનંદ આનંદ ભરી
દીધો, અને ગોપીકાઓએ અક્ષત કુમકુમથી એ શ્યામચરણ પૂજી
આનંદમંગલ ગાયા, અને જાણે કે સારો સંસાર એ કલ્યાણભાવનાથી
રંગાઈ જતો ન હોય એવી મધુરપ નંદિતા એના ગીતમાં ભરતી ગઈ.

એકત્રીત થયેલા બધા નરનારી નંદિતાના આ ગીતને મુગ્ધ બની
સાંભળતા હતા. કરતાલ અને મંજીરાની એવી મધુર ધુન ભળી હતી !
ખૂદ મંદિરનો પૂજારી પણ એમાં ગરકાવ થઈ ગયો હતો.

હવે નંદિતાએ એ ગીતનું છેલ્લું પદ ઉપાડ્યું.

અને એ પ્રેમપદમાં નંદિતાએ વિશ્વના નિત્યના યૌવન જેવા
રાધા અને કૃષ્ણના પ્રણયભાવનાના નાદને વહેતો કર્યો. જ્યારે કુંજ-
વિહારીની નૂતન બંસીના પ્રેમસ્વરોએ કુંજેકુંજે કોઈ અખૂટ મોહિની

ભરી દીધી, અને એ નાદ વૃક્ષ અને વલ્લરીમાં, લતામાં, અને કુલ-કુલમાં કોઈ મધુર ભાવના જગાવતો આગળને આગળ વહેવા લાગ્યો.

કોઈ નહોતું જાણતું કે એ સ્વરો ક્યાંથી આવે છે. કઈ અદૃશ્ય પગદંડીએથી એ ગીતશ્રેણી વહી રહી છે. બધા વૃજના નરનારી એ પ્રેમધ્વનિને અનુસરતાં, નિદ્રામાં ચાલતા માનવીઓ જેમ પાગલ થઈ નાચતાં, અખૂટ શ્રદ્ધાભર, વિશ્વાસભર, એ સ્વરમધુર ગીતના પહેપહે પગલા માંડતા, એ કુંજવિહારીના ચરણમાં પડી ધન્ય થવા દોડતા હતા. એની પ્રેમજાંસીમાં લુપ્ત બની જીવન ભૂલી જવા સારા સંસારને એકત્ર કરી એક પ્રેમભાવનાથી રંગી દેવા એ લોકો કેટલા ઉત્સુક, કેટલા આતુર હતા ?

બધી પ્રેક્ષક મેદની નંદિતાના આ છેલ્લા પ્રેમપદ્ધી પાગલ બની ગઈ હતી. જાણે એના ગીતે કોઈ ઉલ્કાપાત મચાવી દીધો હતો, જાણે એનું પ્રણયગીત સારા સંસારને આવકારી રહ્યું ન હોય, બધાને એકમેકમાં ગૂંથાઈ જવા, બધો ભેદભાવ ભૂલી જવા એકત્ર રંગથી રંગાઈ જવા આવકારી રહ્યું ન હોય ! કેટલું કામલ ! કેટલું આવેગ પ્રચુર !

માનવમેદનીમાં કંઈક ખળભળાટ થયો, મંદિરના મુખ્ય પૂજારી-એ આગળ આવી દ્વારની ચાવી નંદિતાના ચરણમાં ફેંકી એના ચરણનો સ્પર્શ કર્યો. અને ગદ્ગદિત્ત કંઠે કહ્યું : 'તમારા લોકોની જીત થઈ છે નંદિતા ! અત્યાર સુધી હું એ પ્રેમગીત સ્વપ્નમાં સાંભળતો હતો, હવે જાગ્રત થઈને સાંભળું છું. કેટલું મધુર ! કેટલું પ્રકાશમય !'

નંદિતાએ એના કરતાલ બંધ કર્યા, એટલે બધા વાદ્ય શાંત બની ગયા. મૌન સર્વત્ર છવાઈ ગયું. મંદ સ્વરે નંદિતાએ કહ્યું :

'મારા ભગવાનને હું પાછા લાવી છું પૂજારી !' તમે એને એક વાર તીરસ્કારી-હડસેલી કાઢ્યા હતા, હવે એનો મંગલપ્રવેશ

થવા ઘો. વૃંદાવનના ગીતે સારા સંસારને ઉજ્જવલ કર્યો છે. યુગો પહેલાં છેડેલાં એના પ્રેમખંસીના સ્વરોએ આજપણુ માનવહૃદયને જકડીને બાંધી લીધા છે.' અને નંદિતાએ હવેલીના દાર ખોલી નાખ્યા. માનો કે સારા સંસારના દાર ખુલી ગયાં.

એના મહેતર ભજનિકાની મંડળી સહિત મંદિર પ્રવેશ કરતાં નંદિતાએ 'કાર્તિક કવિનું' છેલ્લું પદ ફરી વાર એના કરતાલના સુંદર કટકટ અવાજ સાથે ગાયું:

પ્રેમને મનકી ગંગા યમુનાકે
સુખ સંગમ પે મીલાયા
ધન્ય ધન્ય વહ રસના જીસને
પ્રેમકા નીત ગુન ગાયા.

અને આખો સંસાર એ પ્રેમગૂંજને ગૂંજી રહ્યો.

કૃષ્ણાની મા

કૃષ્ણાની માએ ઉતાવળથી પૂજનનું કામ આટોપી લીધું. એના બગવાનના પાદ યુગલમાં કુસુમાંજલિનો છેલ્લો અર્ધ ચડાવી, કપોલમાં શ્વેત ચંદનનું તિલક કરી કૃષ્ણાની મા ઊભાં થયાં. પૂજના ખંડની બહાર આવી મોટો ઘાંટો કાઢી બોલ્યાં: ‘કાલી ! ઓ કાલી !’

ધુમાડાથી ઘેરાયેલા રસોડામાંથી વિઝલ જેમ દોડી આવી કાલી એમની નજીક ઠરી ગઈ. કહ્યું: ‘કૃષ્ણાની મા, મને બોલાવતાં હતાં ?’

‘અરે જોને જરા કૃષ્ણો ક્યાં ગયો છે ? નિશાળનો વખત થયો છતાં તને કદિ યાદ રહે છે કાલી ?’ ચંડીસ્વરૂપ ધારણ કરીને કૃષ્ણાની મા બોલ્યાં.

કાલી બહાર દોડી ગઈ. થોડી વારમાં ધૂળધૂળ લૂગડે ભરેલા છ સાત વરસના કૃષ્ણાને કાંડેથી પકડી અંદરના ખંડમાં લઈ ગઈ. ઝટપટ એનાં કપડાં કાઢી, હાથ પગ ઘોષ નવાં કપડાં પહેરાવી, બિંદી કરી, એના સ્લેટપેન કાલીએ પોતાના હાથમાં લઈ લીધા અને બન્ને બહાર ચાલ્યા ગયા.

કૃષ્ણાની મા સરોષ નયને આ બધું જોતાં ઊભાં હતાં છતાં કંઈ જ ન બોલ્યાં. એ બન્નેના ચાલ્યા ગયા પછી એમણે એક ઊંડો શ્વાસ લીધો. આનંદની એક છાની લહરી એમના મુખારવિંદ પરથી ફરી ચાલી ગઈ.

કૃષ્ણાને જ્યારથી નિશાળે મૂક્યો ત્યારથી અત્યાર સુધી બધું બરાબર ચાલતું હતું. ચૂસ્ત વૈષ્ણવ કુટુંબમાંથી આવેલાં હોવાથી કૃષ્ણાની મા ગમે તેમ ચલાવી લે એમ નહોતું. કૃષ્ણામાં ઉચ્ચ સંસ્કારોનું બીજરોપણ થાય, તેમજ ધર્મ અને ચારિત્ર્ય ઉપર એનો અંકુશ રહે એ જોવાનું કામ કૃષ્ણાની માનું હતું.

કૃષ્ણાના દરેક વર્તનમાં, કામકાજમાં, અભ્યાસક્રમમાં, અને જીવનમાં કૃષ્ણાની મા બહુ ઊંડો રસ લઈ રહ્યાં હતાં. એ બધાથી પર એમની ધર્મમીમાંસા બહુ તીવ્ર અને ચૂસ્ત હતી. વર્તમાન સમયની કોષપણ નવવધૂ ગમે તેટલી ધર્મિષ્ઠ હોય, અને ચૂસ્તમાં ચૂસ્ત વૈષ્ણવ કુટુંબમાંથી આવી હોય તો પણ કૃષ્ણાની માની હરોળમાં નજ બેસી શકે. એટલી ઉચ્ચતા કેળવવા જેટલું કહાપણ એનામાં ભાગ્યે જ આવે.

નવી નિશાળે બેઠાને કૃષ્ણાને હજી પાંચ જ મહિના થયા હતા. ત્યાં એક દિવસ એક અસામાન્ય ઘટના બની ગઈ. કૃષ્ણાના જીવનની બધી કારકિર્દી, બધી યશસ્વિતા ઉપર પાણી ફરી ગયું.

નાનકડો કૃષ્ણો એના એક ભાઈબંધને લઈને એક દિવસ મકાનના દરવાજામાં દાખલ થયો. તે દિવસે નિશાળેથી આવતાં કૃષ્ણાને બહુ મોડું થયું હતું અને કૃષ્ણાની મા, એની માર્ગ પ્રતિક્ષા કરી રહ્યાં હતાં.

‘કેમરે, ક્યાં હતો અત્યાર સુધી કૃષ્ણા ?’ માએ ઉગ્રસ્વરૂપ ધારણ કરી કૃષ્ણાની ઝડતી લેવા માંડી: ‘કલ્લુ સાથે રમતો હતો મા. પતંગ ચગાવવાની એવી મજા પડેલી !’ ધીમું ધીમું હસતો કૃષ્ણો બોલ્યો. ‘હં,’ કૃષ્ણાની માએ જરા શ્વાસ લીધો. ‘કાણુ છે તારો કલ્લુ ?’ કૃષ્ણાની માએ જોરથી ઘોટો પાડી પૂછ્યું. ક્ષણે

કૃષ્ણા બોલ્યો: ‘આ સાથે છે તેજતો મા ! તમે એને નથી ઓળખતા ? એનો બાપ રસ્તા ઝાડવાનું કામ કરે છે.’

કૃષ્ણા બોલી રહ્યો કે તરત જ માએ એનું કાંકુ પકડ્યું, અને અંદરના ખંડમાં લઇ ગઇ. એનો મિજબાન કદલુ જે આશાએ અહીં રમવા આવ્યો હતો, એ આશાનાં ફૂલ કરમાઈ જતાં ત્યાંથી પોતાના ઘેર ચાલ્યો ગયો. કાંઈ અપમાનિત, તિરસ્કૃત થયેલી માનવતા જેમ.

કૃષ્ણાની માએ પ્રશ્નોની પરંપરાથી કાલીને છેલ્લે હતપ્રાય: દશામાં મૂકી દીધી. કાલી પાસેથી એમણે જાણી લીધું કે જે નવી નિશાળ હમણાં ઉઘડી હતી ત્યાં સવર્ણ સાથે હરિજનોને પણ ભણાવવામાં આવતા હતા.

બસ થઈ ચૂક્યું. એ આખી રાત કૃષ્ણાની માએ ધુંધવાયા કર્યું. ઢેઢ, ભંગી, ચમારના છોકરાઓ ઉચ્ચ વર્ણના છોકરાઓ સાથે એસીને ભણે એ કથા એમનાથી સહી જાય એમ નહોતી.

સવારમાં જ સ્વામીના ચરણ પકડી એમણે કહ્યું: ‘મારે ધર્મ છે, કર્મ છે, ભક્તિ છે, સાધના છે. તમારે કાંઈ નથી. તમારું જે કાંઈ નવું છે, એ આ અવતારમાં નકામું છે. મારા ભગવાનની મૂર્તિ પાસે એસીને દોષિત ન થવું.’

‘શું કહો છો કૃષ્ણાની મા ? મારાથી તો કંઈએ સમજાતું નથી.’ સ્વામીએ હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

‘તમારા ઢેડ, ભંગી અને ચમાર સાથે મારા કૃષ્ણાને હું ભણવા નહિ મોકલી શકું. મને ક્ષમા કરો સ્વામી !’ કૃષ્ણાની મા બોલી રહ્યાં.

‘પણ એ ઢેડ ભંગી શું માણસ નથી ? કૃષ્ણાની મા ! એમને ભણવાનો હક્ક નથી ?’

‘એ દેડ લાંગી બલે તમારા દેવતા હોય. કૃષ્ણાની સંસ્કાર-રક્ષાનું કામ જ્યાંસુધી મારા શિરે છે ત્યાં સુધી હું એને ત્યાં બાળવા નહિ મોકલી શકું.’ કૃષ્ણાની માએ પુનરાવર્તન કર્યું.

સ્વામીને આખરે લાગ્યું કે કૃષ્ણાની મા સાથે વાદવિવાદમાં ઉતરવું એ પત્થર સાથે હૃદય પછાડવા જેવું હતું. એ મૌન રહ્યા.

ખીજ દિવસથી કૃષ્ણાને નવી નિશાળ મૂકી જૂની નિશાળે જવાનું હતું. ખૂદ કાલી તેને ત્યાં મૂકી આવી, અને રડતો રડતો કૃષ્ણો ત્યાં સાંજ સુધી બેસી રહ્યો. સાંજે જ્યારે ઘેર આવ્યો ત્યારે રસ્તામાં કલ્લુ યાદ આવ્યો. પતંગની રમત યાદ આવી. પણ કલ્લુ ક્યાં ?

દિવસ પછી દિવસ જવા લાગ્યા અને કૃષ્ણો કલ્લુને યાદ કરતો રહ્યો.

એના પાસે તિરસ્કાર નહોતો, અપમાન નહોતું, સંસારની કુટિલતાઓ નહોતી, કેવળ નિર્દોષ હૃદય હતું. એને એજ સમજ ન પડી કે શા માટે કાળે એ એને નવી નિશાળમાંથી બાંધી આ જૂની નિશાળે મૂકી દીધો હતો !

નિશાળનાં નવાં છોકરાઓના સહવાસમાં એને જરા પણ ગોઠતું નહોતું. કલ્લુ એને પાડા લખી આપતો, એને લેસન ઉતારી દેતો, હવે એ કરી આપે એવું અહીં કામ જ નહોતું. દિવસે દિવસે એનું ખીલીને અંકુરિત થયેલું હૃદય કરમાવા લાગ્યું. હવે જ્યારે સાંજે છૂટીને એ ઘર તરફ આવતો ત્યારે રસ્તામાં આવતી નવી નિશાળના દરવાજા પાસે કેટલીયેવાર બેસી રહેતો.

કદાચ કલ્લુ આવતો હોય અને એને મળી શકાય એ આશાથી, છેક સાંજે રખડી રખડીને એ બટકતો ઘેર આવતો.

અને એક દિવસ એની આશા ફળી પણ ખરી. નિશાળેથી છૂટીને એ તરત જ નવી નિશાળના દરવાજા પાસે દોડતો દોડતો

આવીને ઊભો. કલ્લુને એણે આખાદ પકડી પાડ્યો. દિવસોથી વિખૂટાં પડેલા બે મિત્રો એક બીજાને જોતા આનંદથી નાચી ઊઠ્યાં.

કલ્લુએ કહ્યું: ‘મેં એક નવો પતંગ ગઈ કાલે લીધો છે. તું એનો કનકવા બાંધી આપે તો જ ઉડે. મને કનકવા બાંધતા નથી આવડતું એ તું જાણે છે.’

કૃષ્ણાની ના જ નહોતી. છેક મોડી સાંજ સુધી બન્નેએ ખૂબખૂબ પતંગ ઉડાડ્યો. મંદિરમાં સાયંઆરતીના ઘંટારવ થવા લાગ્યા, અને બાવાજીએ જોરથી શંખધ્વનિ કર્યો. પણ કૃષ્ણાને આજ કલ્લુના ઘેરથી પાછા વળવાનું મન થતું જ નહોતું.

રાત પડવા આવી હોવાથી કૃષ્ણાની માએ કાલીને કૃષ્ણાને શોધી લાવવા મોકલી. ખૂબ મહેનતના અંતે એ કલ્લુના ઘેરથી હાથ લાગ્યો.

ઘરમાં પ્રવેશતાં જ કૃષ્ણાની મા ઉત્તરસ્વરૂપ કરી બોલ્યાં: ‘કેમ રે, ક્યાંથી પકડી લાવી કાલી?’

‘કલ્લુને ઘેરથી મા. એના સાથે બેસીને કૃષ્ણો સેવમમરા ખાતો હતો.’

‘હૂર રાખ, હૂર રાખ કાલી, એ બ્રહ્માને. ભંગી સાથે બેસીને ખાધું હોવાથી એ અપવિત્ર થયો છે. જા, જઈને નવડાવી આવ ગંગા ધારે.’

શિશિરઋતુ બેસી ગઈ હતી. નદીના જલમાંથી ઘો ઘો એવો અવાજ આવતો હતો. સૂક્ષ્મ, ચીમળાઈ ગયેલા કદંબવૃક્ષનાં પાંદડાં કચરીને ચાલતી કાલી ઠંડા પવનના સૂસવાટાથી થરથરતી થરથરતી કૃષ્ણાને નવડાવી ધરત્રિ વળતી હતી.

એ રાત્રિએ કૃષ્ણાએ જેવું તેવું ખાધું અને સૂઈ ગયો. સવારમાં જ્યારે જાગ્યો ત્યારે એની કુમળી દેહલતા અંગારા જેમ ધગતી હતી.

એનું હસતું મોઢું ચીમળાઈ ગયું હતું. પથારીમાંથી એ ઊભો જ ન થઈ શક્યો.

કૃષ્ણાની માને જ્યારે એ ખબર પડી ત્યારે જાણે એને કાંઈએ ચમાટ મારી ન હોય એમ એનું મોઢું પડી ગયું. ધીમે પગલે અંતરમાં પારાવાર વ્યથા સાથે એ કૃષ્ણાની પથારી પાસે બેઠાં, અને કૃષ્ણાના માથા પર હાથ મૂક્યો.

એ આખો દિવસ તાવ ઉતર્યો જ નહિ.

કૃષ્ણાની માએ મોટા ડૉક્ટરને તેડાવ્યો અને એ દવા આપીને ચાલ્યો ગયો.

અને એ આખો દિવસ કૃષ્ણો કાંઈ ચિત્તભ્રમ જેમ બોલતો હતો, વારંવાર એ કલ્લુને યાદ કરતો હતો, અને તાવની પીડા સહન ન થવાથી હવામાં હાથ ઉછાળતો હતો.

એ શેષ દિવસ ચાલ્યો ગયો. મધ્ય રાત્રિએ કૃષ્ણાની પથારી પાસે માતા પિતા બન્ને ગમગીન, આંસુભર્યાં વદને બેઠાં હતાં. અત્યારે કૃષ્ણાને તાવ ખૂબ ચડ્યો હતો. સ્વામીથી આ ન સહન થઈ શક્યું. એમણે કહ્યું: ‘હું જાઉં છું કૃષ્ણાની મા, મોટા સર્જનને તેડી લાવું છું.’

અશ્રુમૂર્તિ જેમ કૃષ્ણાની મા એના સુંદર પણ અત્યારે કુરૂપ થયેલા પુત્રને તાકતાં મોડી રાત સુધી બેસી રહ્યાં.

કૃષ્ણો જેમ તેમ બોલતો હતો. જાણે એ બધાને યાદ કરતો હતો. છેવટે એણે પૂછ્યું: ‘કલ્લુ આવ્યો છે મા? એણે નવો પતંગ લીધો છે અને મારે એ ઉડાડવા જવું છે. તમે જવા દેશો ને મા?’ ચોધાર આંસુએ રડતાં રડતાં કૃષ્ણાની માએ કહ્યું: ‘કલ્લુ આવ્યો છે કૃષ્ણા, એ તને આ ઘરમાંથી બહાર લઈ જવા આવ્યો છે.’ કહી એ કૃષ્ણાની પથારી પર મૂર્છિત થઈ ઢળી પડ્યાં.

શ્યામા

એક નાનકડા ગામના એક ગરીબ ઘરમાં આજે લગ્નોત્સવની ધામધૂમ મચી હતી. શ્યામાના આજ વિવાહ થવાના હતા, અને તેની માસી તેને આ અકિંચન ઘરમાંથી કોઈ પરાયાના, ઘરમાં મૂકવાની તૈયારીમાં પડી હતી.

આજુબાજુની પડોસણોને બોલાવાઈ હતી, અને એ દરેક પોત-પોતાના વસ્ત્રાભૂષણો, અને વેશપરિધાનો લઈને ગરીબ ઘરની આ શ્યામાને શણગારવામાં પડી હતી.

આ વૈશાખ માસ ચાલતો હતો, અને ગૃહ આંગણમાં પાંગરેલા તુલસીકુંડમાંથી મધુર સૌરભ આવી વાતાવરણને પવિત્રતાથી સંમાર્જિત કરી ચાલી જતી હતી. બહાર ઢાલીએ જોરજોરથી દાંડી પીટવાનું શરુ કર્યું હતું, અને વરપક્ષના માણસો હવે નજીકમાં જ આવી લાગ્યા હતા એ ચોક્કસ હતું.

ત્યાં તો શરણાધવાળાઓએ મધુર સરોદે સ્વાગતગીતનો આરંભ કર્યો, અને વરપક્ષના કેટલાક સુશોભિત વસ્ત્રાલંકારોમાં સજ્જ થયેલા માણસો અને વરરાજ આવી લાગ્યા. માસીએ ઝટપટ બહાર આવી એ બધાને સન્માનથી માંડવા નીચે બેસાડ્યા.

લગભગ બધી તૈયારીઓ હવે થઈ ગઈ હતી. બાળુની પડોશણુ સરયુએ પોતાના સોનાના કંકણ શ્યામાને પહેરાવી દીધાં, અને કપોલમાં સોંદુરની આડ કરી, પગપાનીએ અળતો લગાવી દીધો. શ્યામા કુરૂપા હતી તોય કંઈક સુંદર, મનમોહક લાગવા માંડી. નવસંસારમાં પગલાં માંડવા કન્યા હવે યોગ્ય થઈ ગઈ હતી.

સરયુએ શ્યામાને એક રંગીન બાજઠ ઉપર બેસાડી દીધી અને પછી નીરખી નીરખીને એને બેવા લાગી.

વેશપરિધાનમાં, ટુંગારસગ્નવટમાં ક્યાંય ખામી તો રહી નથી ગઈ ? સ્ત્રીસહજ કુતૂહલતાથી, કંઈક આનંદની મસ્તીથી તે આ સાક્ષાત કાલીસાતાના શ્યામસ્વરૂપને જોઈ રહી હતી. ત્યાંતો માસીનો ઉગ્ર સ્વર સંભળાયો.

ઝોરડામાં આવી ઘાંટો પાડી માસી બોલ્યાં : ‘ હવે કેટલી વાર છે સરયુ ? બહાર વરપક્ષના માણસો અધિરા બન્યા છે, અને તમારું તો કંઈ ઠેકાણું નથી.’ અંડિકાસ્વરૂપ માસી અત્યારે ક્રોધમાં બોલતાં હતાં.

સરયુ સમય પારખી ગઈ. હસતાં હસતાં એણે કહ્યું : ‘ કંઈ વાર નથી, માસી ! શ્યામાને જરા શ્વેત પાનેતર ઓઢાડી લઉં. કંઈ ખામી તો નથી લાગતીને ? તમે જરા જુઓ તો ખરાં ! ’

‘ એના રૂપમાં ક્યાં ખામી હતી ! બ્રહ્માએ એને ધડીને હાથ ધોધ નાંખ્યા છે. એક ગાંસડો ધરેણાથી આ રૂપને લાદી દૃષ્ટ તો પણ અંધારું ને અંધારું જ રહેવાનું છે. ’ આટલું બોલી એક તિરસ્કારયુક્ત દષ્ટિ શ્યામા તરફ ફેંકી માસી ત્યાંથી ચાલ્યાં ગયાં.

શ્યામા કંઈ જ બોલી નહિ. એની મોટી શ્યામ આંખોમાંથી બે ત્રણ અશ્રુબિન્દુ ગાલ ઉપર ટપકી પડ્યાં. કાંઈ વેદનામૂર્તિ જેમ, એ કૂલનું મૌન ધારણ કરીને બેસી રહી.

ત્યાં તો શૌરબકારે ખૂબ ઉગ્રસ્વરૂપ પકડ્યું; ગૌરમહારાજના ઘાંટા સંભળાવા લાગ્યા. અને સરયુ ઉતાવળથી કન્યાને લગ્નમંડપમાં ખેંચી ગઇ.

માસી કાંઈ ચિત્તભ્રમિત સ્ત્રીની જેમ અહીંથી તહીં દોડતી હતી. ઘરમાં કાંઈ પુરુષ ન હોવાથી આ લગ્ન પ્રસંગનું કામકાજ બધું એકલે હાથે એને જ પતાવવાનું હતું. બધાના મેણાંદૂણાં ખાવાનું, બધાની તબિયત સાચવવાનું અને વરરાજની ચરણરજ જેમ દબાતા રહેવાનું.

કેટલીયે મુશ્કેલીઓ, વર પક્ષના ધમપગાડાઓ-ઝંઘડાઓ, ટપા-ટપીઓ, વાગ્યુદ્ધો, અને રંદનના કરુણ દૃષ્યો પછી શ્યામાનું પાણીગ્રહણ કબૂલ થયું, અને એનો નવવધુ તરીકે સ્વીકાર થયો ત્યારે જ માસીના ખોળિયામાં જીવ આવ્યો. જાણે કાંઈ મહાન ગિરિશિખરનો ભાર એના માથા ઉપરથી હવે ઉતરી ગયો ન હોય, એમ આનંદની, સંતોષની એક આછી ઊર્મિ એના કરચલી પડેલા મોઢા ઉપરથી ફરી ગઇ.

ખીજે દિવસે જનનને વિદાય કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો. શ્વસુરગૃહે વિદાય થવાની બધી તૈયારીઓ થઈ ગઇ. માસીએ વર-રાજની ચરણરજ લઇ માથે ચડાવી, અને શ્યામાને આગળ કરી.

ઘૂંઘટમાંથી શ્યામાએ પોતાની સરખી વચની સખીઓ, સ્વજનો, અને ચિરપરિચિત વસ્તુઓને ફરીફરીને જોઈ લીધી.

બચપણના સ્મરણો એક પછી એક એના ધાયલ થયેલા હૃદય ઉપર સ્વારી કરવા લાગ્યા. એ અત્યારે ક્યાં જઈ રહી હતી તેની એને જરાયે ખબર નહોતી. એના જીવનનું નાવ ખરાબામાં હતું કે સારા માર્ગે હતું તેની પણ એને ખબર નહોતી. કાંઈ અજાણ્યા પુરુષ સાથે, જેને તેણે કદી પહેલાં જોયો પણ નહોતો, એના સ્વભાવ વિષે, ચારિત્ર્ય વિષે, સંસ્કાર વિષે એ કંઈ પણ જાણતી નહોતી. મનમાં મનમાં એ પ્રાર્થનાનું હૃદય લઇને ખોલી ‘ભગવાન તમે શું

મારી પરીક્ષા લઇ રહ્યા છો ?' અને એની આંખોમાં અશ્રુબિન્દુ ગૂંથાઇ ગયાં.

વિદાય લેતી વેળાએ એ માસીના પગમાં પડી ત્યારે આંસુઓનો અભિષેક ત્યાં ઠલવાઇ ગયો. ગદગદિત કંઠે માસી બોલી: 'સર્વ શુભદાતા તારું કલ્યાણ કરે.' અને વિદાયનો છેલ્લો પડદો ઉંચકાઇ ગયો. વરરાજની સ્વારી રવાના થઈ ગઈ.

x

x

x

જનને જેમ તેમ વિદાય કર્યા પછી જ્યારે બધો કાલાહલ શાંત પડી ગયો, અને પાડોસણો નિજનિજને ગૃહે ચાલી ગઇ, ત્યારે અત્યંત થાકથી પરશ્રમિત થયેલાં માસી પોતાના સૂતા ઘરમાં થોડીક રખડતી માટલીઓ વચ્ચે એક ફાટેલી સાદડી પાથરીને બેઠાં. અર્ધ-મીંચેલી આંખોએ એ નિદિધ્યાસનમાં પડી ગયા. વારંવાર એક પછી એક પ્રસંગો એના રમરણપટ પર આલેખાઈને ભૂંસાવા લાગ્યા. એતરંગી રેશમી પાનેતરના છેડા પોતાના વસ્ત્રના છેડા સાથે બાંધીને કાંઈ અનલણ્યો માણસ એની શ્યામાને ઢસડી જતો હતો. એ એણે જોયું. એ શ્યામાની આંખોમાં આંસુ હતા, વેદના હતી, જીવનનો થાક હતો, છતાં એ તેના માટે કશુંયે કરી શકે એમ નહોતી. એ નિઃસહાય હતી. ભલે તેને ઢસડી જતાં—આ માખાપ વિનાની છોકરીને. તેને સાંભળવાવાળું કાણુ હતું ? કાણુ એ અનાથ બાલિકાનો રક્ષક બનીને બિભો રહે એમ હતો ? કાણુ એને સુવર્ણમંડિત પ્રતિભાના ઉચ્ચ સિંહાસને બેસાડી શકે એમ હતું ?

છેક બચપણમાં જ માખાપ અને સ્વજન સંબંધીઓ બધા પરવારી ગયા, અને શ્યામાને પોતાને ખોળે મૂકતા ગયા એ એને સાંભળી આવ્યું. કેટકેટલી મુસીબતો, દુઃખો અને આજીવીકાના સનાતન યુદ્ધો વચ્ચે કાંઈ અજેય યોદ્ધાની જેમ ઝઘડીને એણે શ્યામાને આટલી મોટી કરી હતી.

અને વધુમાં એનું રૂપ, કલકત્તાની ભૈરવી કાલીમાતા જેવું. માથાના કેશથી પગપાની સુધી કાળી, કુરૂપા કાણુ આ રૂપના ઢગલા સાથે લગ્નઅંધિથી જોડાવા તૈયાર થાય ? કાણુ એની સાથે નવસંસારના પગલાં માંડે ?

એક પછી એક દશ્યો ઉન્નડતા જતા હતા. છેક છેલ્લા દશ્યે તો એનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું.

જ્યારે પોતે અત્યાર સુધી મજૂરી કરી કરીને બચાવેલું બધુંયે વરરાજના ચરણકમલમાં મૂકીને એણે આર્દ્રસ્વરે કહ્યું હતું : ' જેવી તેવી, મારી આટલી પૂજા સ્વીકારો મહારાજ. ' અને હવે પોતાના માટે બાકી શું રહ્યું હતું ? ધરધર ભટકીને ભીખ માંગવાનું. ત્રણચાર ફાટેલા વસ્ત્રો, થોડુંક પુટેલું રાચરચીલું અને એક જળ ભરવાનું બેડું. ઓ ભગવાન ! ભૂતકાળ અને વર્તમાનની ભૂમિકા વચ્ચે ગોથાં ખાતી માસીની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. એનું હૃદય જાણે ઊર્મિ-વિવશ બની ઢાળાઈ ગયું. સર્વત્ર એને દેખાતું હતું માત્ર અંધારું, અંધારું, અને બીજું કંઈ નહિ.

થોડીવાર પછી કંઈક સ્વસ્થ થઈ માસી ઊઠી, પાણીઆરા ઉપર એક જર્જરિત હરીકેન ફાનસ સળગતું હતું એ હોલવી નાખ્યું. અને ફાઈ બળી ગયેલ કાપટના ટુકડાની જેમ ઢગલો થઈને ચટાઈ ઉપર પડી.

x

x

x

સવારે જ્યારે એ જાગી ત્યારે એના અંગેઅંગમાં જાણે થાક ઉભરાઈ જતો નહોતો એવું એને લાગ્યું. આજસ મરડીને એ ઊઠી અને જોયું તો ગ્રામપનિહારીઓ માથે જલ બેડાં મૂકીને નદીઘાટે જઈ રહી હતી. સારી પ્રકૃતિ આનંદના ફાઈ મધુર જાગરણમાં પડી હતી.

ઊઠીને એણે ધરતી અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિને સુધારી. જ્યાં ત્યાં વેરાયેલા ફૂલ, કુંકુમ, અને માટીની માટલીઓ ઠેકાણે પાડી. ત્યાં તો અચાનક ફાઈના બળદના કંઠની ટોકરીઓનો મધુર ગુંજારવ પથરાઈ

ગયો. એક ગાકું આવીને તેની પાસેના ઘર પાસે ઊભું રહ્યું. એ જુગલદાદા હતા. પડોશણ સરયુના સ્વામીનાથ.

જુગલદાદા આ ગામના દેવતા હતા એમ કહીએ તો ચાલે. એમનું જાજરમાન વ્યક્તિત્વ, ઊંચું સશક્ત શરીર, અને તેજસ્વી બુદ્ધિપ્રતિભા એમને બધાથી જુદા પાડી નાખતા હતા.

આવતાવેંત એમણે માસીના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો.

‘જુગલદાદા ! તમે આવી ગયા ?’ માસીએ વિસ્મિત બનીને પૂછ્યું, અને સર્વ કામકાજ એક બાજુ મૂકીને તે એમના સ્વાગતમાં પડી.

એક જર્જરિત આરામ ખુરશી નાખીને એણે જુગલદાદાને ત્યાં બેસાડ્યા. દોડીને મેડા ઉપરથી વર્ષો થયા અવાવર પડેલો એક હુકો લઈ આવી. અને તંબાકુ ભરીને એમની પાસે મૂક્યો અને પછી એમના મુખપ્રતિ એકાગ્ર નયનોએ નિરખતી એ જરા દૂર બેઠી.

‘ગામ લોકો પાસેથી સાંભળ્યું છે માસી કે તમે શ્યામાના લગ્ન કરી નાખ્યા ?’ હુકાગાંથી ધુમાડા કાઢતા કાઢતા જુગલદાદાએ શરૂઆત કરી.

‘હા, દાદા ! મહીનાઓ સુધી તમારી રાહ જોઈ. મનમાં થતું હતું કે તમારી સલાહ લઈને આગળ પગલું ભરું, પણ તમે દેશાવરમાં રોકાઈ ગયા, અને મારાથી શ્યામાના લગ્ન વધુ વાર ઠેલો શકાય એમ નહોતા.’ માસી બોલી રહ્યા અને પડીકામાંથી ઊંકણી કાઢીને એક ચપટી નાકમાં ચડાવી.

‘ઠેકાણું સારું મળ્યું હશે ?’ ઝીણી આંખોએ ગંભીર મુખ-મુદ્રા ધારણ કરતા ફરીવાર દાદા બોલ્યા.

‘છોકરો બહુ સારો છે. સુંદર કનૈયાકુંવર જેવો. સાંભળ્યું છે કે કલકત્તાની કોઈ પેઢીમાં નોકરી કરે છે. એવું સરસ ઘર ! દાદા, મૂળ તો એ લોકો આજ ગામના રહેવાસીને !’ માસી બોલી રહ્યાં.

‘એનું નામ ?’ સોતકંઠે બની જુગલદાદાએ પ્રશ્નની પરંપરાઓ ચાલુ કરી.

‘બિહારીલાલ ઠાકુર એના પિતાનું નામ. ત્રણ સાલ પહેલાં એનું અહીં પ્લેગથી મૃત્યુ થયું એ તમે જાણો છો. ત્યારથી છોકરો ધનશ્યામ કલકતા ભણવા ગયેલો. હમણાં તો અનેક પરિવાર વચ્ચે એ વીંટાયેલો છે. સારી આવક છે, એટલે શ્યામાને સુખ અને સમૃદ્ધિની રેલમછેલ ઉડતી હશે. સાચું કહું છું દાદા ! શ્યામા માટે ધનશ્યામ સિવાયના બધા મુરતિયાઓ હું નીચા દરજ્જાના સમજું છું.’

જુગલદાદા થોડીવાર મૌન બની બેસી રહ્યા. પછી માસી તરફ એક વેધક દષ્ટિ નાખી એ ખૂબ જોરથી હસી પડ્યા.

‘હા માસી. તમારી પસંદગી સર્વાંશે સરસ નીવડી છે. ધનશ્યામને તમે ઓળખતા નથી, હું ઓળખું છું. અનેકવાર કામ પ્રસંગે હું કલકતા જઈ છું ત્યારે એના નીકટ પરિચયમાં આવવાનું સફલાગ્ય મને મળ્યું છે. અનેક ધાડના કેસોમાં, ખૂનના કેસોમાં, અને ઉઠાવગીરીઓમાં એનો હાથ છે. અનેકવાર એ મૃત્યુના મુખમાંથી ઉગરી ગયો છે, અનેકવાર જેલની કેટડીમાં જતો બચી ગયો છે, અને એ બધું એના કાકાના પ્રતાપે; જેની અત્યંત લાગવગ, પ્રતિષ્ઠા, અને કુનેહથી ધનશ્યામનો દેહ સલામત છે. તમને એ લોકો છેતરી ગયા છે. આ એકલી ઘોખાખાજી છે, અને બીજું કંઈ નથી. જેને ચારિત્ર્ય નથી, જીવનના આદર્શો નથી, ભાવના નથી, એવા એક બદમાશના ચરણની દાસી બનવા તમે શ્યામાને ત્યાં ધકેલી દીધી છે. શ્યામાના જીવનને તમે ધૂળમાં રગદોળી નાંખ્યું છે.’ જુગલદાદા બોલી રહ્યા. એમણે હુકો એક બાજુ મૂકી દીધો, અને દુપટ્ટાથી હવા ખાવા લાગ્યા. જાણે એમના અંતરમાં ઉકળાટ સમાતો નહોતો.

‘ત્યારે બીજું કરું શું ?’ કંઠમાં બધીયે ગ્લાની ભરીને માસીએ એક ડૂસકું ખાધું, અને આગળ બોલ્યા:

‘ એકલી અટુલી, ગામ લોકોના અનેક ઉપાલંબો, અને પ્રહારો; કાણુ મારું રક્ષણ બનીને ઉભું રહે એમ હતું ? કાણુ મારો હાથ દોરે એમ હતું ? અને શ્યામા ! ઓ ભગવાન ! શા માટે તેં મને વૈધવ્ય આપ્યું ? ’

‘ શ્યામાએ શું બગાડ્યું હતું ? ’ જુગલદાદા સરોષ બોલ્યા : ‘ એની આંખમાં આંસુ સિવાય મેં કદીયે બીજું કંઈ જોયું નથી. ’

‘ પણ તમે જ કહો કે બીજું કાણુ એનો હાથ પકડે એમ હતું ? શ્યામ વર્ણ, રૂપરંગ કે ધાટનું કંઈ ઠેકાણું નહિ. કામકાજમાં શૂન્ય, આખો દિવસ ચોપડીઓ વાંચ્યા કરે. તમે જ કહોને જુગલદાદા, કાણુ આ કાલસાને એના આંગણમાં આવવા દે ? ’ માસીએ એનો બચાવ રજુ કર્યો.

‘ એટલે કાલસાને તમે ઉકરડામાં ફેંક્યો ? જ્યાં એ સડીસડીને મરી જાય. એથી એ લગ્ન વગરની શું ખરાબ લાગતી હતી ? શું તમારા હૃદયમાં જરાએ અનુકંપા ન આવી ? ’ જુગલદાદાનો અવિરત ઘોષ ચાલ્યો જતો હતો. માસી, એ બધું નીચું માથું નાખીને સાંભળતા હતા. જાણે કાંઈ અપરાધીની સ્ત્રી ન્યાયની અદાલતમાં આવીને બેઠી હોય એવી એની સ્થિતિ અત્યારે હતી. થોડીવાર મૌન જામી ગયું. ફરીવાર માસીએ એની શખ્દધારા વહેતી કરી; ત્યારે એની આંખોમાં આંસુ હતાં.

‘ એક તો આર્થિક મુંઝવણોમાં દબાયેલી પડી જ હતી, વધુમાં શ્યામા લમવયની થતી જતી હતી, અને મેં એના લમ કરી નાખ્યા ન કાંઈને પૂછ્યું, ન કાંઈની સિક્કારસ સાંભળી, આજ હવે મારું હૃદય રડે છે. તમે સમજો છો જુગલદાદા, કે શ્યામાને લમગ્રંથિથી બેઠી હું સુખી થઈ છું, પરમ સંતોષિની થઈ છું, પણ એવું નથી. મારા અંતરમાં આગ સળગે છે. એના સૌભાગ્યનાથની કલંકકથા તમારા મોઢેથી સાંભળીને મારું હૃદય પારાવાર વ્યથામાં દબાઈ જાય છે. હું

શું કરું ? ક્યાં જઈ ? જુગલદાદા, મારા માર્ગમાં અંધારા ઉલેચાય છે. એ દિવસ હજુ મારા સ્મરણપટમાં તાજે જ પડ્યો છે. જ્યારે શ્યામાને છેડાછેડી બાંધીને કાંઈ મારાથી દૂરસુદૂર લઈ જતું હોય એવું મને લાગતું હતું. અત્યારે એ વાત મને સાચી લાગે છે. જાણે એને કાંઈ મારાથી દૂર દૂર ઉપાડી ગયું છે, અને ફરીવાર એના પ્રેમલ, ભાવબીના નયનો જોવા હું ભાગ્યશાળી બનીશ કે નહિ એ હું નથી જાણતી. '

માસી બોલી રહી. એણે સાડલાના છેડાવતી આંસુ લૂછી નાખ્યા કે તુરત જ એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી જુગલદાદા આરામખુરશી પરથી ઉભા થયા અને ગૃહબહાર ચાલ્યા ગયા. એમની આંખોમાં જે અશ્રુ-જલ હતાં એ કાંઈ જોઈ ગયું હોત તો ?

+

+

+

ચાર પાંચ માસ એમ જ ચાલ્યા ગયા. પણ શ્યામાના શ્વસુરગૃહ તરફથી કંઈ સમાચાર જ આવ્યા નહિ. માસીને થયું કે શ્યામા એક અત્યંત સુખ અને સમૃદ્ધિથી છલકાઈ જતા ઘરની વહુરાણી થઈ છે એથી કદાચ એ વૈભવમાં અને આનંદોત્સવમાં આ ગરીબડી, કંગાલ, દુઃખી માસીને પત્ર લખવાનું ભૂલી ગઈ હશે. કાંઈકાંઈવાર એના હૃદયમાં એમ પણ થતું કે શ્યામાના પત્રની આશા હવે ક્યે મોઢે રાખવી ?

જ્યારે એ એના ઘરમાં હતી ત્યારે શું સુખ પામી શકી હતી ? કેટકેટલા મેણા, દૂંબા, ઉપાલંબો, અને માનવતાહિન ત્રાસજનક દુઃખથી એને પોતે રીખાવતી હતી ?

જ્યારે જ્યારે એ આવા પ્રકારની વિચારશ્રેણીમાં ડૂબી જતી ત્યારે એના અંતરની વેદના ઉગ્રરૂપ પકડતી. એને અંતરતલે થતું કે શ્યામાને એણે ખૂબ અન્યાય કર્યો હતો, અને હવે પોતાના જીવનમાં એકલા પરિતાપ અને આંસુ સિવાય બીજું કંઈ નહોતું.

બીજું એક વર્ષ પણ એમ જ ચાલ્યું ગયું, પણ વરપક્ષના ધનિક

આવાસ તરફથી માસીની તૂટીકુટી ઝુંપડી તરફ એક પણ મીડી દષ્ટિ થઈ નહિ. જાણે શ્યામા કોઈ એવા અજાણ્યા સ્થળે ચાલી ગઈ હતી જ્યાંથી એ કદાચ પાછી ફરી શકશે કે કેમ એવી ઉંચ શંકા માસીને થઈ.

એક વખત ફરીવાર એણે જુગલદાદાને વિનીતભાવે પ્રાર્થના કરી જોઈ.

‘કલકત્તા જઈને તમે શ્યામાને તેડી લાવોને !’

‘હું ક્યાં જઈ ?’ જુગલદાદા બોલ્યા. ‘નથી એ કુબેરપતિના આવસની ખબર, કદાચ એ લોકો કોઈ અજાણ્યા સ્થળે રહેવા ચાલ્યા ગયા હોય, અને હું ભટકતો જ રહું.’

માસી સારી રીતે જાણુતા હતા કે જુગલદાદા આ બધું વ્યંગમાં બોલતા હતા. એના અંતરમાં જ્યારે પુત્રી મિલનની વેદના જાગી હતી ત્યારે એ એને ડામતા હતા.

‘તમારે જવું જ પડશે જુગલદાદા ! એ ક્યાંય પણ હોય, બલે પાતાળમાં હોય, કાલીનાગ સાથે વેર કરીને પણ તમારે એને અહીં લઈ આવવી પડશે.’

જુગલદાદા કંઈક નરમ પડ્યા, માસીના મોઢા ઉપર છવાયેલી આ દુઃખની વેદના એમનાથી ધૂપી નહોતી. એ બોલ્યા : ‘બલે ત્યારે કાલે જ પ્રસ્થાન કરું છું.’

x

x

x

પંદર દિવસ પછી જુગલદાદા શ્યામાને લઈ માસી પાસે આવ્યા. ત્યારે માસીને લાગ્યું કે અત્યારની અને પહેલાની શ્યામા વચ્ચે એક યુગનું પરિવર્તન થઈ ગયું છે.

એના ગાત્રેગાત્રમાંથી જાણે ચેતન ઓસરી ગયું હોય, એમ નિરાસા અને વેદનાનો ઢગલો થઈને એ માંડ માંડ માસીની સમિપમાં ઉભી હતી. ગાલમાં ખાડા, મોઢા ઉપર જ્યાં ત્યાં ડામની નિશાનીઓ,

કપાળમાં કાઠ ઊંડા રૂઝાઈ ગયેલા ધાની ખાડ, ઊંડી ઉતરી ગયેલી આંખો, ઝોહ ! શું શું સીતમે અને કળે એના ઉપર નહિ નાંખવામાં આવ્યા હોય એજ માત્ર વિચારવાનું બાકી હતું. એનું જીવન અત્યારે એક કર્ણ કાવ્ય જેવું હતું. જેના ભાવ એના મોઢા ઉપર પથરાયેલા હતા. રડીરડીને થાકી ગયેલી, એ આંખોમાંથી જાણે પ્રકાશ પણ ચાલ્યો ગયો ન હોય એવું લાગતું હતું.

નૂતનસંસારના પ્રથમ સોપાન માંડીને જ્યારે એ માસીને ગૃહેથી નીકળી હતી ત્યારે આ આશાએ, આ મનોરથોએ, મહત્વાકાંક્ષાઓની આવી જ કાઠ દર્દભરી પગથીએ ઉભી હતી શું ?

માસીને ફરીવાર એ દશ્ય યાદ આવ્યું, જ્યારે તે તેના રેશમી શ્વેતરંગી પાનેતર સાથે છેડાછેડી બાંધીને કાઠ તેને દૂર સુદૂર ઉપાડી જતું હતું. જે શ્રદ્ધાએ, જે વિશ્વાસે તે પેલા અજ્ઞાણ પુરુષ સાથે પગલાં માંડી રહી હતી, એ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસનો આવો પ્રત્યાઘાત ?

‘તને શું થયું છે શ્યામા ?’ માસીએ પડી ગયેલા સ્વરે શ્યામાનો હાથ પકડીને પૂછ્યું.

પણ શ્યામા પથ્થરમાંથી કાતરી કાઢેલી કાઠ મૂર્તિ જેમ ધ્યાન નિમગ્ન બની ઉભી હતી; મોઢા ઉપર ન હતી વેદના, ન આંસુ, ન આનંદની છાયા. ‘એને રસોડામાં જવા દો માસી !’ જીવલેલા વચ્ચમાં બોલ્યા અને પેલી જર્જરિત આરામ ખુરશી ઉપર પડ્યા. એણે કહ્યું : ‘તમે શ્યામાને નહિ બોલાવી શકો. કારણ કે એને જીભ જ નથી. કદીયે એક શબ્દ સરખો એણે તમને કહ્યો છે ? એના ઉપર કેવા કેવા વિતરકા વિત્યા છે એ બધા મને એણે કહી સંભળાવ્યા છે, અને એના અંગે અંગમાં જે પ્રહારના ધુંદળા પડ્યા છે એ એની વેદના કથા કહી આપે છે. એ રાયજીવોએ એને રીબાવવાના, એના શરીરમાંથી પ્રાણ બેંચી કાઢવા બધાયે પ્રયત્નો કર્યા છે, અને છતાંયે નવાઈની વાત તો એ છે કે શ્યામા હજી જીવીત અવસ્થામાં તમને મળી શકે છે.’

જુગલદાદા બોલી રહ્યા એટલે ઊઠીને બહાર ચાલ્યા ગયા. માસીએ કેટલોયે વાર સુધી રડ્યા કયું, અને પછી થાકી ત્યારે ઓરડાનું દાર વાસીને કાઠ મુડદા જેમ ત્યાં પડી રહી.

x

x

x

થોડાક દિવસ એમ જ ચાલ્યા ગયા, અને શ્યામા કંઈક આનંદમાં આવી ગઈ હોય એમ લાગ્યું. થોડા દિવસ તો માસી એની સાથે આનંદથી વાતો કરતાં, જે માગે તે વસ્તુ, સામગ્રી લાવી આપતાં. તેને જાણે એમ જ લાગવા માંડ્યું હતું કે શ્યામા એના સ્વસુરગૃહેથી થોડા દિવસ માટે અહીં રહેવા આવી છે. ખુબજી તો મહિનો, બે મહિના રહેશે, અને પછી પંખિણી જેમ ઊડી જશે. આખરે તો એ વિધવા, અસહાય, ગરીબ અને એકલી હતી ને? ક્યાં સુધી એ શ્યામાને અહીં આનંદોત્સવમાં રાખી શકે એમ હતું? એની પાસે હવે મોજમજલ કરવા જેવું રહેતું હતું પણ શું? જે કંઈ ધન હતું એ બધુંયે શ્યામાના લગ્ન સમયે ખર્ચાઈ ગયું હતું. હતી એક બીખ. ધરધરની ભિખારણુ બનીને એ શ્યામા માટે ભટકે તો જ એ બન્નેનું પૂરું થઈ શકે એમ હતું, પણ એનામાં એ શક્તિ ક્યાં હતી? વૃદ્ધાવસ્થા, આંખે પૂરું દેખાઈ શકતું પણ નહોતું, એ જર્જરિત હાડકાનું માળખું શું સંસારનો બોજો ઉપાડી શકે એમ હતું?

એક દિવસ માસી ખૂબ વિચાર પરિક્રમણમાં પડી ગઈ. કલકતાથી જમાઈરાજનો પત્ર આવ્યો હતો. એમણે શ્યામાને ત્વરાથી કોઈ સરસ સંગાથ જોઈને કલકતા મોકલી આપવાનું જણાવ્યું હતું.

માસી ખૂબ નરમ બની ગઈ હતી. નવયૌવનમાં વિહરતી શ્યામાને એ કેટલા દિવસ પોતાના ગૃહની છાયામાં રાખી શકે એમ હતી? આખરે તો શ્યામા પરિણીતા હતી. એને સૌભાગ્યનાથ હતો. પરિવાર હતો. એનો સંસાર એને પતિના ચરણમાં આવવા બોલાવતો હતો. એ સમયે શું બાધા કરીને, અંતરાય નાખીને પોતે એના સંસારને

ધૂળમાં મિલાવી છે? શું એમ કરવું એટલું સાધ્ય, એટલું જરૂરનું, એટલું યોગ્ય હતું? નહિ, નહિ. માસીનું અંતર એની ના પાડતું હતું.

શ્યામા ત્યાં દુઃખી છે એથી શું? કેટલા દિવસ એમ કષ્ટ રહ્યા કરવાનું? આખરે જ્યારે એ માતા બનશે, પુત્ર-પુત્રીઓથી એનું ઘર ઊભારાઈ જશે, ત્યારે શું એજ માથાફૂટ, એજ માર્તોડ, એજ કલંક-કથા લંબાયે જવાની?

માસીને પોતાનો લગ્નસમય યાદ આવ્યો. જ્યારે એ લગ્નગ્રંથિથી જોડાઈ સ્વસુરગૃહે સીંધારી હતી, અને પ્રથમના મેઘ ઘેરાયેલા દિવસો, દુઃખો, યાતનાઓ, મુશ્કેલીઓ, બધુંયે એણે મૂંગે મોઢે સહન કર્યું હતું, અને પછીથી-અને પછીથી એ વિધવા બની. પણ એમ ન થયું હોત તો કદાચ સુખ અને સમૃદ્ધિમાં મહારાણીપદે ન બેઠી હોત એની શી ખાત્રી?

અવિરત મંથનોની પરિક્રમામાંથી જેવી એ હઠીને ઊભી થઈ કે તરત જ કાંઈ પોસ્ટમેન્ટે એના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો, અને તારનું એક પરખીડિયું આપી તે ચાલતો થયો.

આ આરતીનો સમય હતો. સંધ્યા પાન ચાવીને બેઠી હતી, અને મંદિરના પૂજારીએ શંખનો ઘેરો નાદ કરી વાતાવરણને ભરી દીધું.

માસી ઝટપટ ઘર છોડી મંદિરમાં આવી. એને ખબર હતી કે જુગલદાદા મંદિરના શ્રદ્ધાળુ ભક્ત હતા, અને આરતી સમયે આવવાનો એમનો નિયમ હતો.

જુગલદાદાને પોતાના ઘરમાં આરામ ખુરશી ઉપર બેસાડીને માસી એમના ચરણમાં તાર મૂકી બોલ્યા.

‘વાંચો તો એમાં શું લખ્યું છે?’

ઝટપટ તારનું પરખીડિયું ખોલી દાદાએ અત્યંત આશ્ચર્ય સાથે તાર વાંચ્યો: ‘શ્યામાને તેડવા જમાણરાજ કાલે વાહન લઈને આવે છે.’

અને પછી તારને હવામાં ઉછાળી એક મોટા અદૃશ્યથી તેમણે ઓરડો ભરી દીધો અને કહ્યું:

‘ તમારા જમાધરાજના સત્કારની તૈયારીઓ કરો, માસી ! ’

‘ હું પણ એજ વિચાર કરી રહી છું. મારે શું કરવું ? હવે તમે જ કહો. ’

‘ કંઈ નહિ. એના ચરણ પ્રક્ષાલિને તમારા મસ્તક ઉપર મૂકો, અને શ્યામાને એને સ્વાધીન કરી દો. જે જે છેડાછેડીની ગાંઠ બરાબર બાંધજો જેથી છૂટી જાય નહિ, અને શ્યામા દોડીને તમારી સહોડિયામાં ભરાઈ જાય નહિ. ’ જુગલદાદા બ્યંગમાં પ્રહાર કરતા બોલ્યા.

‘ આવા સમયે મેં તમારી પાસેથી આવા શબ્દોની આશા નહોતી રાખી. ’

માસીએ કહ્યું ‘ મારું દુઃખ, મારી વેદના, મારી વર્તમાન અવસ્થા એ બધા તરફ કંઈક સહાનુભૂતિ રાખીને તો બોલો ! ’

જુગલદાદા કંઈ પણ બોલ્યા નહિ. મૌનની કોઈ અખંડ પ્રતિમા જેમ એ બેઠા જ રહ્યા. એમનામાં જે પ્રતિભા, જે સ્વમાન, જે ગૌરવ, જે તેજસ્વિતા હતી એ બધી એકરૂપે પ્રકાશી ઉઠી.

માસીથી થોડે દૂર દુઃખથી પથારીમાં પડીપડી શ્યામા એ બધો વાર્તાલાપ સાંભળતી હતી. એણે સૂતાં સૂતાં ચારેકોર દષ્ટિ ફેરવી. બધે અંધારું ફરી વળ્યું હતું. એને જ્યોતિમાર્ગ બતાવે એવું કોઈ હતું જ ક્યાં ?

ધ્યાનભંગ થઈ માસી બોલ્યા : ‘ કેટલા વાગે વાહન આવશે ? ’

‘ સવારના નવ વાગે. ’ એટલું બોલી જુગલદાદા માસી સામે કર-જોડામણ કરી ચાલ્યા ગયા.

x

x

x

બીજે દિવસે માસીની સૂચના મુજબ શ્યામાએ વહેલાં વહેલાં ઉઠીને નાહી લીધું, અને કેશકલાપને સુગંધી તેલ નાખી હોળી લીધું. એણે કપોલમાં કુમકુમની આડ કરી, અને પગપાનીએ અળતો લગાવી દીધો. પોતાના ઊંચામાં ઊંચા વસ્ત્રો જે એ કલકત્તાથી લઈ આવી હતી એ એણે પરિધાન કરી લીધા, અને પછી એના સ્વામીનાથના પગ-લાની માર્ગદર્શના કરતી બેઠી.

બરાબર નવના ટકારે જમાધરાજનો ટાંગો આવીને માસીના દાર પાસે ઊભો રહ્યો. માસીએ ઘોડાનો હણુહણાટ સાંભળ્યો, અને દૂરથી દાર ઉપર ઊભેલા જમાધરાજને જોયા.

શ્યામાએ માસીના પગમાં પડીને કહ્યું: 'મારા સ્વામીનાથ મને તેડવા આવ્યા છે. મારા સૌભાગ્ય સાથે મને જવાની રજા આપો, માસી !'

માસીએ શ્યામાનું માથું પકડીને એનું મોઢું ઊંચું કર્યું. જોયું તો એ બન્ને વિશાલ નયનોમાં છલાછલ આંસુ હતા, વેદના હતી, કારુણ્યની પરાકાષ્ટા હતી. ધરાઈ ધરાઈને શ્યામાનું મુખ જોઈ લેવાનો આ છેલ્લો અવસર હતો. દષ્ટિ ફેરવીને એણે શ્યામાની કૃશ, સુધટિત દેહલતા જોઈ લીધી અને છેવટે એ દષ્ટિ શ્યામાના કપાળમાં એક ઊંડો ઘા પડ્યો હતો ત્યાં આવીને સ્થિર થઈ ગઈ.

ઘા જોઈને માસીના અંતર ઉપર જાણે જોરથી ક્રોધએ હથેડાનો ઘા કર્યો ન હોય એવી પારાવાર સંવેદના, દુઃખ, અને માનવતા ત્યાં જન્મી. એનું અંતર આજ શુદ્ધ સ્વરૂપે શ્યામાને જોઈ શકતું હતું. એ કંટકું પવિત્ર, નિર્મલ, અને પારદર્શક હતું ?

શ્યામાને પડતી મૂઠી જેમ કાઈ સાધુડી ચિકારને પારધિની જાળમાંથી છોડાવવા દોડે, એમ દાર ઉપર જઈને એણે જમાધરાજને કહ્યું:

'શ્યામા હવે તમારા ઘેર નહિ આવી શકે, મારા ઘરના દાર તમારા સારુ સદા માટે બંધ છે.'

અને પછી પાછી ફરી શ્યામાને પોતાની પ્રેમાળ ગોદમાં સંતાડી લેતા કહ્યું: 'તું તો મારા અંધારા ઘરની દીવડી છે. હું બિખારિણીનું તું રતન છે, શ્યામા !'

શ્યામા ગદ્ગદિત થઈ એની માસીની વત્સલ હુંફમાં પડી રહી. આજ એના અંતરનો આનંદ સમાતો નહોતો.

જનકી

વિધવા થયા પછી જનકી એની માતા કૈલાસીની પાસે વૃંદાવનમાં રહેવા આવી હતી. હજુ તો એક વર્ષ પહેલાં જ એ લગ્ન ગ્રંથિથી જોડાઈ, કોઈ આનંદની થનગનતી મૂર્તિ જેમ એના શ્વસુરગૃહે સીધાવી હતી. હજુ એના પ્રેમ સંસારનો પ્રથમ ઉધાડ પણ એણે પૂરો જોયો નહોતો, ત્યાં તો એના સુંદર પ્રેમરંગ ઉપર કોઈ શ્યામ વાદળની ઘટા છવાઈ ગઈ. એના જીવનનું મનોહર સ્વપ્ન અનંતતામાં ઉડી ગયું, અને હવે માત્ર એના ગત લગ્ન જીવનના દિવસોની રહિસહિ યાદ લખતે એ વૃંદાવનમાં એને પિયેર આવી હતી.

લગભગ ઓગણીસ, વીસ વસંત એણે માંડ જોઈ હશે, અને છતાં એને વૈધવ્યનો પરિવેશ સજવાનો હતો, કારણ એ વિધવા હતી—હિંદુ સમાજની અશ્રુ મૂર્તિ હતી. એની છૂટી રેશમ જેવી કાળી અલકલટો બાંધવાની એને છૂટ નહોતી. એની વેણીમાં કેશુડાનું ફૂલ ગૂંથવાની કે ભાલમાં કુમકુમની આડ કરવાની એને મનાઈ હતી.

પણ જનકી આ બધા અસત્ય બંધનોથી મારી મારી ફરતી હતી. સંસારની પ્રણાલિકાઓએ એના જીવનની બધી ભિમ્બોની, મનોરથોની, આશાઓની ભસ્મ કરવાનું છૂટથી ફરમાન કર્યું હતું.

પણ જનકી એના અંતરતળે ઉછળતી ઊર્મિઓને દબાવી ન શકી—
એની આશાના ખીલતા ફૂલને કરમાવી ન શકી.

x

x

x

x

શ્રાવણ માસ જેસી ગયો હતો, અને મયુરોએ કેકારવ કરી
મેઘને આમંત્રણ આપ્યું હતું. આકાશમાં શ્યામ વાદળીઓએ ખડ-
કાવા માંડ્યું હતું, અને સારી પ્રકૃતિ નવવસંતના કોઇ સુહાગી
સ્પર્શથી જાગ્રત બની ગઈ હતી. વૃક્ષો અને વલ્લરીઓ અભિનવરંગી
પુષ્પોના ઉપહારથી લચી પડતા હતા, અને બપોવાની બંસીમાં કોઇ
આતુર વિરહિણિના ગીતો ઘૂંટાતાં હતાં.

ઓહ! આ બધું અસહ્ય હતું. અસત્ય હતું. સૃષ્ટિનું આ રૂપાં-
તર જોઈ જનકી કોઇ મધુર રસનામાં ડૂબી જવા લાગી. કોઈ અપલ
માધુર્યની ઝંખનાથી એનું પુલકિત હૃદય ઉછળવા લાગ્યું. હવે જ્યારે
સવારે માથે હેલ મૂકી એ યમુના તટે જલ ભરવા જતી, ત્યારે
રસ્તાની વનશ્રી મુદિત બની જાણે એને આવકારી રહી ન હોય,
જાણે પંખીજનનો કલરવ એના અંતરના ઊંડા મર્મને સ્પર્શતો
ન હોય, એવી અજ્ઞાત વેદના એને થવા લાગી. જાણે ઉધડતા
શેફાલી અને કદંબના ફૂલ એને કોઇ છાની પ્રેમકથા કહેતા ન હોય,
જાણે સારી પ્રકૃતિ એને કોઈ નૂતન સંદેશ આપી રહી ન હોય એવું
એને લાગતું. અને ત્યારે એના અંતરતલે એક જ પ્રશ્ન ઉઠતો,
'શા માટે હું વિધવા બની ?'

જ્યારે ઘાટપરથી જલ ભરીને ચાલી જતી ગોપીકાઓની હારની
હાર એ જોતી, અને એમની શૃંગારિત દેહલતાઓ તરફ એની દૃષ્ટિ
પડતી, ત્યારે એને પણ એવા શૃંગારોથી એની દેહલતા શૃંગારવાનું
મન થતું. જ્યારે એ અશોકની પુષ્પમાલાને વેણીમાં ગૂંથી,
કુમકુમ તિલક કરી ચાલી જતી કોઇ ગોપકન્યાને જોતી ત્યારે એને
પણ પોતાની વેણી ગ્રંથિમાં અશોકની માલા ગૂંથવાનું મન થતું. પણ

‘આ બધું બનવું શક્ય હતું? આ બધું બનવું શક્ય હતું?’ ફરી ફરીવાર એના અંતરતલે એ પ્રશ્ન પછીના પડછંદ ઊડતા.

હવે સારા સંસાર પ્રતિ એનું મૂંઝું હૃદય એક જ પોકાર સાંભળાવતું હતું. શા માટે એને મુંગારો સજવા ન મળે? શા માટે એને નવાંનવાં વસ્ત્રો પહેરવાની છૂટ ન મળે?

જ્યારે જ્યારે એ તાજાં કેસડાંની છાંયડી ભરી શિવમંદિરે જતી, ત્યારે એના દેવતા પાસે અર્ચાજલિ ધરી એ એજ પાર્થના કરતી. એ કહેતી: ‘ભગવાન ચંદ્રમૌલિ! તમે સારા સંસારને આગળ વધવા છો છો, શા માટે એક મારીજ ભાવના સૃષ્ટિને રુધો છો? પુણ્યે પુણ્યે તમે નવવસંતના રંગે ઉઘડો છો, શા માટે મારી આશાઓમાં તમે નૂતનસ્વરૂપે પ્રગટતાં નથી?’ પણ એના શબ્દો મંદિરની દિવાલો સાથે અથડાઈ ઉડી જતાં. માત્ર એના વિનિત-ભાવની પાર્થનાઓ સાંભળવા એક જ હૃદય ધબકતું હતું, અને એ મંદિરના નવયુવાન પૂજારીનું હતું.

x

x

x

x

હળવે હળવે એના વ્યથિત હૃદયનો સ્થિતિ બગડતી ચાલી. હવે જ્યારે આકાશમાં મધુચંદ્રના કિરોટમાં મયુરપિચ્છ ગૂંથાઈ જતું, ત્યારે એની પરસાળમાં નિખિડ અંધકાર વચ્ચે એકલી બેઠી બેઠી એના છાના પ્રેમ ગીતો એ ગાતી. એ ગીતોમાં માત્ર એક જ ઝંખના હતી, એક જ તૃષા હતી. એ તૃષા બપૈયાને જલગ્નિદુ મેળવવાની, રાધિકાને કૃષ્ણ મેળવવાની, અને રામીને એના ચંડિદાસ મેળવવાની હતી.

એના ગીતે ગીતે એ સારા જીવનની વેદના ખડી કરો દેતી હતી. જાણે એના હૃદયનો જલધિ તેમાંથી ઉછળી પડતો હતો. જાણે એની ઝંખના કોઈ દિપક જેમ સળગતી, એમેરથી કોઈ મુગ્ધ પતંગને આવકારતી હોય એમ વાતાવરણમાં પથરાઈ જતી હતી.

અને દૂર પથરાયેલી અશોકની વૃક્ષરાજમાં પત્રોનો ધીમે ધીમે ધ્રુવડાટ થતો, અને માલતી મંડપમાં લતાઓ ધીમે ધૂન્નરી અનુભવતી. જાણે કોઈ પ્રેમપથિકના ધીમા પગલાનો અવાજ નીચે પથરાયેલી લીલી ઘો ઉપર પડતો હોય, જાણે કોઈ આતુર પ્રેમીજનનું હૃદય વાતાવરણમાં પરિમલ્લ જેમ પથરાઈ જતું હોય એવું લાગતું. એના ગીતો બંધ કરી જનકી એ પગલાઓ તરફ ધીમે ધીમે દૂપાતી ચાલી જતી.

x

x

x

x

પડાશીઓ હવે જાણુવા માંડ્યા હતા કે જનકી કોઈ અસાત દર્દથી પીડાય છે. હવે એ લોકોને ઠસવા લાગ્યું હતું કે જનકી કોઈ નવા પ્રેમસંસાર તરફ પગલા માંડી રહી છે.

ખૂદ એની સખી ગૌરી પણ કહેતી કે જનકીમાં કોઈ અનેરું ગાંડપણ આગ્યું છે. ત્યારે રાત્રિના શાંત ઓળા જગત ઉપર પથરાઈ જાય છે, ત્યારે એની પરસાળમાં સુખડના તેલનો દિપક જલાવી એ કોઈની ઝંખનાના ગીતો ગાય છે.

પણ કઈ અદૃશ્ય મૂર્તિને રીઝાવવા માટે એ આવા શ્રવણ મનોહર ગીતોનો ઉપહાર ધરે છે? ઓહ! કાણ આ વિધવા જનકીના સૂના હૃદયમંદિરની પ્રતિમા બનીને નિત્ય એનાં ગીતો સાંભળવા આવે છે? એ કોઈ જાણતું નહોતું.

ત્યારે ગામલોકોની ઝેરીલી જીજ્ઞાસાથી વાતાવરણ ગંદું બનવા લાગ્યું ત્યારે એની સખી ગૌરીથી ન રહેવાયું. એણે કહ્યું : 'જનકી! તેં સાંભળ્યું? આખું વૃંદાવન તારા ચારિત્ર્ય ઉપર કલંકનો ધબ્બો લગાવવા માગે છે; કહેને જનકી! કાણ એ તારો પ્રિયતમ છે, જે જગતની આંખોથી હંમેશા અદૃશ્ય છે, પણ તારા હૃદયમાં તો પ્રભુની જેમ બિરાજે છે ?'

ઉત્તરમાં જનકી હસતી હસતી ઘરમાં ચાલી જતી અને અભે-
રાઈ ઉપરથી કાંઈ પુસ્તક લઈ વાંચવા મંડી જતી.

x

x

x

x

પણ હવે એના વાચનમાં પણ કંઈક ફેરફાર થયો હતો. પહેલાં
જ્યારે એણે વૃંદાવનમાં પગ મૂક્યો ત્યારે કૈલાસીમાતાને સંતોષવા
એ રામાયણ અને ગીતાના અધ્યાયો વચ્ચે જીવનની પવિત્રતા શોધવા
પ્રયત્ન કરતી, પણ હવે એ પવિત્રતા હીંડી જતાં, રામાયણ અને
ગીતાનું સ્થાન કવિ વિદ્યાપતિની શૃંગારિક કવિતાઓએ લીધું હતું.
કાંઈ કાંઈવાર જ્યારે આવણની વાદળીઓ ઝીણા ઝીણા મૌકિતક
બિંદુ વરસાવતો ત્યારે એ વિદ્યાપતિના મધુર, ભાવવાહિ પદો લલ-
કારતી. એ વેળા અંધ કૈલાસી માતા પૂછતી: ‘જનકી! તું શું ગાય
છે?’ ‘કંઈ નહિ મા!’ હસતી હસતી એ કહેતી: ‘અભેરાઈ ઉપ-
રથી થોડાંક જૂના થોથાં હાથ લાગ્યા છે તે વાંચું છું.’

અને જુદું કૈલાસીમાતા વધુ માથાફટમાં ન પડતાં મૌન
સેવતાં.

હવે જેમ જેમ દિવસો વીતતા હતા તેમ જનકીની ઝંખના
ઉઘ્ર યનતી જતી હતી. જાણે ડગલે ડગલે કાંઈ નવા સંસારમાં એ
પ્રવેશી રહી હોય એવું એને લાગતું હતું. સારો સંસાર ભલે એના
તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જોતો હોય છતાં એ એના મનોહર સ્વપ્નને
આશાની કાંઈ નવપાંગરતી વલ્લરી જેમ વળગી રહી હતી. એને
કાંઈની પણ પરવાહ નહોતી. સમાજ એને તિરસ્કારતો હતો, એ
સમાજને તિરસ્કારતી હતી. તેણે તો વિધવાઓનું સ્થાન સંસારની
શ્યામ જવનિકા પાછળ રાખ્યું હતું. તેને જીવનના બધા ઉપભોગો,
વાસનાઓ, અને સુખોથી પર રાખવામાં આવી હતી.

આજે માઘ માસનો પ્રથમ દિવસ હતો, છતાં જનકી વ્યગ્રચિત
બની એની પરસાળમાં બેઠી હતી. અનેકાનેક કલ્પનાઓ, અને વિચા-

રોમાં એ ગૂંચવાઈ ગઈ હતી. વસ્તુતઃ ગઈકાલે જ આ આશાભંગનો ખ્વનિ ઉઠ્યો હતો, ત્યારે એની પડોશમાં રહેતી એની સખી ગૌરી નવસુંદર વસ્ત્રોમાં સજ્જ થઈ એને મળવા આવી હતી. વાતચીત આમ થઈ હતી.

‘ક્યાં જાય છે ગૌરી?’

હસતાં હસતાં એણે કહ્યું હતું: ‘આજ મારું સગપણ થયું.’

‘ઓહો! ત્યારે લગ્નને કંઈ વાર નહિ હોય?’ વ્યંગમાં હસતી જનકીએ પૂછ્યું.

‘ના, ના, ત્રણ ચાર દિવસ પછી વસંતપંચમીએ.’ ગૌરી સુંદર મુખમુદ્રા કરી બોલી.

‘ભલા, કહેતો કાના સાથે?’

શરમાતી શરમાતી એ બોલી: ‘મંદિરના પૂજારી ગિરિધારી સાથે.’ અને ત્યાર પછી એ ચાલી ગઈ.

એ ચાલી ગઈ અને જનકીના અંતર ઉપર એક પ્રચંડ પ્રહાર કરતી ગઈ. અનેક આશંકાઓમાં ગરદાવ થયેલી જનકી અત્યારે એના અંતરને એજ પ્રશ્ન પૂછતી હતી: ‘શું આ સાચું હશે? મને એણે વાત પણ ન કરી?’

એ વિચારો કરતી ગઈ, અને જાણે એની આશાઓ કચરાઈને ભસ્મભૂત થતી હોય એવું એને લાગ્યું. એની મનોહર સ્વપ્નસૃષ્ટિ જાણે જગતની શ્યામ, દંભના પત્થરોથી ખડકાયેલી દિવાલો પાછળ અદૃશ્ય થતી હોય એવું એને લાગ્યું.

છતાં ઉન્માદમાં આવી એ ઊઠી. ઘરમાં જઈ એણે પોતાના ઊંચામાં ઊંચા વસ્ત્રાલંકારો પહેરી લીધાં. બાલમાં કુંકુમની આડ કરી લીધી. માથું ગૂંથી એમાં સુગંધિત તેલ નાંખ્યું, અને વેણી ગૂંથી એમાં તુલસી પત્રો ગોઠવ્યાં. ઓહ! જાણે એ મહાકવિ

વિદ્યાપતિની પેલી ભાવનામૂર્તિ રાધિકા બની એના પ્રિયતમના અભિસારે જતી હતી.

અને પછી પોતાના ગૃહદ્વાર પાસે આવી ઉભી રહી.

ત્યાંતો સામે પથરાયેલી અશોકની વૃક્ષરાજીમાં ધીમે ધીમે ઝળઝળ થયો, અને માલતીમંડપમાં લતાઓ ધીમે ધીમે ફૂલો ઉઠી. એનો દેવતા રાત્રિનાં નિખિડ મૌનમાં એકલો ઉભો હતો. જનકી હજીવે હજીવે ત્યાં ચાલી ગઈ.

પ્રિયતમના ચરણની રજ માથે ચડાવી એ પ્રાર્થનાનું હૃદય લઇને બોલી: ‘ બોલો, આમાં કેનો વાંક છે સ્વામી ? ’

પણ મંદિરનો એ પૂજારી કંઈ બોલ્યો નહિ. એના મુખમંડળ ઉપર શ્યામ ઘટા પથરાઇ ગઇ હતી. એના અંતરમાં જરાયે પ્રકાશ નહોતો.

‘ તમે મને પતિત કરી. હવે તમારા ચરણમાં જગ્યા આપો; મારો સ્વિકાર કરી મને ઉજ્જવલ કરો. ’ પ્રાર્થના બરી મુખમુદ્રા ધારણ કરી એ બોલતી હતી.

‘ એ કેમ બને જનકી ? જગતના દેખતા હું તને મારી કંઈ રીતે કરી શકું ? ’ પડી ગયેલા અવાજે પૂજારી ગિરિધારી બોલતો હતો: ‘ હું એ સમાજના સંસ્કાર અને ધર્મનો આચાર્ય, તને વિધવાને શી રીતે મારા ઘરમાં રાખી શકું ? ’

અત્યંત ગરીબડી બની જનકી બોલી: ‘ બૂલી ગયા મહારાજ ! તમેજ તો મને નૂતનસંસારના દર્શન કરાવ્યાં હતાં. તમેજ કહ્યું હતું સ્વામી ! હું સુંદર છું, મનોહર છું, અને તમારા સંસારની શૃંગાર-રાણી બનવાના બધાંયે લક્ષણો મારામાં છે. શું અત્યારે એમાંનું એક પણ લક્ષણ મારામાં નથી ? ’

‘ પણ હું તારો કંઈ રીતે સ્વીકાર કરી શકું જનકી ? ’ કંપિત સ્વરે પૂજારી બોલ્યો.

‘ જે રીતે ભગવાન કૃષ્ણે મીરાંને રાખી હતી એ રીતે. મને તમારી પૂજારિણી બનાવો, તમારી દાસી. તમારા ચરણ પૂજી પાવન થઈશ. ’

નિશબ્દ પથરનું મૌન ગ્રહણ કરી ગિરિધારી ઉભો હતો. એ કંઈ જ ન બોલ્યો.

‘ પથર ! શું તમારે હૃદય જ નથી ? ’ ઘેરાસ્વરે જનકી બોલી.

‘ કાણે કહ્યું જનકી ? ’

‘ મારા હૃદયના કુસુમને છૂંદી તમે અન્યની સુગંધિત માલાને કંઠમાં નાખવા જાઓ છો. આખું વૃદાવન આ વાત જાણે છે, શા માટે તમે આ બધું મારાથી છુપાવો છો ? એ ગ્રહણ કરી તમે કૃતકૃત્ય થાવ. સમાજ ભલે મારા નામને વગોવે. તમે સુવર્ણ જેવી કીર્તિ મેળવી યશભાગી બનો. ’ આટલું બોલી જનકી ત્યાંથી ચાલી નીકળી.

‘ જનકી ! ’ પૂજારી ગિરિધારીનો અવાજ કુંજઘટામાં પથરાઈ ગયો, પણ જનકી કાંઈ વેદનાની મૂર્તિ જેમ ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

બીજે દિવસે સવારે જ્યારે વૃંદાવનની પનિહારીઓ જલ ભરવા ધમુના ધાટે આવી ત્યારે એમણે એક શબ્દ કિનારે પડેલું જોયું. એ જનકીનું હતું.

વિદ્યુતવેગે ગામમાં એ વાત પ્રસરી ગઈ. અને પૂજારી ગિરિધારી એના સંસ્કાર રક્ષકો સાથે ત્યાં આવ્યો. જનકીને મૃત્યુ પામેલી અવસ્થામાં જોઈ એણે કહ્યું : ‘ એના ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા જનકીએ પૂજનો અર્ધ ચડાવ્યો છે. ’

પણ એ મૃતપ્રાય : જનકીના ઓષ્ઠપ્રવાલ ઉપર એક મધુર સ્મિત રમતું હતું. ગિરિધારીએ એ જોયું, અને એને થયું કે એ સ્મિતમાં એવો વેદના ભર્યો ઉગ્ર તિરસ્કાર હતો, કે એના શ્રાપમાં સમસ્ત પુરુષ સમાજ બળીને ખાખ થઈ જાય !

પ્રતિભા

૨૨ મુશાનભૂમિ ઉપર ઉભા કરેલા ખંડેર જેવા સ્ટેશન આગળ જ્યારે ટ્રેન આવીને અટકી ત્યારે પ્રતિભા ડાયાનું બારણું ખોલી નીચે ઉતરી. સ્ટેશન માસ્તર આખા દિવસના થાકથી નિરાંતે એક ખુરશી ઉપર પડ્યો. પડ્યો પડ્યો ઝોલાં ખાતો હતો. તેના હાથમાં ટિકિટ મૂકી એ સ્ટેશન બહાર નીકળી. એ ચારે બાજુ ધ્યાન રાખીને જોતી જતી હતી કે તેને કોઈ ચોરીછૂપીથી જોતું તો નથી. આજે ત્રણ વર્ષ પછી એની જન્મભૂમિમાં એ ફરીવાર પગલાં માંડી રહી હતી, પણ કેટલી લજ્જતથી ? જાણે કોઈ નવોટા પ્રથમવાર શ્વસુર ગૃહે જતી ન હોય, એટલો સંકેત, એટલી વ્યથા એના અંતરમાં થતી હતી !

એ આગળ ચાલી કે કદમ્બના નાના વનની શરૂઆત થઈ. આજ પગદંડી ઉપરથી ત્રણ વર્ષ પહેલાં એ એના પ્રેમી સાથે એક રાત્રીએ ભાગી છૂટી હતી; ત્યારે એના હૃદયમાં કેટલો ઉલ્લાસ, કેટલો આનંદ હતો ? અને કેવાં સ્વપ્નો ? કેવાં મનોરથો ?

આજ જ્યારે એ પગદંડી ઉપરથી એ ચાલવા લાગી ત્યારે કેટલું દર્દ, કેટલો શોક, એના અંતર તલે થતો હતો ? છતાં જાણે પ્રકૃતિ એને આવકરી રહી હતી. ધરતી એના પદસ્પર્શથી પુલકિત થઈ નાચી ઉઠતી ન હોય એમ એને લાગ્યું, અને કદમ્બનાં ફૂલો

એના પગમાં ઉત્સુક થઇ પડવા લાગ્યાં. એને એની વૃદ્ધ મા યાદ આવી. આજ એનો જ આશ્રય લેવા એ જઈ રહી હતી. સારા સંસારથી કંટાળી ફરીવાર એના ચરણની રજ લેવા એ જઈ રહી હતી.

કદમ્બનું નાનું વન વટાવી એ આગળ ચાલી. નીલા વાંસના પત્રો મર્મર ગીત ગાઈ રહ્યાં હતાં. એ નીલી પ્રકૃતિમાં જાણે એની માતાનું ગરવું પ્રેમભીનું મોહું પથરાયેલું ન હોય એમ એને લાગ્યું. જનપથમાંથી દૂર થયેલી, સંસારના ઉપાલંભોથી દુષિત થયેલી સીતાને લેવા એકવાર માતા પ્રકૃતિ આવ્યાં હતાં એનું એને સ્મરણ થયું.

એ પ્રકૃતિમાં ઓતપ્રોત થયેલી એની મા જાણે એને આતુર, વ્યથિત સ્વરે બોલાવી રહી ન હોય એમ એને લાગ્યું. જાણે એ કહી રહી હતી:

‘ પ્રતિભા ! મારી પુત્રી ! તું ચાલી આવ, તું ચાલી આવ. તારી માતાના વ્યથિત હૃદયને શાંત કરી દે. એક વાર મારા બોળામાં બેસાડી તને ગળે લગાવી લેવા દે. ’ એ શ્રદ્ધાએ, એ વિશ્વાસે એ આગળને આગળ ચાલવા લાગી.

ગામનું પાધર દેખાવા લાગ્યું. જનહવીનો નાનો પ્રવાહ રૂપેરી લીસોટા જેમ ચાલ્યો જતો એણે જોયો. બધે ફૂલનું મૌન છવાયું હતું. ઘૂંટણ સુધીનાં એનાં પાણી વટાવી એ બહાર આવી, ને એણે ભગવાન શંકરનું મંદિર જોયું. એ શૈશવમાં ગૌરીએ જેમ કુસુમોનો અર્ધ ધરી ચંદ્રમૌલીને પ્રસન્ન કર્યા હતા, તેમ એણે પણ પોતાની શૈશવ અવસ્થામાં આ મંદિરે આવી કેટલીયે વાર કુસુમાંજલિ ધરાવી હતી. ગૌરીને એનો પ્રણયદેવ મળ્યો હતો. પણ પોતાની સાધનાનું ફળ ક્યાં ?

ઓહ ! ઓહ ! એ વિચારે સળગી જતી એ ગામમાં પ્રવેશી. અત્રુ સારીને જેમ બાળક સૂઇ જાય તેમ રાત્રિ પડી હતી.

બધે અંધકાર પથરાયો હતો. આખો સંસાર મધુર સ્વપ્નખેતે પડ્યો હતો.

નાની ગલીકૂંચી વટાવી એ છેક છેવાડે નીકળી. એણે બધી બાજુ દષ્ટિ ફેરવી જોઈ લીધું-કાંઈ એને જોઈ ગયું તો નથી ? પછી એક બેઠેલા ઘાટના ઘર પાસે આવી એના દાર હળવેથી ખખડાવ્યાં.

‘ મા ! મા ! ઓ મા ! ’ એ બોલી.

અંદર બધું નિશ્ચેતન પડ્યું હતું. ખૂબ વાર પ્રયત્ન કર્યા પછી કાંઈ ઉઠ્યું હોય એવો આભાસ થયો. હરિકેન ફાનસનો ઉગ્ગસ થયો, અને હાથમાં એ લઈને એક વૃદ્ધ ડોસી દાર ઉઘાડી બહાર આવી. એ અવાચક બની ગઈ. પથર જેમ એ જડાઈ ગઈ. શબ્દો મોઢામાંથી બહાર નીકળી જ ન શક્યા.

એના ઘરના બારસાખ નીચે કાંઈ નવયુવાન સ્ત્રી ઉભી હતી.

ફાનસ ઊંચું કરી એણે મોઢું ઓળખવા પ્રયત્ન કર્યો અને એની કરચલીઓ પડેલી મોઢાની રેખાઓમાં આનંદનું એક સ્મિત ઊર્મિ જેમ પથરાઈ ગયું.

‘ પ્રતિભા ! ’ સહસા એના મોઢામાંથી અવાજ આવ્યો.

‘ હા, મા ! મારા દેવતાનાં દર્શન કરવા હું આવી છું. સારો સંસાર સૂતો હતો મા ! બધે અંધકાર છવાયો હતો; અને હું અજવાળું શોધવા તારા ચરણે આવી છું. ’ એટલું કહી પ્રતિભાએ નીચાં નમી એની માતાના ચરણની રજ લઈ માથે ચડાવી.

અત્યંત હર્ષવિગથી એની માતા એને બેટી પડી. હૈયે લગાવી એનું માથું સૂંધી લીધું અને એને અંદર લઈ ગઈ. પછી એણે દાર વાસી દીધાં.

એક કારું ગોદકું બિછાવી એની વર્ષો થયાં વિખૂટી પડેલી દીકરીને એના ઉપર બેસાડી અને ફાનસના ઉજ્જવલ પ્રકાશે એ ધરાઈ ધરાઈને એને નીરખવા લાગી.

‘એક રાત્રે મેં તને શુભાવી હતી પ્રતિભા ! આજ રાત્રે તને મેળવી હું ધન્ય થાઉં છું.’ એની વૃદ્ધ માતા ભગવતીએ પુલકિત સ્વરે કહ્યું.

‘હા, મા !’ એટલું બોલી પ્રતિભા શાંત રહી. એની આંખોમાં પ્રેમનાં અશ્રુચિન્દુ ગૂંથાઈ ગયાં. ભગવતી એની પુત્રીને આતુર નયને નીરખી રહી હતી. એણે પહેરેલા રેશમી શ્વેત ઉત્તરીયમાંથી હીનાની સુગંધ છૂટતી હતી, અને એના હાથમાં ચમકતાં આરસીકંકણ, કાનમાં લટકતાં નીલમનાં એરીંગ, કંઠમાં ખૂલતા ચંદ્રહારમાંથી જાણે સૌંદર્ય ઉભરાઈ જતું હતું, અને એની નવયુવાન દેહલતા તથા આરસ જેવો દેહનો રંગ એ બધું જોઈજોઈને એ મોહિત બની જતી હતી.

‘તારી આશા મેં મૂકી દીધી હતી પ્રતિભા ! મને લાગ્યું કે તું ફરીવાર તારું મોહું દેખાડવા નહિ આવે. અને તું જાણે છે કે મારું હૃદય તને મળવા કેટલું આતુર હતું ?’

ભગવતીએ ધીમા સ્વરે શરુ કર્યું : ‘હું દિનરાત તને ઝંખતી હતી. આખું ગામ ગમે તેમ બોલતું હતું, પણ હું તો તારી જનેતા; પ્રતિભા ! મારું વ્યાકુલ હૃદય કદી શાંત નહોતું થતું, અને આજ તને જોઈ હું કેટલી પ્રકુલ થાઉં છું ?’ કહી એની માતા ફરી વાર એની પુત્રીને હરિકેત કાનસને અજવાળે નયન ભરીભરીને જોવા લાગી.

‘હું પણ તમને મળવા ઝંખતી હતી મા !’ પ્રતિભાએ મૃદુ સ્વરે કહ્યું.

‘અને તું ક્યાં હતી પ્રતિભા ?’ આશ્ચર્યચકિત નયને માતાએ પૂછ્યું.

‘તું જાણે છે મા ! સારો સંસાર એ વાત જાણે છે કે હું કાના સાથે નાસી ગઈ હતી.’ પ્રતિભાએ ભૂતકાળનો પરદો ઉંચકવા માંડ્યો.

‘એ મારા જીવનના દેવતા હતા, મા ! એ મારા કૃષ્ણ હતા, હું એની રાધિકા હતી. કાંઈ વ્યથિત પળે મેં એની બંસરીના મધુર

સ્વર સાંભળ્યા, અને હું પાગલ બની એની પાછળ ચાલી નીકળી.’ અહીં પ્રતિભાએ શ્વાસ લીધો, અને એની માતા તરફ મીટ માંડીને બેઠ રહી.

‘ તારો એ દેવતા તને ક્યાં લઈ ગયો પ્રતિભા ?’ આતુરકંઠે માતાએ પુનરાવર્તન કર્યું.

‘ એ મને મુંબઈ લઈ ગયો મા, અને એક વર્ષ અમે આનંદનો ઉત્સવ માંડ્યો અને પછી—’ અહીં પ્રતિભા અટકી ગઈ, આગળ બોલવાની એની શક્તિ ખૂટી જતી હોય એવું એની માતાને લાગ્યું.

‘ અને પછી ? પછી ?’ ઉત્સુકચિત્ત બનીને ભગવતી પૂછવા લાગી.

‘ અને પછી, એ મને મૂકીને ચાલ્યો ગયો મા ! મને અંધકારમાં મૂકી એ ક્યાંય દૂપાઈ ગયો.’ કહી પ્રતિભાએ મૌન સેવ્યું, અને પોતાની આંખોમાં બાંહેલાં બેત્રણ આશ્રુ બિન્દુ સાડીના છેડાથી લૂછી નાખ્યાં.

‘ પછી તું પાછી કાં ન આવી પ્રતિભા ? હું તો તને ઝંખતી હતી.’ એની માતા વિહ્વલ બની પૂછવા લાગી.

‘ પછી મેં એક ઘર ભાડે લીધું અને ત્યાં રહેવા લાગી. થોડા દિવસમાં હું આનંદના શિખરે પહોંચી ગઈ મા ! મારી આસપાસ એક નવો સંસાર પથરાઈ ગયો, અને તેના પંગુ વિકૃત માનવીઓએ મને એમની મહારાણી પદે સ્થાપી.’ કૃત્રિમ હાસ્ય સાથે પ્રતિભા આગળ બોલતી ગઈ, એની માતા એકચિત્તે બધું શ્રવણ કરતી ગઈ. ‘લક્ષ્મી-નંદનો મારા પગ ચૂમવા લાગ્યા, મા ! અને વૈષ્ણવ ભકતોએ મારા ચરણમાં કુસુમોના ઉપહાર ધરી મને એમની દેવી બનાવી.’

‘ એ પુત્રી તારાં કેટલાં વખાણુ કરું ?’ આનંદથી છલકતી દષ્ટિએ પ્રતિભાને જોતી એની વૃદ્ધ માતા બોલી.

‘ હા, મા, એ લોકો મારો પડતો શબ્દ ઝીલવા આતુર હતા. એ લોકોએ મને સુવર્ણ અને હીરા માણેકથી શૃંગારી દીધી. એ લોકોએ મારા કંઠમાં મૂલ્યવાન ચંદ્રહાર નાખ્યા, અને મને કહ્યું કે હું દયાની

દેવી છું. હા, હા, હા,' ધીમું, મમર, હસતી હસતી પ્રતિભા બોલતી ગઇ.

‘એવું મધુર સુખસ્વપ્ન મૂકીને તું અહીં ચાલી આવી પ્રતિભા ? એની અગાત ભોળી માતાએ પ્રતિભાનાં નયનોમાં જોતાં પૂછ્યું.

‘હા મા, મને એ કંઈ જ ન ગમ્યું. મને બધે અંધકાર છવાયેલો લાગ્યો. અને હું તારા ચરણે પ્રકાશ શોધવા આવી છું.’ કહી પ્રતિભા શાંત રહી. એના વદન પર પારાવાર વેદનાના ડાંખ ઉડતા ન હોય એમ એ વ્યાકુલ થઇ આમતેમ જોવા લાગી. એણે ઠંકું પાણી માગ્યું, અને ભગવતીએ ઉઠીને શીતલ જલનો લોટો ભરીને આપ્યો.

એના ધરના બેત્રણ અમૃતઘૂંટ લઇ એ સ્વસ્થ થઇ. એની વૃદ્ધ મા નિરાશાની કાઈ શ્યામ વાદળી જેમ એની સામે ટીકતી બેઠી હતી.

‘તું મૌન કેમ છે, મા ? મને કહેને, તું શું વિચાર કરે છે ?’ પ્રતિભાએ ફરીવાર અસ્વસ્થ બનીને પૂછ્યું.

‘કંઈ નહિ પ્રતિભા ! હું મારા દુઃખનો વિચાર કરી રહી છું.’ વૃદ્ધા કુંઠિત સ્વરે બોલી : ‘મારી વ્યથાની તને શી ખબર હોય ?’

‘તારી વ્યથા મને ન કહે મા ! મને કહેને, તને કંઈ વેદના પીડે છે ?’ પ્રતિભા ઉત્સુક બની પૂછવા લાગી.

‘તું અહીંથી નાસી ગઇ ત્યારથી આખું ગામ મને મૃતવત્ માનીને બેઠું છે. કાંઈ મને બોલાવતું નથી પ્રતિભા ! કાંઈ મને પૂછતું પણ નથી કે હું જીવું છું કે મરી ગઇ છું; અને માંડ માંડ કાંઈનાં વાસીદાં કરી પેટનો ખાડો ભરું છું.’ આંખમાં અંતુ ગૂંચા ડાસીએ મૌન સેવ્યું.

‘અને તને કાંઈ બોલાવતું નથી મા ?’ પ્રતિભાએ વેદનાથી પૂછ્યું.

ઉત્તરમાં ડાસીએ ડાકું હલાવી ના પાડી.

‘અને સારો સંસાર તને ધિક્કારે છે મા ?’ ફરીવાર એજ વેદનાથી પ્રતિભાએ પૂછ્યું. જવાબમાં ડાસીએ ડાકું હલાવ્યું.

‘અને તારા કાનને એ લોકો ઉપાલંબોથી દુષિત કરે છે, મા !

કે તારી પુત્રી કોઈ અન્ય પુરુષને લઈ નાસી ગઈ છે ? અને તને એ લોકો અસ્પૃશ્ય ગણે છે ?

ઉત્તરમાં ડોસીએ પૂર્વવત્ ડોકું હલાવ્યું. એ કંઈ પણ બોલી નહિ. એની આંખોનાં આંસુમાં એ વેદનાકથા ટપકતી હતી.

વિજળીનો પ્રખર પ્રહાર થતાં જેમ સૃષ્ટિ જગૃત થઈ જાય એમ પ્રતિભા એ પ્રખર આંચકાથી જાગી ગઈ. એ ઉભી થઈ ગઈ. એણે જઈને દાર બોલી નાખ્યાં.

‘ઓ પ્રતિભા ! તું ક્યાં જાય છે મારી પુત્રી ?’ કહેતી વૃધ્ધ ડોસી એની પાછળ દોડી, એનો હાથ પકડી એને ઘરમાં ખેંચવા નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરવા લાગી.

‘મને છોડી દે, મને છોડી દે મા !’ રડતી રડતી પ્રતિભા બોલતી હતી : ‘મારે તારા સમાજની જરૂર નથી મા ! મારે એ ઉપાલંબો સાંભળવા નથી. મારો સંસાર મને બોલાવી રહ્યો છે, ઓ માતા ! અને અનેક પંગુઓ અને અનેક વિકૃત માનવીઓ મને બોલાવી રહ્યા છે—એ લોકો મને કહી રહ્યા છે, ‘ઓ મહારાણી !’ તમે ચાલ્યાં આવો, તમારા પાદસ્પર્શથી અમે ધન્ય થઈશું, તમારું ચરણામૃત પી અમે ધન્ય થઈશું. ઓ માતા ! એમના આતુર વિલાપો હું જોઈ શકતી નથી, અને હું ચાલી જઈ છું.’ કહી એનો હાથ છોડાવી એ ઘર-બહાર નીકળી ગઈ.

‘પ્રતિભા ! ઓ પ્રતિભા !’ રડતી રડતી એની વૃધ્ધ માતા એને પોકારતી રહી, પણ એતો ચાલતી જ ગઈ, શૂન્ય હૈયું લઈને. એની માતાના શબ્દો એના કર્ણપથ પર અથડાઈને પાછા પડવા લાગ્યા, અને એતો ચાલતી જ ગઈ, દૂર દૂર ! નીલા વાંસનાં પર્ણો આજીવ કંઠે રડતાં હતાં, કદમ્બનાં ખરેલાં કુસુમો કચરતી કોઈ વેદનામૂર્તિ જેમ, માનવતાની અખંડ કરુણા જેમ, એ ચાલતી જ ગઈ, અને દૂર દૂર નીકળી ગઈ, સખ્ય સમાજ એના પગપડાઈ સાંભળી ન શકે એટલે દૂર, સુદૂર !

પાર્વતી

દેવતા ત્રણ ચાર વરસથી મારી પત્નીનું શરીર ક્ષિણ થઈ જતું હતું. એક વખત એવો હતો જ્યારે હું એનું સૌંદર્ય જોઈ ધન્ય થઈ જતો. મને લાગતું કે જગતજહન્વિ ગંગાએ મારા કુળનો ઉદ્ધાર કરવા એની પુત્રી જમુનાને મારે ત્યાં મોકલી છે. એના પવિત્ર જીવન પ્રવાહમાં એ મારા કુટુંબનો મેલ ઘોષ તેને પૂનિત કરશે.

પણ મારી કલ્પના સાચી ન નીવડી. એના મૂક્ત જીવન પ્રવાહની શરૂઆતમાં જ કોઈ પ્રચંડ શેલખંડ આડે આવીને પડ્યો, અંતે તેનું વહેણ અટકી ગયું. અચાનક તેના જીવનની કવિતા મૃત્યુ પામી પહેલાં એ જ્યારે મારા ગૃહને શણગારવા આવી ત્યારે કોઈ ઉલ્લાસન મૂર્તિ જેમ આખો દિવસ ઉછળતી હતી. એના કાર્યમાં નવયૌવનને ઉત્સાહ અને આતુરતા જણાઈ આવતા હતા. એ જાતે જ તુલસીને છોડને પાણી પાતી, કુવાકાંઠેથી શીતલજલના ખેડાં ભરી લાવતી રાંધતી, અને મારા દરેક કાર્યમાં સરખો ભાગ આપતી.

પણ જ્યારથી એ માંદગીને ગ્રિહાને પટકાઈ પડી ત્યારે મારું આખું ગૃહ અસ્તવ્યસ્ત દશામાં આવી પડ્યું. જલસિંચન વગ તુલસીનો છોડ કરમાઈ ગયો. બાજુની એક પડોશણ મોડું પાણી

ભરી આપતી, અને હું મુશ્કેલીએ થોડી રોટલી બનાવી મારી પત્નીના ચરણમાં એનો અર્ધ ધરતો.

આ બધું વધુવાર ટક્યું નહિ. હું છોક જ કંટાળી ગયો હતો. મારી પત્ની પણ વારંવાર મને કહેતી: ‘તમે શા માટે આટલી મુશ્કેલી ઉઠાવો છો ? કાંઈ રાંધનારી બાંધને રાખી લ્યો તો ? આટલ્યટલા પૈસા પુસ્તકો પાછળ ખરચો છો તે રાંધવાવાળીને આપો તો ? મારી પાછળ તમે પાગલની જેમ પૈસો વેરો છો, સેવા કરો છો, દેવી જેમ મને પૂજો છો. અરેરે ! આ બધાનો બદલો હું કયે દિવસ વાળી શકીશ ? આમ કહી એ ઘણીવાર રોઈ પડતી, તેની આંખોમાંથી અનુબિન્દુ વહી જતાં, એટલે હું કહેતો: ‘આમાં હું કંઈ પણ વધુ કરતો નથી. પ્રભુએ મને સેવાનો આ અમૂલ્ય પ્રસંગ આપ્યો છે, તારા ચરણ સ્પર્શથી મારા જીવનનો મેલ ધોવાય એ શું એાછું પૂન્ય છે ?’ આમ કહી હું બીજા ગૃહકાર્યમાં પરોવાઈ જતો.

અત્યારસુધી હું કેટલાય ડોક્ટરો પાછળ ગાંડાની જેમ ધૂમતો હતો. પૈસાની ખરબાદી કરતો હતો. પણ હવે એ બધું બર્થ જતું હોય એમ મને લાગ્યું. દીપકમાં તેલ ખૂટતું જતું હતું. એમાં નવચેતન પૂરી ફરીવાર એના પ્રાણમાં પ્રકુલતા રેડી શકે એવું કાંઈ આ જગતમાં નહોતું. છેલ્લે એક સિવિલસર્જનની સલાહ પણ લઈ લીધી. તેણે મને કાંઈ ગામડામાં હવાફેર કરવા જવાનું સૂચન કર્યું.

મારી પત્નીને લઈ હું ઉલાપુર પહોંચ્યો. એક પુરોહિતના પડોશમાં એક ઘર ભાડે રાખી મેં જૂના સ્વપ્નકિલ્લાએ પાડી નાખી નવા ચણવાનો આરંભ કર્યો. હું એક જ આશાએ જીવતો હતો, અને તે આશા મારી પત્ની હતી. હું દિવસ અને રાત તેની સેવા કરતો. એ સારી થાય, એનામાં નવું જીવન આવે, અમે ફરીવાર નવો પ્રેમસંસાર માંડી શકીએ. ઓહ ! કેટલી નિરાશાએ વચ્ચેથી, કેટલા અંધકાર વચ્ચેથી આશાનો એ કિરણુતાર મારામાં પ્રકાશ જેમ પથરાઈ જતો હતો ! ત્યારે હું મારી જાતને ભૂલી જવા પ્રયત્ન કરતો હતો.

ખાવાપીવાનું કંઈ જ ઠેકાણું નહોતું. મારા બધા વિચારોનું કેન્દ્ર મારી એક જ સફળતા પાછળ બનાવી હું પાગલ બન્યો હતો.

પણ મારા પાડોશી રાધામુકુંદ બાણુનું હૃદય મને જોઈ દ્રવી ઉઠતું. એથી એની પુત્રી પાર્વતીને દરરોજ કંઈને કંઈ ખાવાનું આપી એ મારે ત્યાં મોકલતાં.

પણ મને એ પાર્વતીની કશી પડી નહોતી. એ દરરોજ રસોઈ મૂકી, મેં આરામ લેવા માટે બાંધેલા હીંચકા ઉપર બેસતી. તરંગિણી જેમ ડાલતી. કોઈ વાર પૂર્વની બારીમાંથી દષ્ટિ ફેંકી દૂરદૂર જોઈ રહેતી. કોઈ વાર મારા શયનખંડમાં જઈ દર્પણમાં એનું ગૌર, યૌવનની પ્રથમ રંગની પીંછીથી રંગાયેલું મોઢું જોઈ એકલી એકલી હસતી અને પછી મૌનની કોઈ મૂર્તિ જેમ ચાલી જતી.

એ સંસ્કારી હતી, ખૂબ ભણેલી હતી, એ વાત ચોક્કસ હતી. કોઈવાર હું એના હાથમાં કવિવર ટાગોરના સ્વદેશ મૂકિતના ગીતોનું પુસ્તક જોતો, તો કોઈવાર રશિયન ક્રાંતિના પ્રણેતા લેનીનના ભાષાંતરો, અથવા ઝોલાની એકાદ પીડિતજીવનની કથા આલેખતું પુસ્તક જોતો.

ઘણાં દિવસ થયાં એ મને ભોજન આપવા આવતી હતી, છતાં એના અંતરનાં ભાવ હું જાણી શક્યો નહોતો. એટલું તો ચોક્કસ હતું કે એના અંતરના નેપથ્યમાં કંઈકંઈ વાતો, ઊર્મિઓ ભંડારાયેલી પડી હતી અને એ બધું પ્રગટ કરવાની તક એ હંમેશાં શોધતી હતી.

*

*

*

એ શરદઋતુના દિવસો હતા, એનું મને સ્મરણ છે. એક સાંજે પાર્વતી એની વેણીમાં મહુડાનું સુંદર ફૂલ ખોસી કોઈ આનંદની મૂર્તિ જેમ મારે ત્યાં આવી. હું મારી પત્નીના કપાળ ઉપર કાલન-વૉટરના પોતાં મૂકી રહ્યો હતો. સામેના હીંચકા ઉપર સ્થાન લઈ એણે કહ્યું: 'તમે એટલું જ જાણતા હોત સતીશચંદ્ર ! કે હું તું મારે

અહીં આવું છું તો....' કહી એ મૌન બની ગઇ. તેણે દષ્ટિ ફેરવી લીધી.

ગંભીર બની મેં પૂછ્યું: 'ભલા શા માટે ?'

'મારા દેશના યશોગાન ગાવા,' મૃદુ સ્મિત કરી એણે આગળ ચલાવ્યું: 'તમે અમારું ઉલાપુર જોયું ને ? બંગાળમાં એની હરોળમાં ઊભું રહી શકે એવું એક પણ ગામ નથી. જગતજ્ઞહન્વિ ગંગા અમારા ગામને સ્પર્શીને જ ચાલી જાય છે. અને અમારાં ત્રીલા, કમોદથી ઊભરાઈ જતાં ખેતરો, દ્રુમો અને વલ્લરીઓથી શોભી ઉઠતાં ઉપવનો ! કેટલા સુંદર છે ! અહીંયા જે ફૂલો ઉગે છે એવા સારા હિંદુસ્તાનમાં ખીજે કાંઈ સ્થળે નથી ઉગતાં. અમારું અત્તર ઠેઠ પેરીસ સુધી જાય છે, અને અમારાં ઉતારેલાં ફળોથી કલકત્તાની ગલીઓ ઊભરાઈ જાય છે.' એની શબ્દધારામાંથી સ્વદેશાભિમાન નીતરી રહ્યું હતું. એ બોલતાં બોલતાં જાણે પાર્વતી એક પ્રકારના ઉન્માદમાં આવી જતી હતી. કાંઈ ઘેરી જ્યોત એની આંખોમાં સળગી બેઠતી હતી.

'પણ તમારા ઉલાપુરના મકાનો તો બિલકુલ ન્હાનાં છે, પાર્વતી !' એના સ્વદેશાભિમાન ઉપર પ્રહાર કરવાની ઈચ્છાથી મેં કહ્યું.

કાંઈ જવાળા જેમ સળગતી એ બોલી: 'એ ન્હાનાં છે, પણ કેટલાં સુંદર છે ? એના દરેકનાં છાપરાં ઉપર જે લાલ નળિયાં મૂક્યાં છે, એ અમારા જ કુંભારોએ બનાવ્યાં છે. એની બીંતો ઉપર જે રંગોળી પૂરી છે એ અમારા જ ચિતારાઓએ પૂરી છે. તમે ગઈ કાલે એક ધડાકો સાંભળ્યોને, સતીશચંદ્ર ! એવો ભયાનક અને ઘેરો અવાજ, એવા તો અહીંજ સાંભળાય, અને તે અમારું એક જુનું ઘર અચાનક હવાના ઝપાટાથી પડી ગયું એનો હતો.' એના મુખારવિંદ ઉપર સંતોષની આછી રેખાઓ પ્રકટાવતાં એણે પૂરું કર્યું.

અને પછી તો એ બધું નિયમિત જેવું બની ગયું. જ્યારે

સંધ્યાની કસુંબલરંગની કુસુમપાંદડીઓ ક્ષિતિજમાં પથરાઈ જતી, અને બાળુમાં ભગવાન મહેશના મંદિરમાંથી પૂજારીનો શ્રદ્ધાભીનો, ભાવનાની કામલતાથી ખરડાયેલો સ્વર આરતીના સંગીતભર્યા રણુકાર સાથે મિશ્ર થઈ ઢોળાઈ જતો, ત્યારે પાર્વતી મારે ત્યાં આવતી, છેક મોડે સુધી બેસતી અને પછી ચાલી જતી.

એની દરેક વાતોમાંથી એનું હૃદય અને તેમાં રમી રહેલાં સ્વદેશપ્રેમના સનાતનભાવો પ્રતિબિંબિત થતા હતા. છેલ્લા થોડા દિવસ થયા તેણે બંગાલની ક્રાંતિની વાત ઉપાડી હતી. અને તે એટલી ઢબથી ! છટાથી ! અને એ ક્રાંતિની વેદી ઉપર ચડી ગયેલા બંગાલના અનેક નવયુવાનો ઉપર એના અંતરનો ઊંડો આશીર્વાદ એમાંથી પ્રગટ થતો હતો. એ બધા ક્રાંતિવાદીઓના વીતકની કરુણ કથનીઓ, તેમના જીવનકલહો, અને કૌટુંબિક વ્યાધિઓ, એ બધું એવી સરસ, એવી કરુણ વાણીમાં પાર્વતી રણુ કરતી હતી.

ત્યારે મને થયું કે રાધામુકુંદબાળુને ત્યાં એક સજીવ રાષ્ટ્રજ્યોત સળગે છે. આ બધી પ્રેરણાઓ, આ બધી સ્વદેશાભિમાનની ઉન્નત કલ્પનાઓ તેનામાં જન્મી ક્યાંથી ?

એના રંગદંગમાં પણ અજબ પરિવર્તન જોવામાં આવતું હતું. એ ત્રિરંગી પટ્ટાની ખાદીની સાડી પહેરતી હતી, કપોલમાં ઝીણી કુંકુમની દીલડી કરતી, એના સુંદર રેશમી વાળ એ આધુનિક ઢબના ગુચ્છા પાડવા કરતાં સીધા હોળી લેવાનું વધુ પસંદ કરતી. પછી એની વેણી ગૂંથી એ અંદર કમલનું ફૂલ ખોસતી.

ત્યારે મને એમ જ લાગતું કે રાધામુકુંદબાળુને ત્યાં ભારતની સંસ્કૃતિએ પગ દીધો છે, અને એ પગલે પગલેથી પ્રેરણાની ધારાઓ ફૂટી કાઢી સુહાગી હિંદુસ્તાનને મધુર મુક્તિગીતોના સ્વરધેલું કરી મૂકે તો નવાઈ નહિ.

મારી પત્ની માટે મેં જે આશાઓ બાંધી હતી એ કદી અંકુરિત થઇ નહિ. ઉદાપુરમાં જ એની ભસ્મ ઉપર પ્રણયના છેલ્લા અશ્રુ સારી હું કલકતે આવ્યો. ત્યારે ભારતની મુક્તિ અર્થે પૂજ્ય ગાંધીજીએ સવિનય કાનુનભંગનું ખ્યુગલ ફૂક્યું હતું. એ વર્ષ મારા સ્મરણપટમાં હજી રમે છે.

સારા ભારતવર્ષમાં સત્યાગ્રહયુદ્ધના મોરચા મંડાઇ ચૂક્યા હતા. ગલીફૂંચીઓમાં મધુર મુક્તિગીતો ગવાતાં હતાં. ભારતની સ્ત્રી શક્તિએ પણ પ્રચંડ ઉછાળો માર્યો હતો. એ સૌથી મોખરે ઉભી દેશવ્રજમાં બલિ તરિકે હોમાઈ જવા ઉત્સુક બની હતી.

હું પણ એ વાતાવરણમાં ઘસડાઇ ગયો. સ્વદેશની મુક્તિ માટે મારા અંતર તળે એક પ્રકારનો થનગનાટ રમવા લાગ્યો. સ્વયંસેવકાની એક ટુકડી સાથે હું નિમકનો કાયદો તોડવા આગળ ધસી રહ્યો હતો.

નિમકના અગર પાસે અમે બધા આવી પહોંચ્યા હતા. લાઠીધારી પોલીસ અને સાર્જન્ટનું એક ટોળું ઘસતું આવી અમારા આડે ખડકાઇ ગયું. અમને પાછા ચાલ્યા જવા એમણે છેલ્લું વાક્ય સંભળાવી દીધું.

પણ અમે તો કોઈ પ્રમત્ત સાગરની ભિમિમાલાની જેમ આગળ ધસતા હતા. અમારા મોખરે એક સ્વયંસેવિકા કેસરી સાડીમાં સજ્જ થઈ, હાથમાં ત્રિરંગી ખ્વજ ફરકાવતી મધુર મુક્તિગીતો ગવડાવતી આગળ ચાલતી હતી.

લાઠીધારી પોલીસોએ આવી એના કામલ દેહને અનેક પ્રહારોથી છૂંદી નાખ્યો. છતાં એનો ઉન્નત ખ્વજ અણુનમ રહ્યો.

ઘવાયેલી હાલતમાં જ્યારે અમે બાકીનાઓ એને શય્યામાં નાખી તંબૂમાં લઇ આવ્યા ત્યારે જ હું જાણી શક્યો કે એ પાર્વતી હતી. સ્વદેશાભિમાનની એ જ્વલંત પ્રેરણા હતી.

ડૉક્ટરે આવી એનો ઉપચાર કરવા માંડ્યો. અનેક પાટા બાંધી જ્યારે એ થાક્યો ત્યારે ચાલ્યો ગયો. તંબૂમાં એકલો હું એક હરિકેન ફાનસના અજવાળે પાર્વતીના કામળ મુખારવિંદ તરફ તાકતો બેઠો હતો.

જ્યારે શશિયર આકાશે ચડ્યો ત્યારે પાર્વતીએ આંખો ઉઘાડી. સવારના કમલફૂલ ઉપર તુષારબિંદુ જે શોભા આપે છે, એવું એક સ્મિત, અત્યંત મૃદુલ, અત્યંત ભાવપ્રચુર, એના મોઢા ઉપર પથરાયેલ મધું. ખૂબ મહેનત કરી એણે મને ઓળખવા પ્રયત્ન કર્યો.

‘સતીશચંદ્ર, હાં ! તમે મને સાંભળો છો ને ?’ અતિ ધીમા સ્વરે એ બોલતી હતી.

હું તેની ખૂબ નજીક જઈ બેઠો : ‘પાર્વતી બહેન ! તું શું કહે છે ?’ મેં અત્યંત ભાવપૂર્વક એના મોઢા ઉપર દષ્ટિ નાખી. સંતોષની આછી રેખાઓ ત્યાં પથરાયેલ ગઈ હતી.

‘તમે મારું સાંભળો છો ને સતીશચંદ્ર !’ એણે ફરીવાર પુનરાવર્તન કર્યું : ‘હું મરું પછી મારા દેહને હિલાપુર લઈ જાશે. આસો-પાલવની ઘેરી ઘટાઓ જ્યાં પથરાયેલી છે, આમ્રવૃક્ષે જ્યાં કાકિલાઓ નવવસંતના મનોહર ગીતો ગાય છે, એ મારી જન્મભૂમિમાં મને જલાવશે.’

‘પણ તું જીવવાની છે. પાર્વતી ! ડૉક્ટર કહે છે કે તારે આરામની જરૂર છે.’

‘ના, ના, ના, મારે હવે જીવવું નથી !’ એ બોલી : ‘કાંઈ ઘેરા આજીવગાને મને બોલાવી રહ્યું છે. એ ગાનમાં હું માતા ધરિત્રીનો વિલાપ સાંભળું છું. જીવનની બધી વેદના શાંત કરી દે એવો એ અવાજ મને ખેંચી રહ્યો છે.’ એટલું કહી એ ચૂપ બની.

એના, એના મુખારવિંદ ઉપર મૃત્યુનું ભીષણ વાદળ તૂટી પડ્યું. એની આંખો ફાટી ગઈ. એ નિર્મલ આંખોના પ્રકાશમાં મેં એક મૂર્તિ જોઈ. રડીરડીને એની આંખો સૂઝી ગઈ હતી, અને એ મૂર્તિ વિશ્વમૈયા ભારતીની હતી.

રાધિકા

ઉપાએ જ્યારે કુમકુમરંગી પુખ્તોથી કૈલાસ ઉપર વિરાજમાન શીવભગવાનને પૂજતો અર્ધ ધર્યો ત્યારે પ્રેમનાથ એની અંધારી જ્વલની ઓરડીમાં જગી ગયો. આજ એક વર્ષ થયા આ જ્વલની અંધારી દિવાલો પાછળ એ હડસેલાઈ ગયો હતો. એક વર્ષ થયા એની નાનકડી ઓરડીની બારીમાંથી એ ઉપા અને સંધ્યાના દર્શન કરી કરી દિવસ વિતાવતો હતો. છતાં સારો સંસાર જાણે કે જાત્રા હોય એમ એના જીવનના માનમાં એ અનુભવી રહ્યો હતો. જો કે તે એવા કેસમાં પકડાયો હતો કે એમાં જીવનની બધી આશા પાનખરમાં ખરી ગયેલાં પત્રો જેવી હતી. છતાં એના પ્રેમસંસારને એ ભૂલી શકતો નહોતો. પ્રેમ અને લાગણીને એક તંતુ તેને આ અસહાય, પરવશ સ્થિતિમાં પણ સારા સંસાર સાથે જોડતો હતો.

જ્વલના કામકાજથી નિવૃત્ત થઈ જ્યારે તે ઓરડીની બારીમાંથી બહાર દષ્ટિ નાખતો ત્યારે જાણે આખું જગત એને આવકારી રહ્યું ન હોય એવો આભાસ તેને થતો. ત્યાંથી દૂર ચાલી જતી મંદાકિનીના જલપ્રવાહને એ અનિમિષ નયને જોઈ રહેતો. જાણે એ જગતમાતા એને પ્રેમનાં ગીતોથી એના ખોળામાં આવવા આવકારી રહી ન હોય એવું જાતું દર્દ એના અંતરતલે એને થતું. એની બાજુમાં ઉભેલા

શિવમંદિરમાં જતા આવતા અનેક શ્રદ્ધાળુ યાત્રિઓ રંગબેરંગી કુસુમોની માલા લઈ પ્રભુના ચરણે અર્ધ્ય અર્પવા જતા, જ્યારે એ જોતો ત્યારે એને પણ એવા પ્રેમયાત્રી બનવાનું મન થતું. એને પણ થતું કે એ એવા કુસુમોના ઉપહારથી એના દેવ-અંતરની દેવીને પ્રસન્ન કરવા જઈ શકતો હોત ! પણ એ બધું બનવું કેટલું આકાશ-કુસુમવત્ હતું !

અને એ બધાથી પર જ્યારે એને પોતાનું નાનકડું ગામ યાદ આવતું—અને એના છેક છેવાડાના ભાગમાં એક નાનકડું ઘર—અને તેમાં રહેતી એક સુંદર સ્ત્રી અને તેનું એ વર્ષનું બાળક યાદ આવતું ત્યારે તેને આ દિવાલો તોડીને અહીંથી નાસી જવાનું મન થતું. દરેક પળે એને લાગતું કે કાંઈ એને મીઠા, હલકભર્યા અવાજે બોલાવી રહ્યું છે. કાંઈ જાણે એને કહી રહ્યું હતું : ‘ પ્રેમનાથ ! મારા પ્રાણ ! હું તમારું માર્ગદર્શન કરું છું.’ અને એ શબ્દોએ એ જાત્રી બની જતા ત્યારે એને થતું કે આ જેલની દિવાલો પાછળ એક સજીવસૃષ્ટિ ઉભી છે અને થતું કે આ કુંડિત, ભેદક વાતાવરણની પેલે પાર એક પ્રેમનું નગર વસી રહ્યું છે.

*

*

*

થોડાક દિવસ થયા કાંઈ નવયુવાન સ્ત્રી જેલના ઉપરી પાસે આવી હતી. એને પ્રેમનાથને મળવું હતું, પણ પ્રેમનાથ તો ખૂનકેસનો ડાકુ ! એને મળવાની પરવાનગી મળતી નહોતી. વારંવાર એના સાક્ષાતો પાલવ પાથરી એ જેલના યુવાન અધિકારીને વીનવતી, અને જ્યારે એ પાપ્રાણ હૃદય જરા પણ પીગળતું નહિ, ત્યારે હૃદયમાં એક છૂપી વેદના સમાવી ત્યાંથી એ ચાલી જતી. આખરે થોડા દિવસને અંતરે એ અધિકારી પીગળ્યો ખરો. એને આવતા સોમવારે મળવાની પરવાનગી મળી.

*

*

*

થોડા દિવસ એમ ચાલ્યા ગયા. અને પ્રેમનાથ સુખના સિંહા-
સને ડાલતો હતો. તેને ખાવાનું આપવા આવતા એક દારોગાએ ખબર
કરી હતી કે એક નવયુવાન સ્ત્રી જેલમાં દાર પાસે આવી હતી અને
તેને સોમવારે પ્રેમનાથને મળવાની છૂટી આપવામાં આવી છે.

એ ખબર જ્યારથી એને મળ્યા હતા ત્યારથી એનું હૃદય કોઈ
પીંજરમાં પૂરાયેલા પંખી જેમ ફફડાટ કરતું હતું. હવે જ્યારે એ
ઓરડીની બારીમાંથી બહાર દષ્ટિ નાખતો ત્યારે આકાશ મેઘવૃંદથી
મનોહર લાગતું. આ શ્રાવણ માસ હતો, અને આછી આછી જલ-
વાદળોએ મોતીના બિન્દુકે પ્રકૃતિને અભિષેકતી હતી.

આ શનિવારે એના કેસનો આખરી ફેસલો આવી જવાનો
હતો, છતાં એના હૃદયમાં જરા જેટલો ચે થડકાર નહોતો. એ તો
એના પ્રેમ સ્વપ્નમાં અહોનિશ મશગૂલ હતો. એની પ્રિયતમા તો
એને સોમવારે મળનારી હતી, છતાં આજ એ દિવસ અગાઉ એ
ઉત્કંઠપ્રાણ બની ગયો હતો. વારંવાર એ પોતાની ઓરડીના સળિયા-
વાળા દાર પાસે આવીને ઉભો રહેતો હતો. એના પ્રેમનું સુપરિચિત
મુખારવિંદ બોળવા એ પ્રયત્ન કરતો. એના પ્રેમની પગપાનીના
ધબકારા સાંભળવા એનું હૃદય એકતાન થઈ જતું. એના હાથમાં
પહેરેલા આરસી કંકણનો પ્રિય ધ્વનિ સાંભળવા એ આતુર પરવશ
બની જતો હતો. ત્યાં તો દારોગો આવ્યો. તેના સાથે બીજા પાંચ
પોલીસના માણસો હતા. કોર્ટમાં આજ તેના કેસનો આખરી ચુકાદો
હતો. એ બધા એને અહીંથી લઈ જવા આવ્યા હતા.

x

x

x

સાંજે જ્યારે એ જેલમાં આવ્યો ત્યારે એનું વદન મ્લાન બની
ગયું હતું. એનું મોઢું ફિક્કું ધતુરાના ફૂલ જેવું બની ગયું હતું. એના
ચરણોમાં સારા જીવનનો થાક ઊભરાઈ ગયો હતો. સોમવારે એને
ફાંસી પર ચડાવી દેવાનો હુકમ નીકળી ચૂક્યો હતો.

જીવનની છેલ્લી આશા કરમાઈ ગઈ હતી, છતાં એનું હૃદય

હસતું હતું. કોઈ સુંદર નવયુવાન સ્ત્રીની પગપાનીનો થડકારો સાંભળવા-એનો બપૈયા જેવો મધુર સ્વર સાંભળવા-શેફાલી ફૂલ જેવી એની આંખોનાં અમૃત પીવા.

સોમવારે સવારમાં જ એની ઓરડીનું સળિયાવાળું દાર સત્તાવાળાઓએ ખુલ્લું મૂકી દીધું, અને એક નવયુવાન સ્ત્રીએ એ ઓરડીમાં પ્રવેશ કર્યો.

કેદી પ્રેમનાથ એની રાહ જોઈને જ બેઠો હતો: ‘તું આવી ગઈ રાધિકા!’ પ્રેમથી ઊભરાઈ જતા અવાજે એ બોલ્યો અને તેના બન્ને હસ્તકમળ પકડી એ ઊભો રહ્યો.

‘હા, હું તો ધણા દિવસ થયા આવી હતી. પણ જેલનો અધિકારી મને અહીં આવવા દેતો નહોતો. તમને આજે મળીને હું ધન્ય થઈ છું.’

‘કાલુ ક્યાં?’ પ્રેમનાથે એને ખાલી હાથે આવેલી જોઈને આશંકામાં સરતાં પૂછ્યું.

‘એને તાવ આવતો હતો એટલે સાથે ન લાવી. બાજુની પાડોશણુ પાસે મૂકી આવી છું.’ રાધાએ એની આંખોમાં જોતાં કહ્યું.

‘એ મને યાદ કરે છે રાધા!’ કેદીએ સોતકંઠ બનીને પૂછ્યું.

‘જેટલીવાર એ ભગતને ભિક્ષા માગવા આવતા જુએ છે એટલી વાર એ કહે છે, ‘બાપા’ ‘બાપા.’ એ આંખોમા અશ્રુ ગૂંથી રાધા બોલી.

‘અને એને તાવ આવે છે રાધા,’ લાગણીવિવશ બની પ્રેમનાથ બોલ્યો:

‘તેં પત્રમાં લખ્યું હતું ને?’

‘હા, અને એ તાવમાં તમને જ ઝંખે છે.’

‘તાવ કંઈ બહુ નહિ આવતો હોય? શરીર પીળું પડી ગયું છે?’ પ્રેમનાથ વલોવાઈ જતો હોય એમ બોલતો હતો.

‘ના, ના, એટલું બધું નહિ, પણ ડૉક્ટર સાહેબ કહે છે એને ટાઈફોઈડ લાગુ પડ્યો છે.’

એ શબ્દ પડતાં જ પ્રેમનાથનું હૃદય ચીરાઈ ગયું. મૌન બની એ એમ જ બિભો રહ્યો. એની આંખોમાં થોડા અશ્રુબિન્દુ ગૂંથાઈ ગયાં.

પણ સ્ત્રીથી મૌન રહે એમ નહોતું. આગળ વધી એણે કહ્યું: 'અને કાલીમાતા? તમને યાદ કરે છે.'

ક્ષણિક ભાનમાં સરતો હોય એમ પ્રેમનાથ રાધાના મોઢા તરફ જોઈ રહ્યો. એ કંઈ પણ બોલ્યો નહિ, એટલે રાધાએ આગળ ચલાવ્યું: 'એને એક નાનકડી વાછડી આવી છે. અને કેટલી સુંદર! ઓ મા! કેવી મનોહર એની આંખો!' લાગણીથી ઉભરાઈ જતી હોય એમ એ બોલતી હતી.

'કાલીમાતા યાદ કરે છે રાધા?' પ્રેમનાથ ધીમેથી બોલ્યો.

'હા, એ તમને ઝંખે છે. જ્યારે ભગત ભિક્ષા લેવા આવે છે ત્યારે એના પગનો થડકારો સાંભળી એના કાન ચમકે છે. માથું હલાવી એના કંકની ટોકરી એ બજાવે છે, અને કોઈ પરિચિત શ્વાસની સુગંધ લેવા ઘડીઘડી નાકના ફેણણા ઉઘાડખીડ કરે છે.' રાધાએ કહ્યું.

'ઓ ભગવાન ક્યારે હું એ કાલીમાતાના શિશપર હાથ ફેરવી શકીશ! ક્યારે એના ચરણને પૂજી શકીશ!' પ્રેમનાથે નિરાશાના ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

'તમે ક્યારે આ કેદખાનામાંથી છૂટવાના છો સ્વામી? આખું ગામ કહે છે કે તમે નિર્દોષ છો અને સાચો ખૂની તો સાતપુડા પહાડોમાં છૂપાતો ફરે છે એ વાત સાચી છે ને સ્વામી? અને તમે છૂટવાના છો ને?' રાધાએ એના નયનોમાં અપાર વેદના લાવી કહ્યું.

'હા, હું કાલે છૂટવાનો છું રાધા!' કોઈ ઘેલછામાં સરી જતો ન હોય એમ પ્રેમનાથ બોલતો હતો: 'ખુદ રાવસાહેબ મને છોડવા આવશે.'

‘ એ રાવસાહેબ કાણ છે સ્વામી ? ’ એના હાથ પંપાળતી રાધા સોતકંઠ બની પૂછવા લાગી.

‘ તને એની ખબર નથી રાધા ! એ આ બધી જેલોના જ અધિકારી છે. એનો હુકમ મળતાં જ બધી જેલોનાં દાર ખુલ્લા થઈ જાય છે. એનો હુકમ પડતાં જ બધાં કેદીઓ બંધનમુક્ત થાય છે. ’ ખૂબ ઘેલછામાં હજી એ બોલતો હતો.

‘ તમને એ છોડાવશે ? એણે કહ્યું કે તમે નિર્દોષ છો ? ’ રાધાએ વ્યગ્રચિત્તે પૂછ્યું.

‘ હા, એણે કહ્યું કે હું બિલકુલ નિર્દોષ છું. અને કાલે એ મારા દાર ઉઘાડવા આવશે. એ મને બંધનમુક્ત કરી મારા કંઠમાં શેફાલી ફૂલની માળા નાખશે, અને મને એમની પાછળ પાછળ લઈ જશે. ’ પ્રેમનાથ આનંદનાં આવી જઈ બોલતો હતો.

‘ અને તમે આપણે ગામ પાછા આવશો ? કેવું સુંદર ! હું એ રાવસાહેબના પગ પકડી અને કહીશ તમે અમારું જીવન ઉજ્જવલ કર્યું છે. સાચું કહું છું સ્વામી ! અને આપણો કાલુ, અને કાલીમાતા તમને પ્રેમથી આવકારશે. ’ રાધા એટલું બોલી રહી કે તરત જ જેલના અધિકારીએ ઘંટ પર એક પ્રહાર કર્યો. રાધિકાએ જોયું તો દારોગો તેને આ પ્રેમસ્વપ્નમાંથી બહાર લઈ જવા દાર આગળ આવીને ઊભો હતો. એ કંઈ પણ બોલી શકી નહિ. આંખમાં આંસુ ગૂંથી એણે એના પ્રેમનાથના ચરણની રજ લઈ માથે ચડાવી, અને પછી કાઈ વેદનાથી ખરડાયેલી મૂર્તિ જેમ બહાર નીકળી. એણે પાછું ફરીને જોયું તો એના દેવતાના મંદિરનાં દાર બંધ થતાં હતાં.

+ + +

એ સાંજે જ્યારે એ એકલી અટુલી પોતાને ગામ જવા નીકળી ત્યારે એના નાનકડા ચિત્તમાં એક જ ચિંતા હતી કે એણે પોતાના દેવતાનો સત્કાર કરવા શું શું કરવું ? એને ફરીવાર મળવા એનું બોળું અચાત હૃદય કેટલું ઉત્સુક ! કેટલું આતુર હતું ! રે ! નારી હૃદય !

તિમિર ધર

ગુલશ્રીમંત એક ધરમાં આજ ધામધુમ લાગી હતી. અનેક સ્ત્રીઓ તેમજ બાલક-બાલિકાઓ નૂતનવસ્ત્રોથી સજ્જ થઈને ધરમાં અવરજવર કરી રહ્યા હતા, એથી ધર જાણે કોઈ પૂનિત યાત્રાધામ જેવું બની ગયું હતું. કંઈ માંગલિક પ્રસંગ આજ ત્યાં હતો. ધરમાં વસતા કુટુંબની સૌથી નાની પુત્રી શેફાલીકાનો સંબંધ આજ ગોઠવાયો હતો.

સવારથી જ દોડધામ ચાલુ હતી. મીઠાઈના ટોપલાઓ આવી ગયા હતા. માત્ર રાહ જોવાતી હતી વરપક્ષની. એ લોકો ચુંદડી અને ધરેણાની છાપ લઈ આવવાના હતા.

સ્ત્રીઓના ટોળા વચ્ચે શેફાલીકા બેઠી હતી. વય એનું હતું પ્રાયઃ પંદરનું. મુખપર આનંદ આજ ઉભરાઈ જતો હતો, સૂર્યોદયની સાગર ભરતી જેમ. બાજુમાં બધી બેઠી હતી એની સરખી વયની સખીઓ. એમણે જ આ કુલવધુ યનારીને સુંદર વસ્ત્રોમાં શણગારી હતી. સુંદર, લાલગવનની ઝરીકાર ભરેલી સાડીથી શરીર વીંટીને એ બેઠી હતી. કપાળમાં હતી કુમકુમની આશકા. આજ એના નયનદ્વાર જાણે કોઈ અલક્ષ્ય ન્યોતિથી અંજાઈ જતા હતા. સામેના ઉઘાડા

દારમાંથી ચંચલ પવન લહરીઓ આવી આવીને એના માથાપરથી વસ્ત્રને ઉડાડી દેતી હતી, અને વારંવાર એની સખી એ એને ઓઢાડતી હતી.

સારો જેવો સમય વ્યતિત થવા આવ્યો હતો. છતાં વરપક્ષના-એનો કંઈ પત્તો નહોતો. સગપણનું મૂહૂર્ત વીતી જવા આવ્યું હતું. ગોર મહારાજ ખભે કાશ્મીરી શેલુ નાખીને, અને હાથમાં કંકાવટી લઈને આમથી તેમ દોડતા હતા. ઘડીમાં સામેના દાર સુધી જઈ આવી, થોડીવાર થોભી, પુનઃ પાછા વળતા હતા. ધીરજ હવે ખૂટતી જતી હતી. કન્યાનો પિતા કનૈયાલાલ ગુસ્સામાં ધુંવાકુંવા થઈ જતો હતો, છતાં ગુસ્સો ક્યાં કાઢવો એનું કંઈ ઠેકાણું મળતું નહોતું.

બાળુના ઘરમાં સંમેલિત થયેલા પુરૂષો આખરે થાક્યા, અને મૂહૂર્ત વીતી ગયું હોવાથી એક પછી એક નિજનિજને ગૃહે પ્રસ્થાન કરવા લાગ્યા. વરપક્ષ તરફથી કોઈ ચુંદડી અને આભુષણોની છાપ લઈને આવ્યું નહિ, એથી એકઠી થએલી સ્ત્રીઓમાં અનેક અટકળો થવા લાગી હતી. શેફાલીકાની કેટલીક ખૂબ નિકટની સગી સ્ત્રીઓ તો વરપક્ષને ઉપાલંબો, અને શ્રાપો આપી આપી જલાવી ભસ્મ કરવા સુધીના ચંડિપાઠ ભણવા લાગી હતી. અટકળો, કલ્પનાઓ, તો બણી બણી હતી. શું બાધા નડી હશે ? અકસ્માત થયો હશે કે આ ઘર સાથે લોહીનો સંબંધ બાંધવાની વરપક્ષનાઓની ઇચ્છા જ નહિ હોય ? નિરાકરણ બહુ મુશ્કેલ હતું.

નોંકા જે દૂર સમુદ્રમાં દેખાતી હતી, કાંઠે આવવા માટે હલેસા મારી રહી હતી. એની ગતિ તો ફરી ગઈ હતી. કાંઠે આવવાના બાધા પ્રયાસો મૂકી દઈ, કોઈ ઉપેક્ષિતા જેમ એ કોઈ અજાણ્યા પ્રવાસે ઉપડી ગઈ હતી એમ શેફાલીકાને લાગ્યું.

સૌથી વધુ કફેડી સ્થિતિ તો એની જ થઈ હતી. મુખ્યારવિંદ એનું કરમાઈ ગયું હતું. વારંવાર પહેલાં જે રિમત હોઠ વચ્ચે

આવીને રમી જતું હતું એ અદૃશ્ય થયું હતું, આંખમાં આંસુ નહોતા છતાં કાઈ નિર્માલ્ય તેજ ત્યાં છવાઈ ગયું હતું. એ કશું બોલી નહિ નારીસમૂહ વચ્ચેથી એ ઉઠીને બાજુના ખંડમાં ચાલી ગઈ. અંદરથી દાર બંધ કરી એ પલંગ ઉપર ઢગલો થઈને પડી. તૂટી જતી બાજે કાંઈ આશાલતા ! આંસુ આંખમાં આવી ગયા હતા. ભગ્નહૃદય લઈને એ વર્ષ પહેલાના મધુર સંસ્મરણોની પગદંડીએ ચડી. ત્યારે એ સ્કુલમાં ભણવા જતી હતી. પ્રેમ કે લગ્ન વિષે બિલ્કુલ અગ્નણ. એનો જરા સરખોયે વિચાર તેણે કર્યો નહોતો. ત્યાં તો અચાનક ક્યાંથી આંધી ઉઠી અને એના જીવનસકલને છાંયી લીધું. અંતરનો એક ખૂણો કાઈ અરૂપમૂર્તિ માટે જાગી ઉઠ્યો. જ્યાં ઘેરો અંધકાર છવાયો હતો ત્યાં કાંઈના પગલાના અરપરપર્શથી દીપમાલા સળગી ઉઠી. એ નિખિલ હતો, એનું જીવનધન.

એની પડોશમાં જ એ રહેતો હતો, બન્ને સાથે એક જ સ્કુલમાં સહશિક્ષણ લેતા હતા. અનેકવાર એના ગૃહે એ જોમેદ્રીના થીયેરમ સમજવા જતી. એકવાર નિખિલે જ એને એક થીયેરમ સમજાવેલો કે જે સમાન અંતરે અને એક જ દિશામાં દોડતી લીંટીઓ કદી ભેગી થઈ શકતી નથી. ફરી ફરીવાર એ થીયેરમ આજ એ યાદ કરવા બેઠી. બન્ને શું એજ સમાનઅંતરે, પ્રતિભાના, કીર્તિના માર્ગે દોડતા હતા ? જ્યાં એકબીજાને કે મિલનની આશા વ્યર્થ હતી ?

પ્રતિભા, નિખિલને વરી હતી એક સ્વપ્ન જેમ. કદિ એની આંખી સરખી પણ એને થઈ નહોતી. ત્યાં તો કંઠમાં કીર્તિમાલા જેમ એ આવીને પડી અને એ ઉચ્ચકક્ષાએ, પ્રશંસાના શિખરે પહોંચ્યો. પેપરોમાં, અને સીનેમા બુલેટીનોમાં એના ફોટા છપાવા લાગ્યા. છતાં એ ક્યાં એનાથી ઉતરે એમ હતી ? સમાજની અગ્રણી સ્ત્રીઓમાં એનું સ્થાન મોખરે હતું.

કાષ્ઠપણુ જાહેર મેલાવડાઓ કે સમારંભો એના વિના શૂન્ય જેવા લાગતા.

શેફાલીકા એજ નક્કિ કરી શકી નહિ કે નિખિલ એને ભૂલી શકે કે નહિ? ગામ મૂકીને જ્યારે એ મુંબઈ કીર્તિ કમાવા ગયો ત્યારે શેફાલીકા સમજી કે એની બધા વસંતના દિવસોની તપશ્ચર્યા, સાધના, એજે ગઈ સમજવી. ફરીવાર એ ગામમાં પાછો ફરે, અને એણે આપેલા કેલ મુજબ એની સાથે લગ્નગ્રંથીથી જોડાય, એ બધું અસંભવિત જેવું લાગતું હતું. છતાં મુંબઈ ગયા પછી જ્યારે એ કાષ્ઠ શ્રીલ્લમ કંપનીમાં જોડાયો ત્યારે નિયમિત એની પત્રધારા શેફાલીકા પ્રતિ જોતી રહી. એના પત્રોમાં એ આશા, નિરાશા, પ્રણય, વેદના, બધુંયે વ્યક્ત કરતો હતો. અને શેફાલીકાને સમજાવતો હતો કે એનો શ્રદ્ધા દીપ જુઝાવી નાખી એણે અંધકારમાં બેસી જવું નહિ. વર્ષે, એ વર્ષે જ્યારે ફરીવાર એ ગૃહપ્રતિ પ્રયાણ કરશે ત્યારે જરૂર એની સાથે એ લગ્નગાંઠથી જોડાઈ જશે.

સ્કુલ મૂક્યા પછી માતાપિતાએ જ્યારે સગપણની વાત ઉચ્ચારી ત્યારે નિખિલને જ પ્રથમસ્થાન એણે આપ્યું, અને માબાપને એને ત્યાં જ સંબંધ બાંધવા આગ્રહ કર્યો. એના પિતાએ નિખિલ સાથે પત્રજોડવાર કરી જોયો અને સંમતી મળી ચૂકી. વરકન્યા બન્ને પક્ષોએ નિખિલના એ વિચારને બહાલી આપી, અને સગપણનું થયું નક્કિ, ત્યાં તો બધું ઉલટું જ બની ગયું. પલંગમાં પડ્યા પડ્યા શેફાલીકા એજ વિચારી શકી નહિ કે આ બધું કેમ બન્યું? વરપક્ષ તરફથી કેમ કાષ્ઠ ચુંદડી એના શરીર ઉપર ઓઢાડવા આવ્યું નહિ? શું એમની કુલવંધુ બનવા માટે એ અયોગ્ય હતી? એમ અનેકાનેક વિચારોની પરિક્રમણામાં એ પડી ગઈ. નિખિલ ઉપર એને ધિક્કાર આવ્યો. પ્રણયની ભીની સુગંધીથી ખરડાયેલા એના પત્રો ઉપર

તિરસ્કાર આવ્યો. સુંદર સુંદર શબ્દોના એના ભાવના લેખનો ટૂણાના એક જ શ્યામ ધાખાથી જાણે ઢંકાર્ય ગયા.

x

x

x

ખીજે જ દિવસે એના પિતા કનૈયાલાલ બધા સમાચાર લાવ્યા હતા, વરપક્ષ જે એમને ઘેર સંબંધ બાંધવા આવવાનો હતો એ દૂરના એક મીલમાલિકની પુત્રીના દ્વારમાં એના પગલા લઇ ગયો હતો, અને નિખિલનો સંબંધ ત્યાં જ બાંધાઇ ગયો હતો. કસુર બધી હતી નિખિલના પિતાની. એમણે જોયું કે કનૈયાલાલ સાથે સંબંધમાં જોડાવાનું નિખિલનું આ ઉતાવળીયું પગલું એ માત્ર છોકરબુદ્ધિના સ્ખલનરૂપ હતું. શેફાલીકાનું કુટુંબ ગર્ભશ્રિમંત ભલે હતું, છતાં એ પ્રતિષ્ઠામાં, ગોત્ર અને કુળમાં ઉતરતી કક્ષાનું હતું. બહુ જ સાધારણ આ બીના હતી. હંમેશ મુજબ અને છે એમ જ. પ્રતિષ્ઠા, કુળ, ગોત્ર બધાયે એકી સાથે મળીને શેફાલીકાના જીવનમાં અંધારું ભરી દીધું.

રાત્રિભોજન સમાપ્ત થયા પછી અંદરના ખંડમાં ઝાંખા અજવાળે જ્યારે શેફાલીકાના કુટુંબની બધી જાજરમાન વ્યક્તિઓ ભેગી થઈ. તૂટેલા સગપણની ચર્ચામાં જ્યારે તેઓ ઉતરી પડ્યા ત્યારે સૌથી એક બાજુ તરી નીકળતો કનૈયાલાલનો ઘોષરો અવાજ ઓરડામાં પથરાઈ જતો. એમણે કહ્યું: “ હું પ્રથમથી જ કહેતો હતો કે એલોકા આપણું નહિ માને છતાં શેફાલીકાએ મને ભરમાવ્યો. પહેલાં મને-કમને એ લોકા હા પાડી શક્યા, પણ પાછળથી કહેવા લાગ્યા કે કુળ હલકું છે. ગર્ભશ્રિમંત કહેવાય તો ભલે રહ્યા, પણ સમાજમાં આગર નથી. હવે ફરીવાર વરપક્ષમાંનો કાંઈ પણ મારા ગૃહ આંગણમાં નહિ આવી શકે, આ મારી પ્રતિજ્ઞા છે.

શેફાલીકાની માએ કહ્યું: “ છોકરો ઠીક ઠીક હતો એથી તો મેં સંબંધ બાંધવાની હા પાડી હતી, પણ ગર્ભ કાલે જ મને એક નજીકના સ્વજન તરફથી જાણવા મળ્યું કે નિખિલ નાલાયક છે.

કાઈ શ્રીદમ કંપનીમાં જોડાયો છે. ધંધો બહુ હલકો ગણાય. થોડા વધુ પૈસા કમાય છે એથી શું થયું? પણ આખર ક્યાં? શેફાલીકાને એથીયે ધણું સારા ડેકાણે હું પરણાવી શકું એમ છું. મારી પુત્રીના અભ્યાસ અને ચારિત્ર્ય માટે મને અભિમાન છે. ”

અને બીજી પણ અનેકાનેક ગરમાગરમ ચર્ચાઓ ચાલી. નક્કી બધાયે એમ જ કર્યું કે શેફાલીકા માટે હવે એ નિખિલનું ધર સર્જાયું નથી, અને એમણે બનતી ઉતાવળે સંબંધ કાઢી અન્યસ્થળે કરી નાખવો.

શય્યામાં પડી પડી એકલી શેફાલીકા જ ગાણતી હતી કે ખુદ એના કુટુંબીજનો કેવો કૌભાંડ જગવી રહ્યા હતા. કલ્પનામાં નિખિલ આવીને ઉભો રહ્યો. ગરવું, પ્રતિભાપૂર્ણ મોહું, નિર્દોષ, નિર્મલ, જાણે એના વ્યક્તિત્વ ઉપર જરા સરખાયે ડાઘ નહોતો. એ એને આવકારી રહી મને મને, પણ એ બન્નેની વચ્ચે ચાંતરાયની, બાધાની દિવાલ કાણ ચણી રહ્યું હતું?

થોડા દિવસ પછી નિખિલ તરફથી એક પત્ર એને મળ્યો. ખાનગીમાં એની સખીના સરનામા ઉપર એ આવ્યો હતો. એમાં ઉભા થયેલા આ ઝંઘડાનું, તૂટી ગયેલા બન્ને વચ્ચેના આ સંબંધનું સ્પષ્ટિકરણ કર્યું હતું. એણે લખ્યું હતું કે એ શેફાલીકા માટે અંખતો હતો. બન્ને જ્યારે વર્ષો પહેલાં સ્કુલમાં સાથે શિક્ષણ લેતા, એ વેળાના કેટલાક મધુર પ્રસંગો પણ ટાંક્યા હતા.

છેલ્લે એણે જણાવ્યું હતું કે એ બધા માટે જવાબદાર વ્યક્તિઓમાં એનાજ માતાપિતા હતા. કાઠની ભંભેરણીથી, ખોટી દોરવણીથી એ લોકોએ જ આ સંબંધ ઉપર કાપ મૂક્યો હતો.

પત્ર પરથી શેફાલીકા બધું પામી ગઈ. એણે જોયું તો એ કાઠ તિમિરથી ઘેરાયેલા ઘરમાં પડી હતી. અંધારથી ભરેલા બે પ્રતિસ્પર્ધિયરો બે નાના બળતા દીવાને ઠારી નાખવા ઝઝુમી રહ્યા હતા.

દિવસો પછી મહિનાઓ ચાલ્યા ગયા પણ વરપક્ષ તરફથી કદિ કોઈ શેફાલીકાના ગૃહે સગપણનું માગું લઈને આવ્યું જ નહિ, અને દોરીમાં જ્યાં કાપ પડ્યો હતો એ કાયમ રહ્યો. લગભગ છ માસ પછી શેફાલીકાને ખબર પડી કે નિખિલનો નવો સંબંધ જેવાં બંધાણો હતો એ કન્યા મરી ગઈ, અને ફરી પાછા નિખિલના પિતા નવો સંબંધ ક્યાં બાંધવો એની તજવીજમાં પડ્યા.

નિખિલ આ વેળાએ મક્કમ બન્યો હતો. મુબંધથી આવેલા એના એક પત્ર ઉપરથી એમ જાણવા મળ્યું હતું. પિતાને એણે ચોકખું જણાવી દીધું હતું કે શેફાલીકા સિવાય એ અન્ય કોઈપણ સ્ત્રીને નહિ પરણે, અને એ બનવું શક્ય ન હતું. નિખિલના પિતા ફરીવાર કનૈયાલાલ પાસે સંબંધનું કહેણ લઈને જાય એ આકાશ-કુસુમવત્ જેવું હતું. એમાં એ જોતા હતા માનભંગ, અપમાન, કુળ-પ્રતિષ્ઠાનું પતન !

ધીરે ધીરે વાતો ચર્ચાવા લાગી હતી કે કનૈયાલાલ એની પુત્રી માટે કોઈ નવો સંબંધ બાંધવાની વેતરણમાં પડ્યા હતા. પણ એમાં સત્ય જરાયે નહોતું. આ તો હતી માત્ર ઉપર છલ્લી વાતો. બીતરમાં શેફાલીકા અડગ હતી. માઆપ જે નવા સંસ્કરણની તજવીજમાં પડ્યા હતા એમને એણે આજીવનપૂર્વક જણાવી દીધું હતું કે નવો સંબંધ એ કદિ પસંદ કરવાની નહોતી.

નિખિલને ચરણે જ એ જીવન સોંપીને બેસી રહેવા ઇચ્છતી હતી. પછી એ ચરણ આ સંસારમાં એને મળે કે નહિ એની એને જરાયે ચિંતા નહોતી. આ હઠાગ્રહથી ધરના બધા કંટાળી ગયા હતા. કનૈયાલાલ નિખિલના પિતા પાસે જઈ ફરીવાર સંબંધ બાંધવાની વાચના કરી શકે એમ નહોતો, પ્રતિજ્ઞા એને વારંવાર યાદ આવતી હતી, અને એનું રામેરામ ગુસ્સાથી કંપી ઉઠતું હતું.

નિયમિત ખાનગી પત્રો શેફાલીકાને નિખિલ તરફથી મળ્યા કરતા

હતા. એમાં એ એને પ્રણયની અંજલિ દૂર દૂરથી અર્પતો હતો. એ લખતો હતો કે એના દાર એના જ સ્વજનો અને હિતેચ્છુઓએ બંધ કર્યા હતા. પ્રાણ એનો પ્રેમીકાને ઝંખતો હતો પણ કમાક તોડીને એની પાસે જવા જેટલી હિંમત એનામાં નહોતી. એ એક રીતે ભીરૂ હતો. માઆપના મનોબળનો દુર્ગ તોડી એ પોતાની આકાંક્ષાનો વિજયધ્વજ ત્યાં ફરકાવી શકે એમ નહોતો.

નિત નિત નવા નવા ખખરો એ લખતો હતો. જે ફીલ્મ કંપનીમાં એ જોડાયો હતો તેના નટનટીઓના ફોટોગ્રાફો એ હંમેશા એને મોકલતો હતો. નવા નવા શુટીંગના રસભર્યા વર્ણનો, તેમજ ત્યાંનું વાતાવરણ એ વેદનાભરી શૈલીએ ચિતરતો હતો, એ બધામાં સ્પષ્ટ તરી આવતી હતી શેફાલીકા માટેની એની તૃષા, આતુર ઝંખના !

શૈયામાંથી ઉભી થઈ શેફાલીકાએ બારી બહાર જોયું તો એ ઘેરા વાદળાઓએ એક સુવર્ણ જેવા ઝળહળતા મંદિરને છાંયી લીધું હતું. શ્યામ જલ ભરપુર એ વાદળાઓ વરસતા જ નહોતા. એમાં કાર્ણવનો, દ્યાનો ધક્કો જરા સરખોયે પ્રવેશ કરી શકે એમ નહોતું. એ મંદિર, આશાના, શ્રદ્ધાના, કોઈ ભગ્ન અવશેષ જેમ ઉભું હતું, અને પેલા વાદળાઓ વીખરાઈ જાય એની રાહ જોતું હતું.

શેફાલીકાએ જોયું કે એ વાદળાઓ બન્ને પ્રતિસ્પર્ધિ ધરના મોવડીઓ હતા. અવકાશ જરાયે મળે તેમ નહોતો. બન્ને કુટુંબો મક્કમ હતા. કોઈ કોઈની ચરણુરજ મસ્તકે ચડાવી શકે એટલા નરમ સ્વભાવના કે ઉદાર વૃત્તિના નહોતા. પોતપોતાના મોભા ઉપર પ્રતિષ્ઠા ઉપર, નિયુક્ત, નિર્ભર થઈને બન્ને ઉભા હતા; અને એકબીજાને ઉવેખતા હતા. બન્ને મોવડીઓ બહુ સામાન્ય બુદ્ધિના, હુદ્દ ભાવનાના, માટીના પીંડ જેવા હતા, અને એ બન્નેના છેડા એક થઈ શકે એમ નહોતા.

એને થયું કે સામ સામેથી આવોને એ ટ્રેનો અથડાઈ પડી હતી. બન્નેના ગાર્ડો બાણુતા નહોતા કે ટ્રેનોને શું નુકસાન થયું છે. બાણુતી હતી માત્ર ટ્રેનોજ, કે એમનામાં કેવું ભંગાણુ પડ્યું હતું.

દિન પ્રતિદિન શેફાલીકા, મીણુને જેમ વન્હિ લાગે એ રીતે ઓગળતી જતી હતી. એને વન્હિ લાગ્યો હતો ભીતરની આ વેદનાનો, આ દુઃખ કથાનો. બન્નેના કુટુંબીજનોની આ પ્રચંડ મક્કમતાએ એને વદારક પરિસ્થિતિમાં મૂકી દીધી હતી. હળવે હળવે એ શ્રદ્ધાનું આસન ત્યાગી કેવલ નિરાશા લણી પગલા માંડી રહી હતી. એ બિમાર પડી હતી.

ડૉક્ટરને એનું શરીર બતાવવામાં આવ્યું હતું. પણ એ દર્દ પારખી શક્યો નહોતો. છતાં બિમારીને એણે કેસીયમ ટી. બી. આંતરિક સડો હોવાનું જણાવ્યું હતું. અને દવાના બાટલા ચાલુ થયા હતા. પૈસો પાણી જેમ વહિ રહ્યો હતો, સાથે સાથે ધસાધ રહી હતી શેફાલીકાની ક્ષિણ દેહલતા.

એક દિવસે મધ્યાહને એની માંદગીએ ખૂબ ગંભીર રૂપ પકડ્યું હતું. છતાં બારી પાસે પલંગ મૂકાવી એ દૂર-સુદૂર દષ્ટિ દોડાવી રહી હતી. આગલે દિવસે વર્ષાના ધોવમાર ઝાપટાઓથી જ્યાં ત્યાં વરસાદના પાણીના મોટા મોટા ખાખોચીયા ભરાયા હતા, પણ એ વર્ષા પછીનો સૂર્યતાપ બહુ પ્રચંડ અને ઉગ્ર બન્યો હતો. એવા એક પાણીના ખાખડામાં એક ગાય પડી હતી, માથું એનું ઉધ્ધ્વ આકાશલણી હતું. અંદર પડી પડી એ કાદવની શીતલતા પામી રહી હતી. શેફાલીકાએ દશ્ય જોઈને અંગેઅંગે બાણુ કાઈ શીતલ સ્પર્શથી જાગી ઉઠી.

છેક સંધ્યા ટાણે એની સખી માલતી એને મળવા આવી. નિખિલના બધા ખાનગી પત્રો એનાજ સરનામે આવતા હતા.

શેફાલીકાએ ચારેકાર દષ્ટિ ફેંકી. ઘરમાં કંઈ નહોતું. એની બા દવાનો ડોઝ પ્યાલીમાં નાખી એની પાસે એ મૂકી બાજુમાં પડોશીને ત્યાં બેસવા ગઈ હતી. અત્યંત મૃદુસ્વરે એ બોલી: “ કંઈ ખખર આવ્યા છે પ્રિયતમના ? ઉત્તરમાં નકારમાં માલતીએ માથું હલાવ્યું.

“ એક છેલ્લું કામ ન કરે ? ” એની આંખોમાં જોતી શેફાલીકા બોલી.

“ શું ? ”

“ નિખિલને એક તાર કરી દે. લખજો શેફાલીકાના છેલ્લા દર્શન માટે આવવું હોય તો આવે. ”

નયનદ્વયમાં અશ્રુગ્રંથી માલતી બોલી.

“ ભલે કરી દઈશ. તું આમ વહીવલ ન બન ડોક્ટરે કહ્યું છે કે માંદગી માત્ર થોડાજ દિવસની છે. ”

“ મને મારામાં શ્રદ્ધા નથી. આ તિમિર ઘર મને ડંખે છે. મારે અહિંથી ચાલ્યા જવું જોઈએ. ” કહી શેફાલીકાએ પલંગમાં બેઠા થઈ દવાનો ડોઝ પી લીધો. ઘરમાં કંઈક અવાજ થયો. એના પિતાના જોડા બારણામાં ખખડ્યા.

x

x

x

x

બીજે દિને અશાંતી, અશાંતી, અને ઉકળાટ શેફાલીકાને લાગ્યા કરતો હતો. માલતી સવારથી જ બાજુમાં હતી. એણે આવીને કહી દીધું હતું કે ગઈ રાત્રેજ એના પ્રિયતમને સંદેશો એણે પહોંચાડી દીધો હતો.

શેફાલીકાને એટલો આનંદ થયો. નિખિલને એકવાર મળી શકાય એ ઇચ્છા છેલ્લી મૃત્યુ ધડી સાથવી રાખવા એ તૈયાર હતી. કદાચ એ ન આવી શકે. સ્ટુડિયોમાં નવી શીલ્પના શુટીંગ હોય. કદાચ કંઈ અણુધાર્યું કામકાજ આવી પડે, અને કદાચ સ્વયં એની

ધરુણ અહિં આવવાની પણ ન હોય એ બહુ સ્વાભાવિક હતું છતાં શ્રદ્ધા પકડી એ બેઠી હતી.

કનૈયાલાલ મંદ પગલે એના પલંગ પાસે આવી ઉભા રહ્યા. શૂન્ય દષ્ટિએ એની કૃશ, કરમાઇ ગયેલી જૂઠ્ઠી વેલ જેવી પુત્રીનું મોઢું જોઇ રહ્યા. શેફાલીકા બોલી: “ નિખિલ અહિં આવે છે એવા સમાચાર આવ્યા છે. કદાચ મને જોવા આવે. ”

એ શબ્દોએ એ ડઘાઇ ગયા. કોઈ શ્યામ વિષાદ ઘેરી છાયા એના મોઢા ઉપર ફરી વળી. બોલ્યા: “ એ અહિં નહિ આવી શકે. મારા ધરઆંગણમાં હું એને પગ પણ મૂકવા દઇશ નહિ. એ મારી પ્રતિજ્ઞા છે. ”

મૌન બની શેફાલીકા પથારીમાં પડી રહી. કનૈયાલાલને વધુ છેડવાનું થોડું એને ન લાગ્યું. તિરસ્કાર જે એના લોહીમાં, માનસમાં પ્રવેશી ગયો હતો એ નિખિલને કોઈપણ પ્રકારે આવકારી શકે એમ નહોતો. ફરીવાર ભૂતકાળની કેટલીક સુવર્ણકડીઓએ જીવનની ભાંગી જતી શૃંખલમાંથી એ શોધવા લાગી. શિક્ષણ મૂક્યા પછી બન્ને પ્રેમીક, પ્રેમીકા મળી શક્યા નહોતા. એકબીજાને જોવા પણ નહોતા. આજની મૃત્યુ ઘડી એ મંગલમિલન માટે શુભ અવસર હતો. વિદાયની કિંકિણી જ્યારે બાજુ રહી હતી ત્યારે પ્રિતમ ક્યા પડદા આડે છૂપાઈને બેઠો હતો ?

હોઠ પર કોઈ ગીતપંક્તિ રમવા લાગી. વારંવાર થાક્યા વિના એ મનમાં મનમાં એ ઘુંટવા લાગી. ‘ મરણ રે તુંહુ મમ શ્યામ સમાન. ’

કોઈ ઠેકાણે આ ગીતપંક્તિ એણે સાંભળી હતી. ક્યાં ? અસ્થિર, શૂન્ય ચિત્તમાં એ પ્રસંગને લાવવા મથી રહી. આખરે યાદ આવ્યો. પ્યુપીલ્સ એના સ્કુલના કોઈ મેલાવડા પ્રસંગે એક બાલિકાએ એ ગીત ગાયું હતું. કવિવર ટાગોરનું, મૈથીલી ભાષામાં લખેલું.

પ્રિતમ-શ્યામ જ્યારે દૂર સુદૂર હતો, જેના મિલનની આશા હવે કરમાઈ ગયેલા કુલ જેવી હતી, એ તો મળી શકે એમ નહોતો. મૃત્યુને એણે આજ્ઞાહન કર્યું.

આજ મૃત્યુમાં અને શ્યામમાં કંઈ ભિન્નતા લાગતી નહોતી. એને બન્ને જાણે એકરૂપે એક ભાવનાએ એની દ્રષ્ટિ સામે ઉભા હતા. જાણે મરણ જ આજ એનું જીવનધન બનીને આવ્યું હતું, પ્રેમીકાને આ અંધકારમાંથી દૂર પ્રકાશમાં લઈ જવા એ શ્યામરૂપે, પ્રિતમરૂપે આવ્યું હતું એમ એને લાગ્યું.

બપોરે એને બેચાર લોહીની ઉલ્ટીઓ ઉપરાસાપરી થઈ. એનું ક્ષિણ, હાડપીંજર જેવું શરીર એ ફટકાઓ સહન કરી શકે એમ નહોતું. શ્વાસોશ્વાસની પરંપરિત શ્રેણી ચાલુ થઈ ગઈ હતી, અને એના પિતા કનૈયાલાલ બેબાકળા બની આમતેમ દોડવા લાગ્યા. ડોક્ટરને તેડીને માણસ આવી પહોંચ્યો હતો, અને એને બ્લડપ્રેશરનું ઈન્જેક્શન મારવામાં આવ્યું. છતાં છાતી લુહારની ધમણ જેમ ચાલતી હતી.

એની શૈયાની આજુબાજુ સગાજાલાનો ઠંઠેરો જામ્યો હતો. સ્ત્રીઓની આંખોમાં અત્યારથી જ આંસુ ડોકિયા કરવા લાગ્યા હતા. ડોક્ટર એની નાડી હાથમાં જ લઈને બેઠો હતો. કલાક લગલગ એમ જ ચાલ્યો ગયો. સૂર્યનો ચંડતાપ ધીમેધીમે ઓછો થવા લાગ્યો હતો; અને સામેના નીલવૃક્ષોની દીર્ઘછાયા પૃથ્વી ઉપર લંબાયે જતી હતી.

શેફાલીકાની જોરથી દોડતી નાડીના ધબકારા ધીમેધીમે ઓછા થવા લાગ્યા હતા. શિથિલતા જણાવા લાગી હતી. ગાત્રો બધા નિશ્ચેતન બનવા લાગ્યા હતા. ડોક્ટરે જે પ્રયોગ અજમાવ્યો હતો, એ નિષ્ફળ જતો હતો, અને એ પરાજયની છાયા એના મોઢા ઉપર ઢોળાઈ ગઈ હતી. ધીમેથી ખુરશી પરથી ઉભો થઈ એ બોલ્યો: “મારું કામ બલાસ થયું, હું હવે જઈશ. દર્દી બચે એમ નથી.”

ત્યાં તો ધર આખામાં ઘોંઘાટ અને રૂદનના બેદક ચિત્કાર સંભળાવા લાગ્યા. શેફાલીકાની મા માથું કુટતી હતી, અને એનો પિતા સ્થિર, એકાગ્ર, કરુણામિશ્રિત દષ્ટિએ એની છેલ્લા શ્વાસ ધુંટી રહેલી પુત્રીને જોઈ રહ્યો હતો.

થોડીવાર પછી શેફાલીકાના બોડાયેલા સુંદર નયનપદ્મો ઉઘડ્યા. ધીમા કરુણ અવાજે એ બોલી: “ એક ભિક્ષા છે, પિતાજી આપશે ? ”

ધીમે પગલે બિછાના પાસે આવી કનૈયાલાલ બોલ્યા: “ શું છે ? ”

“ નિખિલના ઘેરથી એક કારી ચુંદડી માગી આવી મારા શબ ઉપર ઓઢાડજો, અને મારા દેહને બાળી મૂકજો. ”

પ્રતિસ્પર્ધિના ઘેર જવામાં આજ સુધી એ નાનમ ગણતો હતો, છતાં પુત્રીની છેલ્લી યાચના એ અવગણી શક્યો નહિ. કંઈપણ બોલ્યા વિના એ બહાર ચાલ્યો ગયો. પંદર મિનિટ પછી પાછો આવ્યો ત્યારે હાથમાં એક કારી ચુંદડી હતી, અને એ નિખિલના ઘરમાંથી આવી હતી.

ગમે તેમ પણ નિખિલના પિતા શેફાલીકાની આ અંતિમ ઘડીએ પીગળ્યા હોવા જોઈએ. એથી જ તો એની ઈચ્છા એણે પૂરી કરી હતી. જે ચુંદડી સંબંધવેળાએ કન્યાના દેહ ઉપર ઓઢાડવા એમણે બજારમાંથી ખરીદી હતી એજ કન્યાની આજ વિદાય વેળાએ એમણે કન્યા માટે સુગ્રત કરી હતી.

શેફાલીકા મૃત્યુ પામી હતી. એના પિતાએ પેલી લાલ ચુંદડી એના મૃત્યુદેહ ઉપર ઓઢાડી દીધી હતી, અને ઘરમાં કાલાહલ, રૂદનની કરુણ ચીસો, અને દુરકાઓથી વાતાવરણ ખરડાઈ ગયું હતું.

એવામાં દૂર કાંઈની ગાડી આવીને ઉભી રહી. ધીમે પગલે એમાંથી એક વ્યક્તિ ઉતરી કનૈયાલાલના ગૃહદ્વાર પાસે આવી. દ્વારમાંજ કનૈયાલાલની ગંભિર, દુઃખથી ઘેરાયેલી, મૌનમૂર્તિ ઉભી

હતી. પેલી વ્યક્તિએ રૂદનના અવાજ સાંભળ્યા હતા. અધિરા સાદે એણે કહ્યું, “ શેફાલીકા ક્યાં ? ”

કનૈયાલાલ તીવ્રવેધક દષ્ટિએ નિખિલને ઘડીભર નિરખી રહ્યો. પછી હોઠ ઢાળી ધીમેથી બોલ્યા: “ સામેજ સૂતી છે. જોઈ લે. ” અને ખારણામાંથી દૂર ખસી એક બાજુ ઉભા રહ્યા.

જાણે કેાઈ તિમિરનો થર દૂર થયો હોય એમ નિખિલને લાગ્યું. અંદર ડોકિયું કરી એણે નિર્નિમેષ દષ્ટિએ જોયું તો જમીન ઉપર લાલરંગી ચુંદડી ઓઢાડેલું શેફાલીકાનું શ્વપ્ત પડ્યું હતું. બાજુમાં બે માટીના કાડિયામાં ધીના દીવા બળતા હતા. એનો ઝાંખો પ્રકાશ જાણે ધરની આજુબાજુમાંથી ધસી આવતો એ તિમિરનો થર દૂર રાખવા બળપૂર્વક યત્ન કરી રહ્યો હતો.

એ પાત્રો

શિશિર

શ્રીચરણના મૃત્યુ પછી આજ મારા જીવનના મૌનમાં એસીને હું જ્યારે સંખ્યાનો વિચાર કરું છું ત્યારે મારું હૃદય દુઃખથી ભરાઈ જાય છે. મને એની અસહાય, દુઃખી સ્થિતિનું અત્યારે જ્ઞાન થાય છે.

ભૂમિકંપના એક જ આંચકાથી એક પ્રચંડ મહોત્સાહ જેમ જમીનદોસ્ત થઈ જાય, એમ સંખ્યાના જીવન વિષે થયું છે, એ શું કાંઈથી અરીતિ છે ? અને હવે સંસારની ધૂળ લઇને, વૈધવ્યનો પરિવેશ કરી એ એકલી અદુલી બેઠી છે.

એને એકાકીની ન કરું તો બીજું શું ? એની ઉન્નત નણુંદ નૈના તો Classic યુગની નવજાત યુવતી; કાલ્પેજમાં એ બી.એ.ના ક્લાસમાં છે, એથી સંખ્યાને શું ? અથવા નૈનાને એની બાબીના શ્યામ વસ્ત્રો તરફ જોવાનીયે પડી છે ?

કદીયે શું એ બાબીના વૈધવ્ય જીવનના શ્યામ અંચલા પાછળ જોઈ શકે એમ છે કે ત્યાં શું નહિ હોય ? નવસંસારનો મોહ, આશાના અર્ધ ખીલેલા પુષ્પો ! કેને ખબર છે કે આ બધુંએ વિધવાના

અંતરમાં સંતાપને નહિ પડ્યું હોય ? અને આ નૈના ! એને માત્ર એના વસ્ત્રાલંકારો ગમે છે, હંમેશા નવા નવા વસ્ત્રો ! Gajaze, Gorgette, વગેરે એના માનીતા કાપડના નામ ! ખરેખર નૈનાને હું જ્યારે જોઉં છું ત્યારે મને એમ થાય છે કે એને આ સ્વૈરવિહાર સિવાય બીજી કશી ખબર હશે કે નહિ ? સુદૂર વિસ્તરેલ સાગરજલમાં એની જીવનનૌકા એણે છોડી દીધી છે. જેને નથી શઠ, નથી સુકાન, કદાચ એને એ પણ ખબર નહિ હોય કે સમુદ્રને કાંઈ કિનારો છે કે નહિ ?

સંધ્યાને હું ગઈ કાલે મળવા ગયો હતો. મારા પગલાનો અવાજ સાંભળી એ દાર પર દોડી આવી. મોઢા ઉપર સ્મિત સંભવે જ નહિ છતાં હસવાનો નિર્રથક પ્રયત્ન કરતી એ બોલી : “ મારા પતિદેવ જ્યારે આ ઘરમાં હતા, ત્યારે અનેકવાર આમ દોડીને આમ દાર પર લેવા આવી હતી શિશિર ! આજ આપણી વચ્ચે એ નથી છતાં તારા પ્રત્યે મારો ઉમળકો તો એવો જ રહેવાનો ” કહી એણે જાજમ પાથરી મને બેસાડ્યો. એ મારાથી થોડે છેટે એક નાની પાટલી નાખીને બેઠી.

નયન ભરીને હું એને નીરખી રહ્યો. શ્યામ વસ્ત્ર સન્નિજત એ શરીરલતા ! એની સુંદર મુલાયમ કેશલટો ખભા ઉપર ઢળતી રાખીને મૌનની કાંઈ અખંડિત પ્રતિમા જેમ એ બેઠી હતી. અંગ ઉપર ન હતા સુરાગ, ન આનંદની સુરખી, છતાં એનું રૂપ તો એવું જ સુંદર હતું. એ જ કુન્દધવલ મુખારવિંદ જાણે કાંઈ અનોખું તેજ અને પ્રતિભા એ ગૌર મોઢા ઉપર પથરાયા હતા.

અવાકૂ બનીને હું એનું દર્શન કરી રહ્યો. એના અંતરમાં પેલી વૃંદાવનની કૃષ્ણમદધેલી મીરાં બેસી ગઈ હોય એવું મને લાગ્યું. અને એ ભક્તિ અને આરાધનાની છટા એ સુંદર મુખમંડલ ઉપર છાયો રહી હતી.

મેં કહ્યું: “શ્રીચરણના મૃત્યુને આજ છ માસ થયા, સંધ્યા! છતાં તારા મોઢા ઉપર હું જે વેદના જોડું છું એથી તો મને લાગે છે કે એમનું મૃત્યુ ગર્હ કાલે જ થયું હોય. કદાચ તને હવે જીવન જીવવા જેવું નહિ લાગતું હોય ખરું?”

અંતરની વેદના છુપાવતી એ બોલી: “મને લાગતું નથી કે એ વાતનું મને કંઈ દુઃખ હોય. ઉલટું એ વેદનાને લીધે તો મને લાગે છે કે એ હંમેશા મારા આ સંસારમાં જીવતા બેઠા છે, અને મારા જીવનમાં પથરાયા છે.”

મેં કહ્યું: “તારા પતિ જ્યારે આ ઘરમાં હતા ત્યારે પણ તું આમ જ બોલતી હતી.”

મોઢાના ભાવ જરા પણ પડવા દીધા વગર એ બોલી. “અને એ આપણી વચ્ચે નથી ત્યારે પણ એમ જ કહું છું.”

“તારું કોઈ સ્વજન સંબંધી આ ગામમાં નથી સંધ્યા! જે આવીને તારી સંભાળ લે? એના મર્મભાગને સ્પર્શવા મેં ચર્ચા લંબાવી.”

એના મોઢા ઉપરથી વેદનાની એક આછી છાયા ફરી ગર્હ. એ બોલી: “કદાચ હોય, પણ મને કોઈના આશ્રય નીચે રહેવું પસંદ નથી. અને વધુમાં નૈના મને બહુ પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી જુએ છે.”

આ ઉપરાંત મેં બીજી અનેક વાતો એની સાથે કરી, એ બધા ઉપરથી મને પ્રતિતિ થઈ કે સંધ્યા હિમાલય જેમ અચલ છે.

નવસંસારનો મોહ કે માયાના આવરણો એના જીવનના આદર્શને ડગાવી શકવાના નથી, એ પીગળી પીગળે એમ નથી, કારણ કે એના સૌભાગ્યનાથનું સ્મરણ સાચવીને એ કોઈ સાધનાની મૂર્તિ જેમ બેઠી છે. મને એ જ વિચાર થાય છે કે એ શું કરવાની છે? એને શું પેલી મીરાંબાઈની જેમ વૃદ્ધાવનની ગલીકુંચીમાં ભક્તગીતો ગાતાં ગાતાં ધ્રુમવું છે?

એના અંતર આડે ધુમટો ખેંચીને એ બેઠી છે, ત્યાં સુધી કેમ જાણી શકાય કે ત્યાં એકલી વેદના છે કે નવસંસારનો મોહ છે ?

x

x

x

x

સંધ્યા

મારા પતિદેવતાના અવસાન પછી શિશિર મારે ત્યાં આવવા લાગ્યો છે. મારા સ્વામી અને શિશિર શૈશવથી જ મિત્રો હતા. બંને સાથે ભણેલા, અને સાથે જ કાલેજ છોડેલી.

એટલે એ બંનેના અંતરમાં કંઈ જ ભીન્નતા નહોતી, એક જ પ્રેમની ગંગા એ બે તીર્થસ્થાનને પાવન કરી ચાલી જતી હતી. મારા પતિ મૃત્યુ પામ્યા છે એ તકને લઈ શિશિર મારી પાસે આવવા લાગ્યો છે, એને હું અહિં ન આવવાની મના પણ શી રીતે કરી શકું ? કારણ કે એ મારો અતિથી દેવતા બનીને આવે છે.

ફરીવાર ગઈ કાલે સંધ્યા સમયે એ મારે ઘેર આવ્યો હતો. નવાઈ તો એ છે કે એ શા માટે આટલો આનંદિત અને ઉલ્લાસિત લાગે છે ? એ અત્યંત મીઠાશથી મારા સાથે વાતચીત કરે છે, અને મધુર મધુર હસે છે, મારા અંતરની વેદના એ જાણે છે છતાં મારી પાછળ આમ શા માટે લાગ્યો છે ? મને લાગે છે કે મારા હૃદયને એ સમજી શકતો નથી.

છતાં ગઈ કાલે મેં એને આસન ઢાળી આપ્યું અને સસ્મિત કહ્યું: “અતિથી દેવતા બિરાજો.”

મારાં નયનોમાં પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી જોતાં એ બોલ્યો: “શ્રીચરણના મૃત્યુ પછી આજ પહેલી જ વાર તારું મોહું હું આનંદથી રંગાયેલું જોઉં છું સંધ્યા !”

હું ઉઠીને શીતલજલનો લોટો એમના માટે ભરી આવી, અને એની પાસે મૂકીને કહ્યું “હું કદી રડતી હોઉં એવું મને લાગતું જ નથી શિશિર ! બધા માનવીઓ જાણે મારા નીકટના સગા હોય એવું

મને લાગે છે. સારા સંસાર જાણે મને આવકારી રહ્યો છે, અને મને લાગે છે કે મારું જીવન સૂનું નથી.”

એણે કહ્યું: “ હું કેમ માની શકું સંધ્યા ? અત્યારે તું હસે છે. બે મીનીટ પછી તારું મોઢું વેદનાથી રંગાઈ જાય છે. સારા સંસારનું દુઃખ, વેદના, જાણે તારા હૃદય ઉપર ખડકાઈ જાય છે, અને તું બદલાઈ જાય છે.”

મેં કહ્યું “ મારામાં શ્રદ્ધા રાખો શિશિરચંદ્ર. ” ત્યાંથી ઉઠીને હું મારા કબાટ પાસે ગઈ. મારા સુંદરમાં સુંદર વસ્ત્રો જે હું લગ્નગ્રંથીથી જોડાઈને પ્રથમ શ્વસુરગૃહે લાવી હતી એ બધા એમ જ ધડીબંધ પડ્યાં હતાં. એ ઉપાડીને હું શિશિર પાસે લઈ આવો મેં કહ્યું: “ કાઈ અનાથ, ગરીબ સ્ત્રીને મારાવતી આટલું દાન કરી દેજો.”

શિશિર ઉઘ્ર થઈ ગયો. એ બોલ્યો: “ તે શું વિચાર્યું છે ? શું આ કપડા તારે કદિયે કામમાં આવવાના નથી ? ”

હસીને મેં કહ્યું: “ નાની હતી ત્યારે ગામની છોકરીઓ સાથે પૂજા પૂજા હું રમતી હતી. ત્યારે એ મારી માનું ધર હતું હવે મારા પતિનું છે. પહેલાં એ પૂજા માત્ર રમત હતી. હવે એ મારા જીવનની અખંડ સાધના બની જશે. મારા સૌભાગ્યનાથની સ્મૃતિ સાચવતી સાચવતી એક દિવસ હું સાચી પૂજારિણી બની જઈશ.”

શિશિર વધુ ઉઘ્ર બની ગયો. એણે કહ્યું: “ સ્ત્રીઓના પ્રાણમાં આવું ગુલામીમાનસ ક્યાંથી પ્રવેશી ગયું એ જ મારાથી સમજાતું નથી. પુરુષે સ્ત્રીને આપ્યું છે શું ? કંઈ નહિ. ધરની માત્ર ચાર દિવાલો, જેમાં સ્ત્રીએ હંમેશાં પૂરાઈને એના તથ્ય દેવતાની બહુક મૂર્તિના ચરણે આપું જીવન બેસીને પૂજા કર્યા કરવાની !

અને બદલામાં પુરુષે સ્ત્રીને પોકળ ઉપમાઓના બારથી લાદી દીધી, અને લક્ષ્મિ બનાવીને સંસારના સુવર્ણ આસને બેસાડી દીધી. ભગવાન જાણે છે એ આસનને પાયા છે કે નહિ. કેવળ દંભ અને

મોડી લાગણીઓથી સ્પર્શી સ્પર્શીને, એને પ્રાણુ શૂન્ય બોખું કરી મુકી છે. સતી ! સતી ! સ્ત્રીના એ સતીત્વના દૃઢ કિલ્લાની રક્ષા, છાયામાં રહીને પુરૂષ એનું સ્વૈર તાંડવનૃત્ય કરી રહ્યો છે. ”

શિશિરની એ પ્રચંડ જ્વલિન્વ જેવી પ્રવાહી વાગ્ધારા આગળ હું અવાક બની ગયો. થોડીવારે એને શાંત પડેલો જોઈ મેં કહ્યું : “ આ બધું શું કહે છે શિશિર ? ”

“ સાચું કહું છું. સંસારને સ્ત્રીની પડી નથી. એ માત્ર ખાંડનું રમકકું છે. જ્યાં સુધી રમાડી શકાય ત્યાં સુધી પુરૂષ એને રમાડે છે. અને પછી ખાઈ જાય છે. સંસારે સ્ત્રીને નીત નીત સોનાની જેમ તપાવીને તૈયાર રાખી છે, અને સમયે સમયે મનપસંદ ઘાટ ઘડીને, એને મૂર્તિ જેમ, ટીંગણી જેમ, ઘરમાં બેસાડી રાખી છે. આને તું સ્ત્રીત્વ કહે છે ? સંસારની મહાન ભાવના કહે છે ? ” કહીને શિશિર ઉભો થયો અને મારી નજીક આવ્યો. મારી યૌવનશ્રીને મુગ્ધનયને પીતો પીતો એ બોલ્યો : “ તારામાં હું નૂતન સંસારના દર્શન કરું છું, સંધ્યા ! તારી આશાના કુલ કરમાવા સરળતા નથી. જે પુરૂષ સમાજે સ્ત્રીત્વને બંધનમાં રાખી, મદદલિત, અપમાનિત, તિરસ્કૃત કર્યું છે એ પુરૂષ સમાજનું પાપ હું તારું ચરણામૃત લઈ ઘોષ નાખીશ. હું તારો પૂજારી બનીશ. ”

+

+

+

શિશિર

સ્ત્રીને જ્યાં સુધી કાંઈ પરિક્ષક આવીને એમ ન કહે કે એ સુંદર છે ત્યાંસુધી એની સસુંદરતાની ભ્રમણા એની પાછળ પાછળ પડછાયાની જેમ ભ્રમવાની અને એને કારી ખાવાની, ફુલમાં સુરભી છે, પણ ભ્રમરો જ્યાં સુધી એ ઉપર આવીને નહિ બેસે ત્યાં સુધી એ આત્મપ્રતિતિ એને નથી જ થવાની.

હું કહું છું કે સ્ત્રી વિષે પણ કંઈક આવું જ છે. એનામાં કદિયે આત્મભાન ન જાગે જો એ જગાડવા કોઈ પુરુષ પ્રયત્ન ન કરે તો એકલી સ્વેચ્છાથી, આત્મ શ્રદ્ધાની અડગતા ઉપર અવલંબીને એ કદિપણ વિજયના સિંહાસને ન ચડી શકી હોત. પુરુષે એની પાસે પ્રકાશનું કોડિયું ન ધર્યું હોત તો એણે અંધારામાં જ ચાલ્યા ક્યું હોત !

સંધ્યાનું આત્મભાન મેં જાગ્રત ક્યું છે. એની માટીના કોડિયામાં દીવેલ મૂક્યું છે, માત્ર બાકી રહી છે એમાં જ્યોત પ્રકટાવવાની. સંધ્યાને ગમે તેવા આદર્શ અને ઉચ્ચ જીવનની કલ્પના હોય, છતાં આખરે એ માટીની કાયા છે. એના વૈધવ્યના ધુમટા નીચે એનું ધમ્મકતું, નવલોહિયાળ અંતર સંતાયેલું પડ્યું છે. એને વાસના છે, પ્રેમ છે, અને વધુમાં એનું નવયૌવન પરાજિત થતાં એ પુરુષના ચરણમાં જગ્યા લેવા આવશે.

ગઈ કાલે ફરીવાર હું એને મળવા ગયો હતો. એજ વૈધવ્યનો પરિવેશ ! અને મને થયું કે એની સુહાગલીન દેહલતા શૃંગારોથી સુમંડિત થઈ જાય, ભાલમાં કુમકુમ અર્યાના અને સેંથીમાં સીંદુર પૂરાઈ જાય તો ! મારી કલ્પનાએ મને સળગાવી મૂક્યો.

કાલે જ્યારે દાર પર મને એણે આવકાર્યો ત્યારે એક અકિંચન, મધુર સ્મિત વેરાઈને એના હોઠ વચ્ચે ફૂલપાંદડી જેમ પડ્યું હતું. ધીમે ધીમે જાણે જાગરણ આવતું જાય છે. પણ ગતી બહુ ધીમી છે. શૃંગારનું કનક દાર ચમકારા મારી રહ્યું છે પણ એ દાર ઉઘડે અને એમાંથી પારસમણી ઝમકી ઉઠે એને હજી વાર છે. ગઈ કાલે અમારા વચ્ચે જે ચર્ચા થઈ એ બધી વિધવા જીવનને સ્પર્શતી લગલગ હતી. મને લાગે છે કે મારી દલીલોએ એના અંતરમાં પ્રવેશ કર્યો છે, એને થયું છે કે આખર ક્યાં સુધી આમ પ્રકાશહિન દિશામાં ચાલ્યા જરાનું ? કોઈ દોડો, કોઈ વિરામ સ્થાન

ખરું ? શું માત્ર ચાલ્યા જ કરવાનું, અવિરામ, અશ્રાન્ત, અંતહિન, ઉદ્દેશહિન અંધારપથે ?

મને એટલું ચોક્કસ થયું છે કે સંધ્યાના અંધનો શિથિલ પડવા લાગ્યા છે. કોઈ મધુર બંસીના આલાપે એનું મુગ્ધ હૃદય નાચી ઉઠ્યું છે. એ સારી રીતે જાણે છે કે એ સૂરો ક્યાંથી આવે છે. એ કોઈ પુરૂષને શોધી રહી છે, જે એને નવસંસારનું દર્શન કરાવે. હાથમાં પ્રદીપ લઈને જે એને આ પારાવારતામાંથી શોક અને અંધકારના મલિન ઘરમાંથી પ્રકાશની પગદંડીએ ઉપાડી જાય.

એની સકલવેદના હું જાણું છું. મારું અંતર આજ થનથની ઉઠે છે. જ્યારે હું વિચાર કરું છું કે થોડા જ દિવસોમાં સંધ્યા હવે મને એના જીવનનો સુવર્ણ અર્ધ ચડાવશે અને કૃતકૃત્ય બની રહેશે.

છતાં હજી કેમ કહી શકાય ? હું એના અંતરના ભાવ ઉકેલવા પ્રયત્ન કરું છું. કદાચ પરીક્ષામાં નિષ્ફલ પણ નીવડું. કોઈ કોઈ વાર એક નાના બાળક જેમ સ્થિર નયને એને જોતો હું બેસી રહું છું. એ મને માયાવિની લાગે છે. કંઈ ઘડીએ એ મને હડસેલીને દૂર ફેંકી દેશે એ સમજાતું નથી.

x

x

x

x

સંધ્યા

આજ સવારમાં ઉઠીને જ્યારે મેં આરસીમાં જોયું ત્યારે હું આશ્ચર્યમાં પડી ગઈ. મારી આ ગૌર ગૌર દેહલતા, સ્નિગ્ધ વિશાલ નયનો, શ્યામ વિસ્તરેલી ચલક લટો, જાણે મેં કદિ જોયાં જ નથી એમ અપરિચીત સુંદર લાગવા માંડ્યા. મને કંઈ સમજાતું નથી. મારા પગલે પગલે ઉઠતો કોઈ અનેરો આનંદનો ધ્વનિ જાણે

મારું અંતર કોઈ શીતગાનથી ભરી દે છે. જાણે મારા બંધનો આજ શિથિલ બની નીચે સરી પડી જતા હોય, પ્રાણ પુલકિત થઈ નાચી ઉઠતો હોય એવું કાં લાગે છે ? સમજાવું નથી આ પરિવર્તન શેનું છે ?

પ્રથમ વાર શિશિર અહિં આવ્યો ત્યારે મને એનું મોઢું પણ જોવું ગમતું નહોતું. હવે જાણે એ હંમેશા આવીને, મને ચર્ચાઓથી મુઝવી નાખે, અને એની વાગ્ધારા અતૃપ્ત ચાતકી જેમ હું ઝીલી રહું એવું મન થઈ આવે છે.

ગર્મકાલે શિશિર અહિંથી જતાં જતાં બોલતો ગયો “ સંધ્યા ! તારામાં હું નવસંસારના દર્શન કરું છું, તારી આશાના કુલ કરમાવા સરજાયા નથી. ” એ ચાલ્યો ગયો, પણ એ શબ્દો જાણે ફરી ફરી વાર મારું હૃદય બોલતું હતું. એનો પ્રતિધોષ મારા સમગ્ર દેહને કોઈ મધુર ચંચલતાથી ભરી દેતો હતો. ”

શિશિરમાં જાણે હું મારી નવવસંતના દર્શન કરતી હોઉં એવું મને લાગે છે. એના પગના સ્પંદનો સાંભળવા જાણે હું અધિરી આતુર બની જાઉં છું. એ મને આ શોક અને અધિકારની પારા-વારતામાંથી ઉઠાવી પ્રકાશની કોઈ ઉચ્ચ પગદંડીએ લઈ જવાની વાતો કરે છે, અને પૃથ્વી જાણે મારા પગ નીચેથી સરકી જતી હોય એવું લાગે છે.

શિશિરની વાતો સાચી છે. એની ચર્ચાઓમાંથી એની માનવતા અને પૌરુષ તરવરી ઉઠે છે. સ્ત્રીત્વની એની ભાવના કેટલી ઉદાત્ત અને કલ્યાણમય છે ?

વૈષ્ણવો શ્યામ અંચલ ઓઢીને આ સંસારમાં હું બેઠી છું એથી શું ? એ ગહન શ્યામલતા પાછળ એક આધર, આતુર, નવ-

લોહિયાળ અંતર ધબકે છે એ જાણવાની પણ કાંઈએ પરવાહ કરી છે? સંસારને લોકો નાટ્યભૂમિ ગણીને બેઠા છે, જેમાં છેલ્લો શ્યામ પડદો પડ્યા પછી નાટકનો હંમેશ માટે અંત આવે છે. હું કહું છું એમ નથી. એ શ્યામપડદા પછી પણ પ્રસંગો આવે છે, અને એ દુઃખ, અંધન અને ગ્લાનીથી ખરડાયેલા પાત્રો લઈ આવે છે.

આજ સુધી હું કીચડમાં પડી હતી. એમાંથી બહાર નીકળવા મેં જરાયે પ્રયાસ કર્યો નહોતો.

એ વાતનું મને સ્મરણ છે. જ્યારે કેટલીકવાર મારા સ્વામી અને શિશિર વચ્ચે સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેના Logic ની ચર્ચાઓ થતી, અને એ કલ્લાકો સુધી ચાલતી.

“ પાણીને સાચવી રાખવા માટીની જરૂર છે ” એમ મારા સ્વામીને મેં ત્યારે બોલતા સાંભળ્યા હતા. આજ મારી અંદર બેઠેલી સંખ્યા પ્રકંપિત થઈ પોકારી ઉઠે છે કે માટીને એક ઠેકાણે ચોટાડી રાખવા પાણીની પણ જરૂર છે, નહિતર માર્ગ પરનો પવન ઉડી આવીને એની રજેરજને કાંઈ અજાણી ભૂમિમાં ખેંચી જશે.

ગઈ કાલે ચર્ચાઓ પૂરી કરીને શિશિર જ્યારે જવા માટે ઉઠ્યો ત્યારે મને કહેતો ગયો કે, “ સંખ્યા તારામાં સૌંદર્ય છે અને નૂતન-સંસાર તારા પગમાં પડ્યો છે. ” એ શબ્દોએ જાણે મને કાંઈએ નવપલ્લવિત નંદનવનમાં ઉચકો લીધી. અંધારૂં થયું હતું એથી હરીકેન લઈ દાર સુધી હું શિશિરને મૂકવા ગઈ. એ ચાલ્યો ગયો અને એના પગલે પગલે પ્રભુતા, કવિતા મૂકતો ગયો.

મધ્યરાત્રિના કાંઈ મધુર મિલનગીત જેમ આવીને એ મારા સૂતેલા હૃદયને જગાડી જાય છે. મારા અંગેઅંગમાં એના સ્પર્શની ચંચલ આતુર વેદના જાગી ઉઠે છે.

મૌનની નીરવતામાં આજ માટે હૃદય અનેકગણા ધબકારા મારી રહ્યું છે, આંખે અંધારા આવે છે, ખબર નથી શું થવા એકું છે. સમુદ્રમાં ભરતી ચડી છે અને હોડી એ ઝંઝાવાતમાં ઉછળતી ઉછળતી ચાલી જાય છે. જાણતી નથી એ ક્યાં જઇને ભટકાશે !

x

x

x

x

શિશિર

સંધ્યા વિષે જ્યારે જ્યારે હું વિચાર કરું છું ત્યારે મારા જીવનના નેપથ્યમાં ડોકિયું કરવાનું મને મન થાય છે. આજથી દસ વર્ષ પહેલાં ઘરમાં સગાઇ પ્રસંગે બહેને આવીને થોડાક બાંડના પડીકા બાંધવાનું મને કહેલું. બધા પડીકા મેં અવનવા આકારના બનાવેલા એ જોઇને ઘરમાં બધા હસી પડેલા અને કહેલું કે સગાઇમાં તો લાંબાજ પડીકા ચાલે.

સંધ્યા માટે આમ કહેવામાં હું આજ જરાયે અચકાતો નથી. મને મન પસંદ પડે એવો આકાર આપવા માટે મારે સંધ્યાના સંસારના છેડા ગમે ત્યાંથી કાપીને એને ઘાટ ઘુટવાળા કરવા પડશે.

એક વાત મને એની ડાંખે છે. એ કહે છે કે, “ મારા પતિ મારો આદર્શ છે. અંતરમાં એને સંધરીને હું આ સંસારમાં રહું છું. ”

Ideals, Ideals, હું કહું છું આ આદર્શોએ જ સ્ત્રીને રૂં જેવી પોચી અને પાણી જેવી પ્રવાહી કરી નાખી છે. તમે એને ગમે ત્યાં રેલાવી દો. આદર્શને વળગી વળગીને જીવન પુરું થઈ શકે ખરું ? જગતે એને આદર્શના પોલા મધુરાસન ઉપર બેસાડીને એના જીવનની બધી સુકુમારતાને બધી માધુરીને સુકાવી નાખી છે.

નદીઘાટ સુધી કાલે સંધ્યાટાણે ફરવા ગયો હતો. માર્ગમાં આવતું હતું સંધ્યાનું ઘર. વિચાર થયો કે જરા એના ગૃહદ્વાર ખખડાવી આવવા જોઈએ. હું માનું છું કે પુરૂષે એકવાર અંધારામાં દીપક મૂકી આવવો જોઈએ. સ્ત્રી પછી એ દીપકના સ્મરણે ચાલી આવશે. આમ કરું છું ત્યારે મને જ્યદેવનું ગીતગોવિંદ યાદ આવે છે. આજથી ત્રણસો વર્ષ પહેલાંના કવિ જ્યદેવની કલ્પના મૂર્તિ રાધા આ સંધ્યા જેવી નહિ હોય એની શી ખાત્રી?

કવિ ગાય છે તેમ કૃષ્ણે એકવાર એ રાધાના અંતરમાં દીવો કર્યો, અને પછી તો નીત નીત પ્રણયનું અખંડિત કાંડિયું સળગાવીને વૃંદાવનની કુંજેકુંજે, ઘેરા અંધારે એના પ્રણયીના સ્મરણે પગલા હુંદતી હુંદતી એ ચાલી નીકળતી.

સંધ્યાના ઘરદ્વાર ઉપર ટકોરા મારવાની જરૂર નહોતી, એ ઉઘાડાજ પડ્યા હતા. કદાચ એની નાણુંદ નૈના બહાર ગઈ હશે અને ઉઘાડા મૂકતી ગઈ હશે, અને કદાચ સંધ્યાની ઇચ્છા જ એ ખુલ્લા રહે એવી હશે. હું શું જાણું?

જ્યાં ભય અથવા સંશયને સ્થાન ન હોય ત્યાં વિકટ માર્ગ પુળ્યોથી છવાઈ ગયેલો લાગે છે. મારા અને સંધ્યાના મિલનટાણે હું એવું જ ધારી લઉં છું. એક સુંદર કાશ્મીરી જાજમ પાથરી એ બેઠી હતી, ઘરની બીતરમાં જ્યારે આગ પ્રજળતી હોય છે ત્યારે બહારનું અજવાળું સ્નિગ્ધ અને મધુર લાગે છે.

કોઈ માનની મૂર્તિ જેમ સંધ્યા જાણે બેઠી હતી, પણ એના અંતરમાં કોઈ અગ્નિ શિખા જલતી હતી. એની તેજછાયા એના ગૌર, ઉજ્જવળ મોઢા ઉપર છવાયેલી લાગતી હતી, જાણે એક પ્રતિમા !

મને આવેલો જોઈ એ કંઈપણ બોલી નહિ. માત્ર એના વિશાલ, સ્નિગ્ધ નયનો! મારા મુખમંડલનો પ્રદક્ષિણા કરી રહ્યા. એક આરામ ખુરશીપર સ્થાન લઈ મેં કહ્યું “સંધ્યા આજ મેં એક નવીન સત્ય શોધી કાઢ્યું છે.” કે ગંભીરભાવે એ બોલી “શું?”

“માનવીઓ જેને મહત્વ આપવા જેતું નથી હોતું એને સુવર્ણસિને બેસાડે છે, અને મહત્વ આપવા જેવાને કાદવમાં ફેંકે છે.”

એ બોલી “હું ઝરાઝર સમજી શકતી નથી શિશિરચંદ્ર!”

હળવે હળવે એના મર્મસ્થાનનો સ્પર્શ કરીને હું બોલ્યો: “કુલને માણસો સુવર્ણસિન ઉપર વિરાજમાન ભગવાનના ચરણમાં અર્ધરૂપે મૂકે છે, પણ એ કુલ ખીલવા પહેલાં એના ઉદ્ધડવાની વેદનાને કાઈ જાણે છે? આજ હું શ્રદ્ધાપૂર્વક કહું છું કે એ વેદના જ જીવનનું સત્ય છે. એજ નિર્મલ, સુવર્ણ જેવું સત્ય છે, અને એને જ બધું મહત્વ આપવું જોઈએ.”

સંધ્યા પુલકિત કંઠે બોલી ઉઠી “ફટલીકવાર તું બોલે છે ત્યારે જાણે કાઈ મહાન શીલ્પકર્તા હું સાંભળી રહી હોઉં એવું મને લાગે છે.”

એના મોઢા ઉપર ધીમે ધીમે આનંદની જે રેખાઓ ફુટતી જતી હતી એ ઉપરથી હું અનુમાન કરતો હતો કે એના અંતરની સુશુભ વેદના હળવે હળવે જાગ્રત થતી જતી હતી.

મેં કહ્યું: “મહાન હોવાનો દંભ મેં ક્યારેય કર્યો નથી. આમ હું કહું છું ત્યારે માનું છું કે જીવનમાં ભાવના આદર્શ Sentiments બધાયને સ્થાન હોવું જોઈએ. પણ એ નવજીવનની વેદના ન જાગે ત્યાં સુધી. જીવનને સાધનાનું રંક, કુબુદ્ધિ રૂપ આપીને, એને રીખાવી રીખાવીને શું આદર્શ અને ભાવનાની રક્ષા કાળે રસ,

ઉદ્ધાસ, અને કવિતા મારી નાખવા ? આજ મને તારો ખ્યાલ આવે છે, સંધ્યા ! સમાજે એક ખોખું ઘડીને તને એમાં કુલરૂપે આચરીને ઢાંકી રાખી છે. આજ હું કહું છું તારા અંતરના નેપથ્યમાં છુપાયેલી એ નવજીવનના અંકરસમી વેદના, તારી ચીમળાઇ ગયેલી આશાઓમાં, ભાવનાઓમાં ખ્વનિરૂપે પ્રગટી ઉગે, અને તારા જીવન સકલને એના રંગથી રંગી દો.

મારા છેલ્લા શબ્દોએ સંધ્યા સળગી ઉઠી. ધાસની ગંજીમાં અગ્નિની આંચ અડતાં જ આખી ગંજી સળગી ઉઠે છે તેમ વેદનાભર્યા અવાજે એણે કહ્યું : “ એ કેમ બને શિશિર ? સમાજે મારા પગમાં લોહશુંખલા નાખી છે. એના બંધન કેમ તૂટે ? ”

મેં કહ્યું : “ એને જ હું સ્ત્રીઓની નખળાઇ ગણું છું એ બંધનોને તોડી નાખ એટલે તારી એ નિર્બળતા અદશ્ય થઈ જશે. ”

બાવરી બની જતી હોય એમ એ બોલી : “ એ બંધનોને ફેંકી દેવા માફ મન કચારનુંયે અધિરૂં બની ગયું છે. કાંઈ અદશ્ય પગ હંડીએથી માધવીવનના વાયુએ આવીને મારા ચંચલ ચિત્તને ભરી દીધું છે. માફ હૃદય જાણે કાંઈના ચરણમાં ઢોળાઈ જવા ઉત્સુક, આતુર બન્યું છે. હું શું કરું ? ક્યાં જાઉં ? માર્ગ સુઝતો નથી. આંખે અંધારા આવે છે. મને પ્રકાશના માર્ગે દોરો, દોરો, દોરો, ” કહી એ મારા પગ પાસે ઢગલો થઈને પડી અને મારા પગ પકડી વારંવાર એના મસ્તક સાથે અડાડવા લાગી.

કમલદંડ જેવા બન્ને એના હાથ પકડી મેં એને ઉભી કરી. મારા હાથના સ્પર્શે એના હિરની અરવ પડેલી વીણા જાગી ઉઠી. ઝંકારવા લાગી હશે એમ મને લાગ્યું. મારા હૃદય સાથે એજ આનંદ વેશમાં એને બીડી લેવા મેં પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ એ ન ખેંચાણી.

એના કામળ હાથ દાખીને મેં કહ્યું, “ હુંજ તને દીપક આપીશ સંધ્યા ! એના અજવાળે અજવાળે તું મલિન અંધકાર કાપતી કાપતી આગળ ચાલી જજે. તારા પગલે પગલે હું પૂજના પુષ્પો વેરનો ચાલ્યો આવીશ ” એટલું બોલી મેં એના હાથ મૂકી દીધા, અને ધર બહાર નીકળી ગયો. રસનું જે મધુર જગરણ એનામાં આવ્યું છે, એને પૂર્ણરૂપે પ્રગટી ઉઠવા માટે અવકાશની જરૂર છે.

x

x

x

x

સંધ્યા.

ગમ રાતે મને થું થયું હતું એનું કંઈ જાન નથી. અંતરની કામ પ્રબલ આતુર ઝંખનાએ મને આવેશમય કરી દીધી હતી અને હું શિશિરના ચરણમાં માફ યૌવનધન ધરી દેવા ઉત્સુક બની ગઈ હતી, પણ હું બચી ગઈ. સાફ થજો, સાફ થજો એનું કે એ ચાલ્યો ગયો, નહિતર આજસુધીની જીવનની પુંજ, પવિત્રતા, સુગંધ બધું ચે હું ગુમાવી બેસત.

શિશિરના કામલ હાથના સ્પર્શે જાણે હું કાંઈ આવેશની મધુર પુષ્પિત સ્વર્ણભૂમિમાં ઉડી ગઈ. આંખે અંધારા આવી ગયા. એના ચાલ્યા જવા પછી હું લથડતે પગલે, ઘેરી વાસનાથી ઘેરાયેલી ધરમાં વળી, પણ ઉંબરામાંજ કંઈક આકું આવવાથી પડી ગઈ. નીચી વળીને જોયું તો એ ભાગવતનું મોઢું થોયું હતું. શિશિરના આવ્યા પહેલા હું એ વાંચી રહી હતી. ઉડીને હું બીજે ક્યાંય નહિ પણ મારા પૂજના ખંડમાં ગઈ. જોયું તો જે દીપક મેં સંધ્યાટાણે કર્યો હતો એ હોલવાઈ ગયો હતો. એની ધુમ્રશિખા હવામાં ઉડતી હતી.

માચીસ શોધીને મેં ફરીવાર દીપક પ્રગટાવ્યો. મારા સ્વામીની હાથીદાંતમાં મઢેલી જખી એ પ્રકાશમાં સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. પણ હું

એની સામે જોઈ ન શકી. નતમસ્તકે, લજ્જાથી, ભયથી, પારાવાર ગ્લાનીથી હું એની પાસે નમી પડી. આવેશનો નશો ઉતરી ગયા પછી હૃદયમાં ઉચ્ચ, પવિત્ર, સંસ્કારો જાગી ઉઠ્યા. મારા પતિની છાતી પાસે હું ગદ્ગદ થઈ ની પડી. આ મારી માનસપૂજા હતી.

આખી રાત્રિ નીદ્રા ન આવી. શય્યામાં પડ્યા પડ્યા મેં એજ વિચાર્યા ક્યું કે મારી હોડી ક્યાં ધકકેલાઈ રહી હતી ? આંધી શમી ગયા પછીના શાંત, મધુર, આનંદમય જગરણમાં હું પડી. સામે પૂજાધરમાં ધીમે ધીમે દીપક જળતો હતો, અને હું બોલી ઉઠી, “એ પ્રદીપ જ મારા જીવનને અજવાળાથી ભરી દ્યો. જીવનમાં મારે એકલું સત્ય જ જોઈએ છે. બીજું કંઈ નહિ. ”

શિશિર ભલે કહે કે આદર્શના પોલા મયુરાસન ઉપર સ્ત્રીને બેસાડી સમાજે એને ભરમાવી મૂકી છે. આજ હું શ્રદ્ધાપૂર્વક કહું છું કે મારા સ્વામીનો આદર્શ જ મારું સાચું જીવનધન છે. આત્મનિવેદનની આટલી પવિત્રતા, આટલી સુગંધ મેં ક્યારેય અનુભવી નથી.

હૃદયના શતદલ ઉઘડેલા પદ્મ ઉપર આજ એ આદર્શને પ્રતિષ્ઠાપિત કરી હું ધન્યતા અનુભવું છે. જીવનની અપૂર્ણ, અર્ધદગ્ધ વાસનાઓને અને ઝંખનાઓને પૂર્ણ કરવા પ્રકાશનો, પવિત્રતાનો માર્ગ છોડી શું અંધકારમાં પગલા માંડે ? શું આજ પ્રકૃતિની પરિશોધ ?

આજ મારું અંતર નંદિતા થઈ કાશીના પેદા ધુસરધેરા દેવમંદિરોમાં ઉઘડે છે. મારા પગ ત્યાં પહોંચી જવા આતુર થઈ રહ્યા છે.

ધીમે ધીમે પ્રભાત ઉઘડતું જતું હતું. મારા ખંડની બારોમાંથી તાજા ઉઘડેલા કુન્દ ફુલની સુરભી આવી આવીને અર્ધરૂપે ઢોળાઈ જતી હતી. પથારીમાંથી ઉઠી હું બાગમાંથી એજ કુન્દફુલનો ખોખો

ભરી લાવી, પૂજા ખંડમાં જઈ મારા સ્વામીની છાત્રી પાસે એનો હાથો કર્યો, અને પુનિત ભાવનાએ એના ઉપર માથું ઢાળી દીધું.

રસ્તા ઉપરથી કાઢીને ઘેરો મધુર સ્વર આવતો હતો. કાઠ વૈષ્ણુ વિના કરતાલ તાલે કૃષ્ણધેલી મીરાંબાઈનું પદ ઉઠતું હતું.

“ મેરે જનમ મરણ કે સાથી તોહે ખીસડું ના દિનરાતી ”

કુન્દકુલના એ અર્ધ ઉપર નત મસ્તકે પડ્યા પડ્યા હું એ ગીતની રસનામાં ડૂબી ગઈ. જાણે જનમ જનમથી એ ગીત હું મારા હૃદયના નેપથ્યમાં સાંભળી રહી હોઉં એવું મને લાગ્યું. મારા અંગેઅંગમાં એ વેદનાની ભાવના પ્રસરી ગઈ. આ મારા જીવનનો ઉત્કર્ષ હતો, મારો વિજય હતો.

એટલામાં દ્વાર ઉપર કાઢીના ટકોરા પડ્યા. એ શિશિર હશે. ત્વરાથી મેં એક શ્વેતઉત્તરિય પહેરી લીધું, બાલમાં શ્વેતચંદનનું ટીલું કરી લીધું, અને ધીમેથી જઈ દ્વાર ખોલી નાખ્યા.

મારો આ નૂતન પરિવેશ જોઈ શિશિર ડવાઈ ગયો. કંઈપણ ખોલ્યા વગર ધીમે પગલે એ અંદર આવ્યો, અને એક આરામ ખુરશી ઉપર બેઠો.

મેં પણ મૌન ધારણ કર્યું હતું. ઘરની ચાવીનો ઝુમખો લઈ હું એને મારા હાથમાં રમાડવા લાગી.

શિશિર મને સ્તબ્ધ નયને જોઈ રહ્યો હતો. મારા મોઢા ઉપર ધડી ધડી ઉઠતા ભાવ વર્તુલો એ નીરખી રહ્યો હતો. વાતાવરણનું મૌન તોડી એણે કહ્યું: “ આજ તને આ પરિવેશે જોઈને મને આશ્ચર્ય થાય છે સંખ્યા ! બાલમાં શ્વેતચંદનનું ટીલક ! શ્વેતઉત્તરિય ! તને આ બધું કરવાની પ્રેરણા કાણ આપે છે ? ”

મુખ પરના ગંભીર ભાવને જરા પણ ફેરવ્યા વગર મેં કહ્યું: “ તું શિશિર ! ”

એ શબ્દોએ ફરીવાર શિશિર ડધાઈ ગયો. આશ્ચર્યચકિત બની એણે કહ્યું: “ મેં એવું ક્યારે કહ્યું હતું સંખ્યા ? ”

મેં કહ્યું: “ તેજ આમ કરવાનું કહ્યું હતું શિશિર ! ગઈ રાતે તેં કહ્યું હતું ” સંખ્યા તું કેટલી સુંદર છે ? તારામાં હું નવસંસારનાં દર્શન કરું છું ! ”

ગઈ આખી રાત્રિ મેં નિદ્રાવિહિન કાઢી હતી શિશિર ! આજ હું કાશી જાઉં છું. જાણે તારા શબ્દો મને ત્યાં જવા ધક્કો મારી રહ્યા છે. ” કહી મેં ચાવીનો ઝુમખો હાથમાં લીધો અને દારબણી જવાની તૈયારી કરી.

આશ્ચર્યમુગ્ધ બની એ મને જોઈ રહ્યો. પછી કહ્યું: “ ગઈ રાતે તેં કહ્યું હતું ને સંખ્યા ! કે તારે નવસંસારમાં પ્રવેશ કરવો છે ? ”

થોડીવાર મૌન સેવી મેં કહ્યું: “ મારો નૂતન સંસાર મારા ભગવાનના ચરણકમલમાં પડ્યો છે, અને ત્યાં હું જાઉં છું. ”

કાઈ અકથ્ય ગ્લાનીથી પીડાતો શિશિર ઉભો થયો. થોડીવાર ચૂપ રહ્યો. પછી મારા પદ્યુગલની રજ લઈ બહાર ચાલ્યો ગયો.

મોટી વહુ

હું જાણતી નથી કેણે તે સુભગદિને આવીને મારી સેંથીમાં સીંદુર પૂરી દીધો. પગ પાનીએ અળતો લગાવી દીધો, અને અંગ ઉપર તુષારધવલ શુભ્રપાનેતર નાખીને મને લગ્નવેદી સમક્ષ બેસાડી દીધી ! એ દિવસનું શેષસ્મરણ મારા જીવનનું સૌભાગ્ય બની ગયું છે. આજ જ્યારે મારા નવસંસારનું નેપથ્યદ્વાર ઊઘાડી હું એકલી વિચાર કરતી બેસું છું ત્યારે મને જણાય છે કે એ મારું અહોભાગ્ય હતું. નહિતર આવા સુખ, અને સમૃદ્ધિથી ઉભરાઈ જતા ધરમાં સૌથી મહત્વનું સ્થાન મને ક્યાંથી મળત ?

કૌમારવેશે અનેકવાર શ્રદ્ધાના સોનાઘાટે બેસીને મારી કલ્પનાના ભગવાનને મેં માનસપૂજનો અર્ધ ચડાવ્યો હતો. આજ હું પુલકિત થઈ ઝૂં જું કે મારી એ શ્રદ્ધા અને સાધના ફળી છે. મારી કલ્પનાના પતિદેવતા મને આ સંસારમાં મળ્યા છે, જેના ચરણ પાસે બેસીને હું મારું જીવન કેઈ મધુર સ્વપ્ન જેમ ડાઢી નાખીશ.

શરૂઆતમાં જ જણાવી દઉં કે હું મારા સ્વામીની બીજવારની પત્નિ હતી. પ્રથમ સ્ત્રીથી કંઈ સંતાન ન થવાથી વંશનો દીપક હોલવાઈ જશે એમ ધારીને મને આ ધરમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું.

હું જાણતી હતી કે ધરમાં મોટી વહુનું જ ચાલવાનું, અને મારે

માત્ર એના હુકમ જ ઉઠાવવા પડવાના. કારણ કે હું નવપરણેતર હતી, અને ઘરમાં મારા હક્કોનો દાવો હજી નોંધાયો નહોતો, પણ મારી એ ભ્રમણા નીવડી. મારા સ્વામી મને અનહદ ચાહતા હતા, અને વધુમાં મોંટી વહુ પણ મને ચાહતી હતી. એ મને આ ઘરમાં રાજરાણીના સિંહાસન ઉપર આરુઢ કરાવવા ઇચ્છતી હતી.

કહું છું આ મારું નશીબ હતું ખીજું કંઈ નહિ. ગૃહપ્રવેશના પ્રથમ જ દિવસે મોટી વહુએ મને એના શયનખંડમાં બોલાવી કહ્યું: “બકુલા ! આ ઘરની ચાવીઓ લે. આજથી ઘરનો બધો કારભાર તારા માથે. નોકર ચાકર, અને પૈસાટકાનું બધું ચે તંત્ર તારે જ ચલાવવાનું, મને માત્ર સેવા કરવા મળે એજ હું ઇચ્છું છું. સંસારમાં મારે એથી વધુ કંઈ નથી જોઈતું.”

મોટી વહુના શબ્દો સાંભળી હું આભી બની ગઈ. પ્રથમ મને થયું: મોટી વહુ આ બધું ઈર્ષાથી બોલી ગઈ, પણ મારો એ ભ્રમ ભાંગી ગયો. અનેક સ્ત્રીઓના પરિચયમાં હું આવી છું પણ મોટી વહુ આગળ હું એ બધીને ઉતરતી કાટિની ગણું છું. એના સુખડના મંદિર જેવા અંતરનો સંપર્ક મને થતો ગયો તેમ તેમ મારી જે શંકાના આવરણો મને ઘેરીને પડ્યા હતા એ બધા દૂર થયા.

ઘરમાં ત્રણ ચાર નોકર હતા છતાં હવેથી મોટી વહુ સૌથી બહેલી ઉઠતી, અને કામકાજમાં લાગી જતી. મારા ભાગમાં કંઈ જ કામ ન આવતું કારણ કે એ મને કંઈ પણ કામ કરવા દેતી નહોતી. માત્ર મારા આદેશો જ એના જીવનને ધન્ય કરે, અને એના જીવનને સેવાપરાયણ બનાવી દે એવું એ ઇચ્છતી હતી.

સવારમાં ઉઠીને એ જાતે જ રસોડું ઘોઘ નાખતી, અને પછી પૂજની સામગ્રી તૈયાર કરી પૂજાખંડમાં ચંદનનો ધૂપ કરતી. મારા પતિ જેવા પૂજાખંડમાં પ્રવેશતા કે તરત જ એ ત્યાંથી બહાર નીકળી

રસોડામાં ભરાઈ જતી અને રસોઈની સામગ્રી તૈયાર કરવામાં મુશ્કેલી જતી.

મારા પતિ હવે એને ભાગ્યે જ બોલાવતા. મને લાગે છે કે આ એમનું દુષણ હતું. મારા આ ઘરમાં પ્રવેશ પછી એમના સ્વભાવમાં આ દુર્લક્ષતા આવી હતી, મને એ અત્યંત સાલતું હતું. હું ઇચ્છતી કે મોટી વહુને કદાચ સંતાન નથી તો શું થયું? એકવાર એ પણ મારી જેમ નવસુહાગભર, નવી આશાઓના ખીલતા ફુલ જેવી, અનેક કાંડ સાથે આ ઘરમાં વહુરાણી બનીને આવી નહોતી? અને છતાં હજુ સુધી એના જીવનમાં જરા જેટલી નીરસતા, દુર્લક્ષતા કે પતિપ્રેમ ઓછો થયો નહોતો. એથી જ તો હું કહું છું કે મોટી વહુએ એની સાધના અને પ્રેમથી મને જીતી લીધી હતી. સ્ત્રીજાતીની આ ભવ્યતા માટે મારા અંતરમાં આનંદના તરંગો ચડે છે.

કેટલીકવાર સંધ્યા સમયે જ્યારે દાસીઓ ઘરની પરશાળમાં બેસીને પૂજના દીપની વાટો વણવામાં મશગુલ બની હોય ત્યારે બધાની દૃષ્ટિ ચૂકાવી હું મોટી વહુને શોધવા જતી તો બંગલાની અગાશી ઉપર એક ખૂણામાં બેઠી બેઠી એ પ્રાર્થનામાં લીન થઈ ગયેલી દેખાતી, નમતા સૂર્યને એ જાણે ભાવનાની અર્ધજાલિ દેતી હોય એમ મને જણાતું. અને જ્યારે સૂર્યના છેદા કિરણો એની મુખ આભા ઉપર ફરી વળતા ત્યારે જાણે એનું ભક્તિભીનું હૃદય એના મોઢા ઉપર પથરાઈને બેઠું હોય એવું મને જણાતું.

આ ઘરમાં હું રાજરાણીના સ્થાને હતી છતાં મને મારી જવાબદારીઓનું કંઈ નહોતું, અનેકવાર કાંઈ કાંઈ બાબતોમાં હું જ્યારે મોટી વહુની સલાહ લેતી ત્યારે એ આપવામાં જાણે એ એક પ્રકારનો ક્ષોભ, લજ્જા અનુભવતી હોય એવું મને જણાતું. જાણે એ ખૂબ જ નીચી કક્ષાની હોય, અને માત્ર મારી ચરણરજ, મારી દાસી થઈને રહેવામાં જ કૃતકૃત્યતા માનતી હોય એવું લાગતું.

પણ મારું હૃદય સ્વયંપ્રકાશ કરી ઉઠતું, અને મને કહેતું “ એ મોટી વહુ છે, એની આમાન્યામાં રહેવું એ મારો ધર્મ છે. ” પણ મને લાગે છે કે મારા આ સ્વેચ્છાપૂર્વકના પદવી ત્યાગને એક દિ પણ સહિ લે તેમ નહોતું.

ધરતું રાત્રચીલું વારંવાર ફેરવતું, બાગના ફુલઝાડમાં કમીક રૂપાંતરો કર્યો જવા વગેરે બાબતોમાં હું જ્યારે મનસ્વી બની હદ વટાવી જતી ત્યારે કાઈ કાઈવાર ધરની દાસી વિજિયા મને કહેતી: “ બોગસ બેલાના ફુલનું કુંડું મોટી વહુને બહુ ગમે છે. એને એના મૂળ સ્થાનેથી શા માટે ખસેડ્યું ? ”

હું એથી ક્ષોભ અનુભવતી. મને થતું કે મોટી વહુની ઇચ્છા આડે હું મારી સ્વૈરકલ્પના મૂકતી હતી, પણ બીજો જ દિવસે મોટી વહુ આવીને મને કહેતી “ બકુલા ! બોગસ બેલાનાં ફુલ સુગંધ જ નથી આપતા ખરું ? તેં એનું કુંડું ખસેડ્યું એ ફીક જ કર્યું. ”

મેં Geneology માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો નથી નહિતર એટલું તો જાણવા મળત કે આ મોટી વહુના માનસમાં એવી કઈ વિચિત્રતા છે જે બધાનાં મન જીતી લે છે !

મારા સ્વામી સાથે ઘણીવાર હું મુંબઈની બજારોમાં લટાર મારવા જતી, અને સોનાના કંકણ, હીરાના એરીંગ, અને બીજા અનેક આધુનિક ફેશનેબલ સ્ત્રીને પસંદ પડે એવી ચીજો ખરીદી લાવતી.

રાત્રે જ્યારે પ્રદીપતા અજવાળે હું બેઠી બેઠી એ આખા દિવસની ખરીદી મોટી વહુને બતાવતી ત્યારે અત્યંત ઉદ્ધાસથી એ બધી વસ્તુઓને વખાણતી, અને પોતાની સાડીના છેડાથી એ વસ્તુઓ ઉપર ચોટલી રજ સાફ કરી બધીને મારો જવેલરી બોક્સમાં ગોઠવી દેતી અને કહેતી “ બકુલા ! ખરીદી કરવામાં તું બહુ ચંચલ છે. આવી સુંદર અને ઉચ્ચ કારીગરીની ચીજો ખરીદતાં મને લાગ્યે જ આવડે. ”

મને જે આટઆટલા અલંકારો, નૂતન બનારસી સાડીઓ, સોનાના લોકેટ અને કંકણના ઢગલાઓ મળતા એથી જરા જેટલી પણ ઈર્ષા કે ઝાંઝાની અનુભવ્યા વગર એ એનું સ્વચ્છ હૃદય કોઈ દર્પણ જેમ મારા પાસે ઉઘાડું કરતી એથી મને કંઈ કંઈ થઈ જતું. મોટી વહુના પ્રશંસા ગાનથી ઊત્તેજિત થઈ મને એના ચરણમાં ઢોળાઈ જવાનું મન થતું પણ તરત જ મને મારી પદવીનું લાન થતું, અને મને લાગતું કે એથી કદાચ મોટી વહુને હું મુઝણુવામાં નાખી દઈશ !

એ બધા જીવનની નવવસંતના દિવસો જાણે મારા હૃદયને કોઈ મર્મરંગીતનો સંદેશો સંભળાવી ચાલ્યા જતા હતા. કોઈ આતુર ગોપીકા જેમ હું મારા આ માનસ વૃંદાવનમાં અહિંથી તહિં મહાલતી હતી. જાણે કોઈ નૂતન આશાએ કોઈ નૂતન ભાવનાએ મારું સમગ્ર જીવન ઉભરાઈને મહેકી ઉઠ્યું હતું. કારણ કે હું સગર્ભા બની હતી. મારા જીવનની મંજરી મ્હોટી હતી.

મને પ્રસવ થયો, પુત્ર અવતર્યો, એ જાણે કોઈ સુંદર, સુમધુર સ્વપ્ન જેમ બની ગયું. ઘરમાં પુત્રના મંગલ પગલા થયા એ પ્રસંગને મોટી વહુએ બહુ આનંદ ઉત્સવથી વધાવી લીધો. દાસદાસીઓનો હર્ષ તો સમાતોજ નહોતો. પણ એ સૌના મોખરે તો હતી મોટી વહુ. એના હૃદયના નેપથ્યમાં એ કોઈ એવીજ દ્યુમંગલ ભાવનાએ રંગાયેલી હતી કે એનું પોતાનું એ પુત્ર મેળવવાનું સૌભાગ્ય નહોતું એથી શું ? આ ઘર જે પુત્રવિહોળું હતું એ તો ભરાઈ ગયું. જ્યાં શૂન્ય હતું ત્યાં દીવો પ્રગટ્યો. પછી એ પ્રકાશ ગમે ત્યાંથી આવ્યો હોય. મોટી વહુને એ સાથે કંઈ નિસ્ખત નહોતી.

રાત્રિ અને દિવસ જ્યારે જ્યારે હું જોતી ત્યારે મારા પુત્રની સેવા સંભાળવામાં એ ગરકાવ થયેલી જણાતી. એણેજ તો એનું નામ પાડ્યું હતું, દીપક. જાણે એનું વર્ષો થયાનું અતૃપ્ત માતૃત્વ, જાણે એનું સમગ્ર સ્ત્રીત્વ શેફાલી કુલ જેમ સવારે ખીલી ઉઠે છે એમ ખીલી ઉઠ્યું હતું.

એ તૃપ્તિનો આનંદ એના નિત્યના કાર્યક્રમમાં, હંમેશની એની સેવા સાધનમાં પરિપૂર્ણતા પાત્રો હોતો.

દીપકને નવડાવવાનું, કપડા પહેરાવવાનું, માથામાં તેલ નાખવાનું, અને છેલ્લે વાળ હોળી કપાળમાં બીંદી કરવા સુધીનું બધુંયે કામ જાણે એણે સ્વેચ્છાએ ઉપાડી લીધું હતું: એ કામની માથાકુટમાંથી જાણે એ કદિયે થાકતો હોય, કદિયે અમિત થઈ હોય એવું મારા જાણ્યામાં નથી. જાણે એ કોઈ આવાજ કામ માટે જીવી રહી હતી, અને એમાંજ એના જીવનનો પરમ આનંદ, સુખ અને અર્થ હતું.

ઉપરાંત દીપકને ક્યું વસ્ત્ર સુંદર લાગશે. કેવા કપડાંની પસંદગી કરવી જોઈએ. ક્યા કંકણ એના હાથમાં શોભશે, ક્યા સાળુથી એને નવડાવી શકાય એ બધાની ચિંતા, જવાબદારી, બધીયે જાણે એણેજ માથે લઈ લીધી હતી. અને હું દીપકની જનેતા, મારી પદવીના મૌનમાં બેઠી બેઠી એ બધું એકાગ્ર બની નીરખી રહી હતી.

મોટી વહુની મને અફેખાઈ આવતી. મારા પુત્ર માટે હું કંઈજ કરી શકતી નહોતી. એની સંભાળ લેવાની એક પણ તક, એક પણ મોકા મોટી વહુ પાસેથી આગ્રહપૂર્વક વિનવીને માંગી લેવાની મારામાં હિંમતજ નહોતી. કારણ કે કદાચ એથી એને દુઃખ લાગી જાય. એ જાય, એ સંશય મારા અંતરમાં નિશ્ચિન રહ્યા કરતો હતો.

પ્રસવકાળ વિતી ગયા પછી દિન પરદિન મારું શરીર ક્ષિણ પડતું જતું હતું. જાણે કોઈએ આવીને મારી બધી શક્તિ હરી લીધી હતી. દરેક ઇંગ્લીશ દવાની બાટલીઓ. મારા સ્વામી મારી પાસે લાવતા, કેટલાય ડોક્ટરોની દવાઓએ મને ઘેરી લીધી હતી. કોઈપણ ઉપાયે મારા શરીરરૂપી દુર્ગાનું રક્ષણ કરવા મારા સ્વામી તનતોડ મહેનત કરી રહ્યા હતા. એક વખત સીવીલ સર્જનને ઘેર બોલાવી

મારા પતિએ મારી ચિકિત્સા કરાવી જોઈ. જવાબ મળ્યો. Tuberculosis !

મને ક્ષયના ચિન્હો જણાતા હતા, એ વાત એટલી સત્ય હતી જેટલી મોટી વહુ સત્ય હતી. માત્ર હું જ એકલી જીવનના અસત્યમાં ઘકઘકારી રહી હતી. શુન્યમાં, છતાં હું આનંદી રહેવા પ્રયત્ન કરતી હતી.

સીવીલ સરજને મને પથારીમાંજ પડ્યા રહેવાની ફરજ પાડી હતી. એથી શૈયા ઉપર બેઠી બેઠી દિવસરાત હું અનેક વિચારોમાં પરોવાઈ જતી. અને કલ્પનાના અતીત તીરે બેસીને મારા હાથ પહોળા કરવા પ્રયત્ન કરતી. હાથમાં આવતું એકલું અંધારું, અંધારું અને બીજું કંઈજ નહિ.

એટલામાં મોટી વહુ આવીને મને મારી આ કલ્પના સૃષ્ટિમાંથી જગાડતી અને કહેતી: “ બકુલા ! આ બાલી જરા પીલે. સંધ્યાનો સમય થયો છે. હું પ્રદીપ સળગાવી લાઉં છું. ”

મોટી વહુજ મારા આ શુન્ય જીવનમાં પ્રકાશની દીપીકા હતી એમ ત્યારે મને અંતર તલે થતું. કદાચ એ નહોત તો મારા હજી ઉઘડતા કુલ જેવા બાળકની મારા સ્વામીની દેખરેખ કાણ રાખત ? કાણ મૌનભાવે એના ચરણમાં આવીને પૂજનો અર્ધ ચડાવત અને કાઈ અરિષ્ટ પૂજારિણી જેમ એના અંતરની વેદનાના દ્વારવાસી એના નેપથ્યમાં બેસી રહેત ?

મારા સ્વામી અને મોટી વહુ વચ્ચે જે અંતર, જે અચંચળ શિથિલતાની જવનિકા પડી ગઈ હતી એ દૂર કરવા આ સરસ પ્રસંગ હતો એમ મને લાગતું હતું.

રાત્રે જ્યારે બધા દાસદાસીઓ કામકાજથી પરવારી ઘેર ચાલ્યા જતા, ત્યારે મારી પથારી પાસે માત્ર બેજ વ્યક્તિઓ હાજર રહેતી. મોટી વહુ અને મારા સ્વામી. મોટી વહુ મારા ઓશીકા પાસે એક

નાનું ટેબલ નાખીને મારા સામે એકાગ્ર દષ્ટિ નાખતી કલ્લાકો સુધી જંગતી બેસતી. મારા સ્વામી પણ મારાથી થોડે છેટે એક આરામ ખુરશી ઉપર કાંઈ અંગ્રેજી નવલકથા ઉઘાડી વાંચવાનો ડોળ કરતાં બેસતાં. મને લાગે છે કે નવલકથા વાંચવાનો એ માત્ર ડોળજ હતો. કારણ કે એની બંને આંખો તો મારા સુકાયેલા, રૂક્ષ, મુખારવિંદ ઉપરજ મંડાયેલી રહેતી.

આખીરાત જાણે ચાન્ શાંત, પ્રેમના દીવેલથી બળતા પ્રદીપો મારી આ ક્ષીન્નભીન્ન દેહલતાની રક્ષા કરવા બળી રહ્યા હોય એવું મને ત્યારે જણાતું. કલ્લાકો સુધી જાણે એ પ્રદીપો મારા અંગેઅંગને, મારી આંખોને, મારા માથાને પ્રદક્ષિણા કરી કરીને પાછી એમજ સ્થિર એકાગ્રભાવે ઉભા રહેતા ન હોય એવું મને લાગતું.

ત્યારે મને થતું કે એ ચારે પ્રદીપો મારી કૃશ, સુરભીહીન દેહલતા તરફ ન જોતાં એક બીજા સામે અડગ, શ્રદ્ધાભર, પ્રેમભર જોઈ રહેતા હોય તો કેવું સારું ? એ ચારે આંખો ફરીવાર એક બીજાના નેપથ્યમાં ડોકીયાં કરી જે કંઈ ત્રુટિ, સંશય, અશ્રદ્ધા, અયોગ્ય હોય તે દૂર હટાવી પાછા હંમેશને માટે જે માર્ગ નિખિડ, શુન્ય, અધકારભર્યો પડ્યો હતો એ માર્ગે નવઉત્થાનના, નવસુહાગના, પ્રકાશના પગલા માંડે તો ?

વારંવાર એવું હું ઇચ્છતી હતી કે મોટી વહુને ફરીવાર એ સૌ-ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય, અને સ્વામીનો અક્ષય પ્રેમ પ્રાપ્ત થાય.

પણ મારો એ ઇચ્છા કદિ પરિપૂર્ણ ન થય. એ ચારે આંખો માત્ર મારા ઉપરજ ચોંટાઈ રહેવા અને મારા મુખારવિંદના હર્ષ શોક અને લાગણીના ભાવ જાણુવા પૂરતીજ ત્યાં આવીને મળી હતી. અને પછી એક પણ સંકેત કર્યા વગર, મૌનનું ભીતરદ્વાર તોડ્યા વગર, જરાયે અમકથા વગર ચાલી જતી હતી.

ધીરેધીરે માફ સ્વાસ્થ્ય સુધરતું ચાલ્યું. એનું મુખ્ય કારણ મોટી વહુની દેખરેખ અને અત્યંત ઝીણવટભરી કાળજી હતાં.

આજ પણ હું કહું છું કે ડોક્ટરો જે કામ ઇંગ્લીશ દવાઓના ડોઝથી ન કરી શક્યા હોત એ કામ મોટી વહુની લાગણી ભરીસેવા અને સુસુશ્રાએ કર્યું હતું.

હું બિઠીને ઉભી થઈ, મૃત્યુની ગોદ મૂકીને એનો જેટલો આનંદ મને નહોતો એથીયે વધારે મારા સ્વામીને હતો. પૈસા ખર્ચવામાં એણે કંઈ બાકી રાખી નહોતી. મારી માંદગી દરમ્યાન જાણે રૂપાને ગાળીને મારા સ્વામીએ એનો પ્રવાહ ગહેતો મૂક્યો હતો. પછી એ ગમે તે દિશામાં ચાલ્યો જાય એની પરવાહ એણે કદિ કરી નહોતી, માત્ર એના બદલામાં એને જોઈતું હતું માફ સ્વાસ્થ્ય, માફ આનંદી સુરખી ભર્યું મોઢું, જેને એ નીરંતર અંતરની આરસીમાં જોયા કરે.

એવામાં એક અણુધાર્યો પ્રસંગ બની ગયો. મારા પતિની દૂરની એક વિધવા ધુઈ કાશીની યાત્રાએ ગયેલા એ થોડા દિવસ અમારા ઘરમાં રોકાઈ ગયા. ખુદ મારા સ્વામીએ એને અત્યંત આગ્રહ કરી રોકી લીધા.

એ વૃદ્ધાનું મોઢું જોઈ મને કાલીકાની મૂર્તિ યાદ આવતી.

શ્યામ વસ્ત્રોમાં વોટાયેલું એ શ્યામ કરચલીઓવાળું મોઢું જ્યારે જ્યારે દિવસ દરમ્યાન મારી દૃષ્ટિએ ચડતું ત્યારે એક પ્રકારનો પ્રકંપ હું અનુભવતી, અને મારી દૃષ્ટિ એના તરફથી ખસેડી લેતી, એકલું કાળું શિથિલ ધાતું. જે એને આંખો ન હોત તો કાઈ પ્રેત જાણે સ્મશાનમાંથી ઉઠીને સામે ચાલ્યું આવતું ન હોય એવી એ લાગતી. નામ હતું શ્યામા.

સાફ થયું કે એ પહેલેથી જ મારાથી દૂર દૂર નાસતી ફરતી હતી. મને લાગે છે કે મારો મનોગત તિરસ્કાર એ પામી ગઈ હશે. મારે મન એ બહુ આવકારદાયક બીના હતી.

સૌથી વહેલા ઊઠીને રનાન કરી લેવાની આ વૃદ્ધાને ટેવ હતી. પૂજા, અર્ચનામાં એ બહુ માનતી એથી પૂજા ખંડમાં પ્રથમ પ્રવેશ પણ એનો જ થતો. મને લાગે છે કે ખુદ ભગવાન પણ એ પ્રકૃતિ સ્વરૂપને જોઈ ડરી જતા નહિ હોય એની શી ખાત્રી?

થોડા દિવસ ચાલ્યા ગયા. શ્યામાનું મનૌ હવે કંચનજંઘાના બરફના પહાડ જેમ પીગળીને ઘોઘરૂપે વહે છે, એમ વહી ગયું. હવે એના પગ આ ઘરમાં કંઈક રિથર, કંઈક વજનદાર બનતા જતા હતા, એવું આત્મભાન એને આગ્યું. વહેલી સવારમાં એના વીખરાયેલા કાળા વાળ આમતેમ ઉડાડતી ઉડાડતી શ્યામા દાસદાસીઓની ખબર લઈ નાખતી. કોઈવાર વિજ્યાને ધમકાવી એ બોલતી: “ખબર નથી ઘરમાં કેણુ આ કારભાર ચલાવે છે. જરા મારા પલંગ નીચે તો જો. કેટલી ધૂળ જમી છે.” ત્યાંથી દોડી એ નોકર મોહનને ધમકાવતી “ઉભો રહે તું, મારું ચાલે તો ઘરમાંથી બહાર જ કઢાવું તને.”

ભયગ્રસ્ત બની મોહન કહેતો “કેમ મા?” “રસોડામાં જરા જઈને જો, પાટલા કેવા ઠંકાણા વગર પડ્યા છે! મને લાગે છે કે નાની વહુએ તને કંઈ શીખવ્યું લાગતું નથી. ઘરના મોજાની પણ એને કંઈ પડી છે?”

દાસદાસીઓની આવી અનેક ફરીયાદો મારા કાને અથડાવા લાગી હતી. આખું ઘર જાણે એ વિધવા માથે ઊપાડી ફરતી હતી. જેમ આવે તેમ ઘરનું રાચરચીલું ફેંકતી. કદિક ગુરસામાં આવી ગાળોની રમઝટ પણ બોલાવતી, અને આ બધું હું મુંગીમુંગી સહન કર્યું જતી હતી. એ સત્ય હતું કે શ્યામા આ ઘરમાં વધુ સમય રહેવા આવી નહોતી, અને વધુમાં મારા સ્વામીએ જ જ્યારે આગ્રહ કરીને અહિં એ ચંડિ-સ્વરૂપને રોકી રાખી હતી ત્યારે શા માટે ગૃહકંકાસની આ બધી નાની વીગતો મારા સ્વામીને જણાવી મારે એમને ઝલાનીથી ભરી દેવા?

આ બધા કૌભાંડ પાછળ એક અર્ધદગ્ધ સત્ય પણ છુપાયેલું હતું. એ હતું મોટી વહુ કરતાં મારા આ ઘરમાં સરસાઈનું. કેણે મને આ ઘરના કનકાસન ઉપર રાજરાણીપદે બેસાડી દીધી હતી ? એ એને અત્યંત સાલતું હતું. એથી જાણેઅજાણે એ મોટી વહુની પ્રચંડ પક્ષકાર બની ગઈ હતી. મોટી વહુએ એનું હૃદય જીતી લીધું હતું. હું જાણતી નથી શ્યામા શા માટે મોટી વહુ તરફ પાણીના રેલા જેમ ઢોળાઈ જતી હતી ! શા માટે એના કામદાજમાં કદિયે કંઈ ક્ષતિ જોવાની એને ઇચ્છા થતી નહોતી ? શા માટે એની ગોઈ, એની આવડત, એની ચંચલતાની એ વારંવાર પ્રશંસા કરવા તૈયાર રહેતી હતી ?

મને લાગે છે કે મોટી વહુને એ જ ભવ્ય વિજય હતો. એ જ એની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ માનવતા હતી. જેણે સર્વેના હૃદય ઉપર બંસરીનું મુગ્ધ આકર્ષણ મૂક્યું હતું. મને પણ એ જ એનો પારસમણી જેવો સ્પર્શ સ્પર્શિતો હતો. જીવનમાં એ જ સત્ય, એ જ પ્રેમને સંઘરીને એ બેઠી હતી.

વૃદ્ધ શ્યામા મારા સાથે ભાગ્યે જ કંઈ બોલતી. કંઈક પ્રસંગ-વશાત્ અમે ચડબડી ઊઠતાં એટલું જ, એનું કારણ કંઈ હોય તો એ શ્યામાની સ્વભાવગત તકરાર પ્રિયતા ! વધુમાં હું હંમેશા એના તરફ પીઠ ફેરવીને બોલતી, અને જરા જોડલી યે મચક ન આપતી.

મને જરાયે ગમતું નહોતું કે આ ઘરના શાંત, સુંદર, વાતાવરણના નિર્મલ જલને એ પથરો નાખી ડોળી નાખે. એને અસ્થિર, ચંચલ મલિન કરે. અંતરતલે હું એમજ ઇચ્છતી હતી કે શ્યામા આ ઘરમાંથી પ્રસ્થાન કરે તો જ આ બધા હંમેશના ઝઘડાઓ, દાસદાસીઓની ફરીયાદો વિરમી જાય, અને ઘરની શાંત, ઉજ્જવલતા ફરીવાર પ્રકાશી ઊઠે.

પણુ શ્યામા નિત નિત નૂતન વસ્ત્ર પરિધાન કરીને નૂતનવેશે મારા આ ઘરના પાત્રો વચ્ચે એનું નાટક ભજવતી હતી. કોઈ કોઈવાર મારા સ્વામીને એ કહેતી, “ મોટી વહુને તમે જ તો અન્યાય કર્યો છે. ખબર છે કેટલું એ કામ કરે છે ? દાસીથી પણ વધુ, બકુલાને એનું કંઈ દુઃખ નથી, કારણ કે તમે એને રાજરાણીપદે શોભાની ઢીંગલી જેમ ચડાવી મૂકી છે. તમે જ એને ગૌરવપદ આપીને એનો અહંકાર જાગ્રત કર્યો છે. કહું છું કે આજ વખત છે કે તમે બકુલાને ઘરની ચાર દીવાલોનું ભાન કરાવો. ”

ગંભીર બની મારા સ્વામી એક ખુરશી ઉપર બેઠા બેઠા એની કંઈના આ બધા વિસંવાદી સૂરો સાંભળતા, અને પછી હસીને કહેતા “ તમે જ કહો કંઈ, બકુલાને શી સગ્ન કરું ? ”

કોઈ નાગણી જેમ હાંધેડાઈને એ બરાડી બિડી “ સગ્ન કરવાનું ક્યારે મેં કીધું ? હું કહું છું જે હક્કો મોટી વહુના છે એ એને જ મળવા બોધ્યો, બકુલા નહાની છે. ઘરના કામકાજમાં જે દુર્લક્ષતા નજરે પડે છે એ જ સાબીત કરે છે કે બકુલા હજી એ કામને લાયક નથી. ખબર છે મોટી વહુ કેટલું કામ કરે છે ? છતાં સદા મુંગી, શાંત, નિશ્ચલ ! કદિ એ ઉચ્ચસ્વરે કંઈ બોલે પણ છે ? કારણ કે એનું દુઃખ એ અંતરમાં જ શમાવી દે છે. આ જ એની કુલીનતા છે. એને વેદના છે પણ એ જાણવાની કોઈને પડી નથી. જાણે છે હમણાં એ કેટલી ક્ષીણ પડી ગઈ છે ? જાણે ચીમળાઈ ગયેલું ધતુરાનું ફુલ ! ”

ઉત્તરમાં મારા સ્વામી કંઈ પણ બોલ્યા વગર ત્યાંથી ઉઠીને ચાલ્યા જતા. દૂર પરસાળમાં બેઠી બેઠી મોટી વહુ જ્યારે શ્યામાનો આ ધાંટો સાંભળતી ત્યારે એ લાજ મરતી.

મારા સ્વામી સમક્ષ મારા વિરુદ્ધ ભંભેરણીઓ, ઉપાલંભો, લય-સ્થાનો બિલા કરવામાં શ્યામાએ કંઈ બાકી રાખ્યું નહોતું.

જ્યારે જ્યારે મારા સ્વામીને એ નિવૃત્ત અવસ્થામાં જોતી ત્યારે કાંઈ શ્રાવણની વનવેરી જલવાદળી જેમ એમના ખંડમાં દોડી જતી, અને અનેક વિસંવાદી અસત્યોનો અભિષેક કરી આવતી. અને પછી પરમ આનંદ અનુભવતી મોટી વહુ પાસે આવીને કહેતી: “બકુલાએ તારું જીવન કચરી નાખ્યું છે એ હું જાણું છું. આ સંસારમાં માત્ર તું ધૂળ જેમ એના પગતળીયે ચોટીને પડી છે. હું એ ધૂળમાં આત્મ-શ્રદ્ધાનો મંત્ર પુકવા આવી છું. તારું ગૌરવપદ તને પાછું મળશે.”

એના વિશાળ અમૃતભર્યા નયનો શ્યામા તરફ ફેરવી મોટી વહુ કહેતી “મેં ક્યારે કહ્યું કે મને અહિં દુઃખ છે. તમે બકુલાને ઓળખી શક્યા નથી. એ અન્નપૂર્ણા છે. એના જ પ્રસાદથી તો મારો આ સંસાર અમૃતથી છત્રકાર્ષ્ઠ જાય છે.”

“એની પૂજા કરી કરીને તું પૂજારિણી બની ગઈ છે.” ઉગ્ર સ્વરે એમ બોલીને શ્યામા ત્યાંથી બહાર ચાલી જતી. એ રાતનું મને સ્મરણ છે જ્યારે પ્રકૃતિની અશાંત દેહલતા ઉપર પવનની નવચંચલ ચુંદડી ઉડતી હતી, અને બાગમાંથી નીશીગંધાના ફુલોની સુગંધે ઉડી આવીને વાતાવરણને પ્રથમ સુહાગ પહેરતી સ્ત્રી જેવું નવવાસિત કરી નાખ્યું હતું.

આ સમય હતો જ્યારે મારા સ્વામી સુવાની તૈયારી કરતા હતા. એવામાં અચાનક એનું કાજળધેરું વસ્ત્ર ઓઢીને શ્યામા મારા સ્વામીની શૈયા પાસે આવી અને ધીમે સ્વરે બોલી: “મોટી વહુનું આ દુઃખ મારાથી સહી જતું નથી. એને હું અહિંથી થોડા મહિના મારે ત્યાં લઈ જવા ઇચ્છું છું, એ પણ એમાં સંમત છે. તમારો શું વિચાર છે?”

મારા સ્વામી થોડીવાર ચૂપ રહ્યા. મૌનની એક આંધી લહરી વાતાવરણમાં ફેલાઈ ગઈ. પછી એણે કહ્યું, “કાંઈની ઇચ્છાશક્તિના આડે આવવાની મારે કંઈ જરૂર નથી. મોટી વહુને જવું હોય તો ભલે જાય. મને કંઈ આધ નથી.”

પરમ સંતોષની થોડીક કરચલીઓ શ્યામાના મોંઢા ઉપર વેરાઈ

ગર્ભ. ત્યાંથી અરવપદે એ પોતાના સુવાના ખંડ તરફ ચાલી ગઈ. એનું હૃદય જાણે કોઈ મહાન વિજયની આનંદભેરી જેમ બાજુ ઊઠતું હતું.

બીજે દિવસે સવારમાં ઉડીને શ્યામાએ પોતાનો બધો સામાન બાંધી લીધો. પ્રસ્થાનનો આ સમય હતો. એના ત્વરાથી ઉપડતા પગલે પગલે જાણે એના ગર્ભ રાત્રિના વિજયનો આનંદ ટોળાઈ જતો હતો. નોકર બહારથી કોઈ એકાવાળાને બોલાવી લાવ્યો હતો, અને હવે વિદાયની અંતિમ ક્રિયાનો ઇતિકાંડ બાકી હતો.

ઘરમાં કોઈ બોલતું ચાલતું નહોતું. દાસદાસીઓ બધા જાણે સ્ફટીકના ધડી કાઢેલા પુતળા જેમ એક બાજુ ઉભા રહી ગયા હતા. શ્યામા આ શુભમુહૂર્તે નૂતનવસ્ત્ર બદલાવતી હતી; ગૃહસ્વામી થોડે દૂર એક ખુરશી ઉપર બેઠા બેઠા એમની ડાયરીના પાના આમથી તેમ ફેરવતા હતા.

ત્યાં તો શ્યામાનો અધિર સ્વર સંભળાયો. “ ચાલો મોટી વહુ, હવે કેટલી વાર છે ? ”

મોટી વહુ પૂજા ઘરમાંથી બહાર આવી. એવામાં પારણામાંથી દીપકના રડવાનો ઘેરો ચિત્કાર સંભળાયો.

ધુંધટ કાઢી મોટી વહુ ત્યાં દોડી ગઈ, અને દીપકને ઘોડીયામાંથી બહાર કાઢી છાતીએ બીડીને બેઠી.

“ કહું છું કેટલીવાર છે મોટી વહુ ? ” ફરીવાર શ્યામાનો ઉગ્ર ઘાંટો સંભળાયો. પણ મોટી વહુ કંઈ બોલી નહિ. શાંત બનેલા દીપકને એણે બોળામાં લીધો, અને ધુંધટને વધારે નીચે બેઠ્યો.

“ જેવું તારું નશીબ ! ” કહી જોરથી પગ પછાડી શ્યામાએ ટ્રંક બીજો ઉપાડ્યાં અને એકામાં ચડી બેઠી.

સહસા મારી દષ્ટિ મારા સ્વામી તરફ વળી. ઘોડીયાથી થોડે દૂર ખુરશી ઉપર બેઠા બેઠા એ મોટી વહુના ધુંધટ નેપથ્યમાં છુપાયેલા એ મધુર પ્રદીપોને સજ્જા નયને જોઈ રહ્યા હતા. મને લાગે છે કે એમની આંખના એ અશ્રુ પ્રેમગંગાથી છલોછલ હતા ! ”

પાદુકા પ્રાપ્તિ

અશોકબાબુને હું ઓળખું છું, એમનો પ્રથમ પરિચય મને થયો હતો મદ્રાસમાં. ઉજ્જવલ શાંત મુખમુદ્રા, જાણે તેની પ્રતિભા પ્રદીપશિખા શી પ્રકાશી બિઠતી હતી.

મારે ત્યાં એમને જ્યારે જ્યારે આવવાનો પ્રસંગ સાંપડતો ત્યારે કોઈ પણ વેળાએ એમના મોઢા ઉપર ગંભીર છાયાની વાદળી ઘેરાયેલી દીડી નહોતી. ખૂબ મીલનસાર અને આનંદી સ્વભાવના. અમારા સાથે એ દૂધ અને પાણીની જેમ ભળી ગયા હતા.

આજથી સાત આઠ વર્ષો પહેલાંનું એ સ્મરણચિત્ર અત્યારે પણ સંવત્સરોની જવનિકા ખસેડી મારી દૃષ્ટિ સમીપ ખડું થાય છે, અને જાણે અશોકબાબુ અત્યારે પણ મારી સમીપ બેસીને એમની અરુખલિત ગતિએ અખૂટ વાતો કરી રહ્યા હોય એવી ભ્રાંતિ થયા કરે છે.

શ્રાવણના એ દિવસોમાં અનેક વેળાએ સંધ્યા સમયે એ અમારે ત્યાં આવતા, અને એક આરામ ખુરશી ઉપર લંબાવતા. બહાર ધીમે ધીમે શ્રાવણની મંદ મંદ ફરફર પડતી હોય, જાણે કોઈ મધુર કરતાલ ગાને સંધ્યાનું શેષગાન ગાતું ન હોય એવું લાગતું, અને અશોકબાબુની

દીર્ઘ ચર્ચાઓ લાંબાએ જતી, એ કદિ બોલતાં થાક્યા હોય એવું મારા જાણ્યામાં નથી. અનેક વિષયો ઉપર એમની વાગ્ધારાનો અસ્ખલિત પ્રવાહ વહે જતો અને હું શ્રવણમધુર કલકલ ધ્વનિને શાંત એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળતો બેસી રહેતો. ઊંડું એમનું અધ્યયન, અને એવું જ સફટીક જેવું નિર્મલ એમનું ચિંતન હતું. કોઈ પણ વિષય ઉપર એમનું સ્વતંત્ર મંતવ્ય આપતાં એ અચકાતા નહિ. પછી એ ઇતિહાસ હોય કે પુરાતત્વ, અર્થશાસ્ત્ર હોય કે માનસશાસ્ત્ર !

એમના માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે તો મને આજ પણ માન ઉપજે છે. માનવજીવનના અનેક ગૂંચવાયેલા કોયડાઓ એ મારી પાસે મૂકતા, અને જ્યારે એ કોયડાઓનો ઉકેલ અર્થભરી દલીલો, અને સૂક્ષ્મ છણાવટથી લાવતા ત્યારે મને થતું કે અશોકબાબુની જીવન વિષેની ફીલ્સુફી ગહનતાથી ભરેલી હતી.

પણ એ બધા દિવસો તુષારખિંદુ જેમ અદૃશ્ય થઈ ગયા. અશોકબાબુની ત્યાંથી બદલી થઈ, એ સફરખેરેજ ચાલ્યા ગયા ત્યાંના ચીફ એન્જનીયર તરીકે નીમાઈને.

વર્ષો પછી વર્ષો ચાલ્યા ગયા. અશોક બાબુનો નહોતો પત્ર કે કંઈ નહોતો કંઈ સમાચાર, ત્યારે મને થયું કે એ ભાઈ જીવનના કોઈ મહાન કાર્યમાં ગુંચવાઈ ગયા હોવા જોઈએ, એથીજ તો વિસ્મૃતિનો પડદો આટલો ઘટ થયે જતો હતો.

પણ એમ નહોતું. એક દિવસ ફરીવાર એ મદ્રાસમાં દેખાયા. આજથી ચારપાંચ મહિના પહેલા એ દિવસે સૂર્ય હજી દેખાયો નહોતો અને પૃથ્વી આછા ધુમ્મસનો ધુંધટ ખેંચીને ઉભી હતી. હું મારા ખંડમાં બેઠાબેઠા ગુજરાતના નવકવિઓની કવિતા ઉપર એક Theis તૈયાર કરી રહ્યો હતો, એવામાં કોઈએ દાર ખખડાવ્યું. ઊઘાડીને જોયું તો એજ અશોકબાબુ ! મુખ રેખાઓમાં જાણે ખૂબ ગંભીરતા

આવી ગઈ હતી. આંખો ભાંડી ઉતરી ગયેલી, અને મોઢા ઉપર આનંદની સુરખીને બદલે ઘેરા વિષાદની કાંઈ છાયા પડી હતી.

એક લાંબો ઓવરકોટ ગોઠણ સુધી લાંબાઈને અંગ ઉપર પડ્યો હતો. સહસા મારાથી બોલાઈ જવાયું “ તમે અશોકબાબુ ? ”

“ હા. ” એટલું બોલી એ અંદર આવ્યા અને પલંગ ઉપર બેઠા. મારી પુત્રી ઇંદિરાને બોલાવી મેં બે કપ ચાના તૈયાર કરવાનું કહ્યું, અને પછી અશોકબાબુના રંગદંગ ફરી ફરીને નીરખવા લાગ્યો, એમના વેદનાથી ખરડાયેલા મોઢા ઉપર એક દષ્ટિપાત નાખીને મેં પૂછ્યું.

“ ફરીવાર મદ્રાસની બદલી કરાવીને આવ્યા હશે. ”

“ હા, હંમેશ માટે મેં નોકરી છોડી દીધી. ” અશોકબાબુ બોલ્યા, અને ટેબલ ઉપરથી એક નોવેલ ઉપાડી આમથી તેમ એના પાના ઉથલાવવા લાગ્યા.

ઇંદિરા આવીને ચાના કપ એક ટીપાઈ ઉપર મૂકી ગઈ. આંખો ઓરડો મૃત્યુ જોવું મૌન લઈને ઉભો હતો. અમારા બન્નેમાંથી કાંઈ કાંઈ બોલતું નહોતું. મારાથી ન રહેવાયું. મેં કહ્યું. “ તમને શું થયું છે અશોકબાબુ ? સ્મશાનમાંથી ઉઠીને તો નથી ચાલ્યા આવ્યા ? ”

“ હા, સ્મશાનમાંથી ઉઠીને ચાલ્યો આવ્યો છું. ” એ બોલ્યા. “ ભીતરે જે અગ્નિશિખા જલે છે, એ શા માટે કાંઈને દેખાડવી ? એ અગ્નિશિખા જ માફે સર્વસ્વ છે, એનાથી જ મારા આ જીવનમાં પરિવર્તનનું જગરણ આવ્યું છે. ”

મેં કહ્યું. “ આ બધું શું છે ? ”

“ જે તું જુએ છે એ જ મારા જીવનની પુંજ છે. આ વેદનાના પગલે પગલે હું ચાલ્યો જઈ છું. જાણતો નથી ક્યાં ? માત્ર એકલો

અંધકાર જ મારી આગળ ભર્યો છે. ” એટલું બોલી ફરીવાર અશોક-
બાબુએ નવલકથાના પાના ઉથલાવવા શરૂ કર્યા.

મેં કહ્યું “ તમે પ્રકાશ કરો, અશોકબાબુ ! ”

“ એ બની શકે એમ નથી. જ્યોતિ બુઝાર્ધ ગઈ છે. કહી એ
હિલા થયા, અને પૂર્વની બારો પાસે જઈ દૂર ક્ષિતિજમાં નજર પડેલી.
ધેરા ધુમ્મસનો ધુમટો હજુ સુધી ખસ્યો નહોતો. આકાશ અને પૃથ્વી
વચ્ચે જાણે એ ધુમટો પથરાયો હતો. વચ્ચે નહોતો કંઈ અંતરાય,
કંઈ આધા, જાણે બહુ જ સંલગ્નતા, બહુ જ નીકટતા હતી.

પાછા આવીને એ પલંગ ઉપર બેઠા, ટીપ્પાઈ ઉપરથી ચાનો
કપ ઉઠાવી મેં અશોકબાબુ સમક્ષ ધર્યો, પણ એ શૂન્યભાવે મને
નીરખી રહ્યા. કપ હાથમાંથી લીધો નહિ. હતાશ થઈ કપ નીચે મૂકી
મેં કહ્યું: “ માનવી એક હાટેથી બોલે લઈ બીજા હાટે છોડી દે છે,
તમે પણ એવું કરો. મારા હૃદયના હાટ પાસે તમારો બોલો ખાલી
કરો. હું પ્રાર્થના કરું છું. ”

મીટમાંડી મારા સામે એ ક્ષણભર જોઈ રહ્યા. હાથમાંની નોવેલ
બંધીભર આમતેમ ફેરવી પછી બોલ્યા: “ તું સાંભળવા માંગે છે ? ”
મેં કહ્યું. “ હા. મને તમારા જીવનમાં રસ પડે છે. ”

“ સાંભળ ત્યારે ” કહી એણે એક બોંબારો કર્યો. બારીમાંથી
વાયુની શીતલ લહરી ઉડી આવી ખંડમાં ફરી વળી. નોવેલના થોડાક
પાના આમથી તેમ ઉડી શાંત પડી ગયા. અશોકબાબુએ એક દીર્ઘ
શ્વાસ લીધો, અને પછા શરૂઆત કરી.

“ મેં મદ્રાસ છોડ્યું, અને સફર ઝરેજમાં મારી બહલી થઈ
એ તું જાણે છે. ગવરમેન્ટ તરફથી ચીફ એન્જનીયર તરીકે નીમાઈને
હું ત્યાં ગયો હતો. એટલે મારા માટે ખાસ ત્યાં ડાક બંગલાની
સગવડ કરી આપવામાં આવી હતી. ઝરેજના અનેક નાના મોટા નોકરો

હંમેશ મારો પડતો બોલ ઝીલતા હતા; અને હું જાણે સિંધની એ નાનકડી નગરીના રાજા જેમ મારા દિવસો નિર્ગમન કરતો હતો. એવામાં અચાનક એક અસાધારણ બીના બની ગઈ, જાણે મારા જીવનના નિલ્લના તંત્રને ઉથલાવી નાખ્યું, અને જે જલ શાંત એક-ધારી ગતીએ ચાલ્યા જતા હતા એમાં પ્રકંપ આવ્યો, એ ડોલી ઉઠ્યા.

એક દિવસ સવારમાં વહેલો વહેલો ઉઠીને હું ઝરેજની કેટલીક અદુરસ્ત પડેલી નહેરોનું સમારકામ જોવા જવાનો વિચાર કરી રહ્યો હતો ત્યાં જોઈ છું તો કેટલાક સિંધી ગામડીયાઓ તેર ચૌદ વર્ષની એક છોકરીને સરધસરપે ફેરવતા મારી પાસે લાવ્યા.

વિસ્મીત બનીને હું એ બધાને જોઈ રહ્યો. સમૂહને સંબોધી મેં પૂછ્યું: “કાને લઈ આવ્યા છો ?”

ટાળામાંથી એક વૃદ્ધ પુરૂષ બહાર આવ્યો, અને હાથ જોડીને બોલ્યો: “તમે આ છોકરીને આશ્રય આપો. કેટલાક ગુંડાઓ એને ઉપાડીને લઈ જતા હતા. વહેલી સવારે એને અમે એ ગુંડાઓના હાથમાંથી બચાવી છે. એ લોકો એને ક્યાંક વેંચવા લઈ જતા હતા, પણ આ છોકરીનું નશીબ ચડીયાતું છે સાહેબ !

અમને બધાને ભેગા થયેલા જોઈ એ લોકો એને પડતી મૂકી નાસી ગયા. હવે તમે એને તમારા ઘરમાં જગ્યા આપો.”

એ વૃદ્ધ પુરૂષને હું સાંભળી રહ્યો હતો. પેલી બાલીકા તરફ મારી દૃષ્ટિ ફરી. ગૌર એનો રંગ, શ્યામ રેશમ જેવી છવાયેલી કેશલટો, અને ફાટેલા લુગડા. એની આંખોમાં કોઈ શાંત, મધુર, જવાલા સળગી રહી હતી, અને મને થયું કે એ કાળી આંખોમાં એનું નાનકડું ભાવ-ભીનું હૃદય તરતું હતું. એને મારા આશ્રયમાં લેવાની કોઈ અદૃશ્ય પ્રેરણાએ મને પ્રેર્યો. જેને મેં કદિ જોઈ પણ નહોતી. એ તે દિવસે જાણે મારા અંતરને સ્પર્શી ગઈ. એના મધુર, પવિત્ર અંતરથી,

બધા ચાલ્યા ગયા પછી મેં એનું એ પણ જાણ્યું કે “એ માર-વાડમાંથી રખડતી રખડતી અહિં આવી હતી. પેલા ગુંડાઓ એને બળજબરીથી અહિં આવી વેચવા ડિપાડી લાવ્યા હતા. નહોતું કેઈ એના સંસારમાં, માબાપ પરવારી ગયા પછી એક માસીના ગરીબ ઘરમાં આ અજાણ્યું ફલ ખીલતું હતું, અને અચાનક પેલા ગુંડાઓના હાથમાં આવી પડ્યું હતું ” એને આશ્વાસન આપી મેં કહ્યું: “કશી શીકર નહિ સખી ! તું અહિં જ રહેજે ” અને મેં એને મારા ડાક બંગલામાં સુરક્ષિત સ્થળે મૂકી દીધી.

દિવસ પછી દિવસ ચાલ્યા ગયા. સખીને મારા ડાક બંગલામાં ગોઠી ગયું હતું. મારા સૂના ઘરની એ રક્ષક બની હતી. કારણ કે મારી પત્નિ કલકત્તાની હોસ્પિટલમાં બિમાર પડી હતી, અને અહિં આવી શકે એમ નહોતી.

બંગલામાં મારા અનેક નોકર ચાકર હતા. પણ ગીરધારીને હું સૌથી પ્રથમ પસંદગી આપતો. હુકમ છુટતો કે તરત જ મારું કામ એ કરી આપતો, મારી રસોઈ પણ એ જ કરતો, અને હું વૈષ્ણવ હોવાથી મારી પૂજારી સામગ્રી પણ એ જ તૈયાર કરતો, અને સંધ્યા-ટાણે પૂજાખંડમાં ધૂપસળી સળગાવી ઘેર ચાલ્યો જતો.

પણ સખીને આ બધું ડંખતું હતું, એકવાર એણેજ મને કહ્યું: “હું રસોઈ જાણું છું ઠાકુર ! મારી માએ મને એ શીખાડી હતી. હવેથી ગીરધારીને બદલે એ કામ હું કરીશ.”

સ્મિતભર્યાવદને મેં કહ્યું “ભલે, પણ તું જાણે છે હું શું ખાઉં છું?” આનંદથી હસી એણે કહ્યું “હા, હું બધુંયે જાણું છું. તમે શું ખાવ છો, શું પીઓ છો, તમે શું શું માંગો છો, અને શું નથી માંગતા.”

એ સાંભળીને મારા આશ્ચર્યની સીમા ન રહી, સખીને આ ઘરમાં આવ્યાને હજુ થોડા જ દિવસો થયા હતા, ત્યાં તો એણે બધુંયે જાણી

લીધું હતું. “એના અંતરના છેક નાના ખુણામાં મારા માટે કેવા ભક્તિભાવ ભર્યો હતા, કેવી પ્રેમોર્મિ ઉછળી રહી હતી એનું મને ત્યારે ભાન થયું.”

ખીજ દિવસથી ગીરધારીનું સ્થાન સ્વેચ્છાપૂર્વક સખીએ ખુંચવી લીધું હતું. એ માટે ગીરધારીએ મારા પાસે ફરીયાદ કરી, પણ મેં એને દાદ ન દીધી. સવારમાં ઉઠી એ હંમેશા બાગમાંથી પૂજના ફૂલ ચુંટી લાવતી, પૂજનઘરને પાણીથી ધોઈ નાખતી, અને છેવટે શીતલ જલનું બેકું ભરી આવી રસોઈના કામે લાગી જતી.

સાચું કહું છું અનીલ! સખીની બનાવેલી રસોઈ જમતા હું ધરાતો જ નહિ. ખજર નથી શા માટે, પણ ગીરધારી મને એની આગળ બહુ તુચ્છ અને નકામે લાગ્યો. જાણે એને કંઈ જ આવડતું નહોતું, અને એ કામ શીખવા માટે એને સખીના પગ પાસે જન્મભર બેસવું પડે એમ મને લાગ્યું.

મારા દરેક કાર્યમાં સખીના કાર્યનો હિસ્સો ઝળકી આવતો હતો, એથી મારા રોજાંદા જીવનના એક મુખ્ય ભાગ જેવી એ બની ગઈ હતી. જ્યારે હું મારી ઓફીસના કાગળીયાઓમાં શુંચવાઈ જતો ત્યારે છેલ્લે નિવૃત્તિ સમયે મને તરત જ સખી યાદ આવતી. ડાક બંગલામાં એ શું કરી રહી હશે? રાત્રિભોજન માટે એણે શું શું પકાવ્યું હશે? એને એકલાં ત્યાં ગમતું હશે કે નહિ?

ધીમે ધીમે સખીના જીવનના વહેણની ચિંતાએ મને ઘેરી લીધો. દિવસની દરેક પળે મને એમજ થતું કે સખી માટે હું કંઈક કરી છુટું તો સાફ. મારા ઘરમાં એ આવી હતી, કાઈ અજાણી પળે કાઈ અજ્ઞાત પગદંડી એથી, અને એને મેં શું આપ્યું હતું? કંઈ જ નહિ, કંઈ જ નહિ. માત્ર એક રસોયાણું બનાવી મેં એને મારા નિત્ય-જીવનના વહેપાર પીંજરમાં પૂરી રાખી હતી. એના જીવનની કાલીકા પુષ્પ બનીને વીકસી ઉઠે, એ નૂતન સુરભીથી મહેકા ઉઠે, એવા પ્રગતીના

કાંઈપણ સાધનથી, સામગ્રીથી મેં એને વંચિત રાખી હતી. મને મારી ત્રુટિઓનું ભાન થયું.

બીજે જ દિવસે હું શહેરમાં ગયો, ત્યાંથી બનારસી સાડી, સોનાના કંકણ, એરીંગ, સેંડલ વિગેરે ચીજો ઉપાડી લાવ્યો, અને એની શૂન્ય દેહલતાને આભુષણોથી અલંકૃત કરી દીધી. એકવાર એ ચિત્કારો ઉઠી: “આ બધો સુહાગભાર મારાથી ઉચકાતો નથી દાકુર! મારે કંઈ જ નોંધતું નથી. કંઈ જ નહિ.”

પણ મને એની ફલીલો સાંભળવાની પડી નહોતી. થોડા દિવસ પછી એક માસ્તર શોધી મેં એને ભણાવવી શરૂ કરી. મધ્યાહને નિવૃત્તિ વેળાએ એ સખીને વર્ણુપરિચયના પ્રથમ સંસ્કાર આપતો, અને ધીમે ધીમે એમાંથી આગળ વધીને એ સખીને બીજી ચોપડી સુધી ખેંચી ગયો.

ત્રણ ચાર વર્ષ એમ જ ચાલ્યા ગયા, અને સખીનો જીવનછંદ સંસ્કાર અને સૌંદર્યથી મધમધી ઉઠ્યો. એના દરેક કાર્ય અને વર્તનમાં પરિવર્તન આવી ગયું હતું. તે જ્યારે એ બોલતી ત્યારે જાણે વીણાનો એકાદ તાર તૂટી જતા એમાંથી ઘેરો ધ્વનિ ઝંકારી ઉઠે એવું લાગતું અને એ ચાલતી ત્યારે નવવસંત એના પગલે પગલે સુહાગના ફૂલ વેરી ધન્ય ધન્ય થઈ જતી નહોતી એવું લાગતું, ત્યારે મને મનમાં ને મનમાં થતું “આ સખીને હવે કયા ઘરમાં મૂકવી? કાણ એની શ્રદ્ધામાં દીપક જેમ જલવાનું પસંદ કરશે? કાણ એને અંતરના કમલાસન ઉપર પ્રતિષ્ઠાપિત કરી દેવી જેમ પૂજશે?”

પણ મારી આ આધી વ્યાધિની સખીને કંઈ જ પડી નહોતી. એવા દરેક કાર્યમાં હવે વધુ ચોક્કસાઈ, અને પવિત્રતા પ્રવેશી ગયા હતા. સાથે સાથે કાંઈ નવચંચલ ભીતિ પણ શરમાતી આવી હતી. કાંઈ કાંઈવાર રાતે જ્યારે હું મોડેથી ડાકબંગલે જતો ત્યારે જોઉં તો એ એકલી પરસાળમાં બેઠી બેઠી કાંઈ પુસ્તક વાંચી રહી હોય. સહ જ જણાસા વૃત્તિથી હું પુછતો: “હજી સુતી નથી સખી?”

જવાબમાં મારા પગનો સ્પર્શ કરી એ કહેતી.

“ તમારું દર્શન કર્યા સિવાય મારાથી કેમ સુવાય ? તમે તો મારા તારણહાર છો. ”

એક ચિત્કાર વેરી હું કહેતો “ પાગલ કહિંની. ”

સખી ત્યારે ગંભીર બની જતી, અને સૌમ્ય કરુણ મુખમુદ્રા કરી કહેતી: “ તમે ઘેર જોલા આવતા હો તો ? અહિં અંધારામાં મને ભય લાગે છે. ”

હું સમજી જતો શા માટે એ આમ બોલતી હતી. એ ભય હતો નવયુવાસહજ. એના હૃદયના થડકારા વધી ગયા હતા.

ત્યારથી મેં મોડેથી રાત્રિએ ઘેર જવાનું છોડી દીધું. એટલું જ નહિ મારા કામકાજના સમયમાં પણ કાપકૃપ કરી નાખી. બહુધા દિવસનો મોટો ભાગ હું ઘરમાં જ કાઢતો.

ત્યારે જોઈ ત્યારે સખી મારા હંમેશના જીવનની સહયોગીની બનવા પ્રયત્ન કરતી હોય. રસોઈ ઉપરાંત, એ મારા ધોખીએથી આવેલા કપડા ચોકસાઈથી કબાટમાં ગોઠવી દેતી. મારા બુટને પૉલીશ લાગ્યો છે કે નહિ એની કાળજી રાખતી, અને જરૂર પડે તો બાબુમાંથી ગીરીધારીને બોલાવી પૉલીશ કરાવી લેતી. મારા ટેબલ ઉપરના કુલદાનમાં એ હંમેશા તાજા ફુલ ગોઠવી દેતી, અને મારી દરેક ચીજ ક્યાં ક્યાં મૂકવી જોઈએ, અને ક્યાં એ દરેક શોભી ઉઠે એવા સ્થાનની બધી પસંદગી, આતુરતાપૂર્વક, અખંડ ભક્તિભાવે એ કર્યા કરતી.

હું ડઘાઈ જતો. મારા અંતરના દ્વાર ઉપર જાણે કોઈ પૂજનરિણી વિનમ્ર ભક્તિભાવે, અખંડ સાધનાએ, જાગરણે, પ્રહાર કરી રહી હોય એવું મને લાગતું.

સખીને બોલાવી હું કહે તો “ આમ અવરિત કામ કરવાથી હું થાકી જઈશ. ચાલ જરા ફરી આવીએ. ”

વસંતના એ દિવસો હતા એનું મને સ્મરણ છે. વૃક્ષોની દીર્ઘ છાયા જ્યારે માર્ગ ઉપર લંબાઈને પથરાઈ જતી, અને પવનની ઠંડી લહરી આવી આવીને પરિધૂસરિત જીવનમાં નવચેતનનો સ્પર્શ જગાવી જતો ત્યારે હું સખીને લઈ ભગવતી સિંધુના કાંઠે કાંઠે દૂર દૂર ફરવા નીકળી પડતો.

વાતાવરણ ત્યારે એટલું શાંત ! એટલું કામલ ! આલ્હાદક-જનકે લાગતું.

સીંધુ જાણે એની સોનાની ચુડીવાળો હાથ ખખડાવતી ખખડાવતી ચાલી જતી હોય, અને એની પાછળ પાછળ જાણે કાંઈ ભુવન મોહિનીના અંચળનો દીર્ઘ શ્યામ છેડો દૂર સુધી ઉડતો જતો હોય એમ જલરાશી દોડયે જતો દેખાતો. મોડે સુધી કાંઠાના કાંઈ ઝાડ પાસે બેસી અમે ડાક બંગલે પાછા વળતા.

એ બધા દિવસોમાં જાણે કાંઈ એ મને આનંદના કાંઈ અખંડ મધુર સ્વપ્નમાં બેંચી લીધો ન હોય એવું લાગતું હતું. જાણે અજાણે મને એમજ થતું કે એ બધું સખીને આભારી હતું. એણે જ મારા જીવનના ચાલ્યા જતા અચંચલ પ્રવાહમાં પવિત્ર કુંદ કુલની અંજલિ ઢાળી દઈ મને સંસ્કારની સૌરભથી ભરી દીધો હતો. કાંઈ નૂતન શ્રદ્ધા ગીત જેમ એ મારા જીવનના મૌનમાં આવી હતી, અને કાંઈ મધુર પથનું જાગરણ લાવી હતી.

પણ સુરખી ભર્યા એ દિવસો વધુવાર રહ્યા નહિ. એનો અંત આવી ગયો. અચાનક મારી પત્નિ કુમુદિનીનો તાર આવ્યો. એ સફર આવી રહી હતી. એની તબીયત સુધરી ગઈ હતી, અને મારા જીવન-

માં એનું જે સ્થાન હતું એ શોભાવવા, એના સૌભાગ્યના હક્કોનું આધિપત્ય મેળવવા એ આવી રહી હતી.

એક મંધ્યાએ ધીનો દીપક લઈને પૂજાધરમાં જ્યારે સખી જઈ રહી હતી ત્યારે એને ઊભી રાખી મેં કહ્યું: “ એક ચોકાવનારી વાત કહું ? ” મોઢા ઉપર થોડી વ્યગ્રતા લાવી એ બોલી “ શું છે ? ”

“ કુમુદિની અહિં આવે છે. ”

“ કુમુદિની ? કુમુદિની કાણ ? ”

“ મારી પત્ની ! ”

એ શબ્દ સાંભળતાજ એક પ્રચંડ થડકારો એના અંતરતલે થયો. દીપક નીચે જમીન ઉપર પડી ગયો. કંઈ પણ બોલ્યા વગર વેદનાનું મૌન લઈ એ મારા પાસેથી ચાલી ગઈ, અને રાંધણીયામાં ભરાઈ ને બેઠી.

જે બીના માટે હું હંમેશા ભયભીત રહ્યા કરતો હતો, હંમેશા જેની આશંકા, અશ્રદ્ધા, મારા હૃદયમાં દૈત્ય જેમ સંતાઈને પડી હતી એ જ બીના પ્રગટ થઈ ચૂકી, અને એક અસાધારણ પ્રસંગ બની ગયો.

હું પરણેલો છું, કુમુદિની મારી પત્ની છે, એ બીના આટલા સમય સુધી મેં જાણે અજાણ્યે છુપાવી રાખી હતી. એ સત્યને અત્યાર સુધી અંધારામાં રાખવા બદલ મને પારાવાર પરિતાપ થયો.

દીપક જ્યારે તેણીના હાથમાંથી નીચે સરી પડ્યો ત્યારે જ મને ભાન થયું કે તેના અંતર નેપથ્યમાં વિકસી રહેલી કાઈ મનોહર, ઉચ્ચ પવિત્ર ભાવના ઉપર મેં ઘા કર્યો હતો, જાણતો નથી આટલા દિવસ સુધી એ કઈ ભાવનાએ, કઈ શ્રદ્ધાએ પ્રાણપણે મારી પૂજા અર્ચના

કરી રહી હતી ! મારા ચરણકમલ ઉપર એની અખંડ સાધના અને સેવાના પુલોની અધ્યાંજલી ચડાવી રહી હતી ?

બીજા દિવસનું સવાર થયું, કુમુદિનીની એકાગાડી ડાક બંગલાના દ્વાર પાસે આવીને ઉભી રહી. જાણે કંઈજ બન્યું નથી એવી મુખ-મુદ્રાએ સખી ત્યાં ઉપરિચિત થઈ, અને કુમુદિનીનો સામાન બંગલામાં લઈ ગઈ. સીડીના પગથીયા પાસે જ હું ઉભો હતો. મારા પગમાં પડી કુમુદિની બોલી: “આટલા વર્ષ પછી તમારા દર્શન કરી હું ધન્ય થઈ છું.”

મેં કહ્યું: “હું પણ !” અને બીજી બાજુ જોઈ ગયો. જોયું તો સખી સામાન મૂકી પાછી આવી રહી હતી. અમારા બન્નેની દષ્ટિ એક થઈ. એની આંખોમાં મેં જોયો એકલો વિષાદ. મોહું જાણે બન્યું હતું ચીમળાઈ ગયેલું કપાસનું ફુલ ! સુરખીહિન, આનંદહિન.

એને નજીકમાં આવેલી જોઈ મેં કહ્યું: “કુમુદિની તને મળવા માગે છે સખી !”

એક આછી અસ્ફુટ સ્મિતરેખા એના મુખારવિંદ ઉપર આવીને ચાલી ગઈ. એ કુમુદિનીના પગમાં પડી અને ચરણ રજ લઈ કંઈ પણ બોલ્યા વિના ત્યાંથી ચાલી ગઈ. અંદર ચાલતા ચાલતા કુમુદિનીએ પૂછ્યું: “કાણ છે એ ?”

ડધાઈ જઈ હું બોલ્યો: “સખી એનું નામ છે. મારી રસોઈ બનાવે છે અને અહિં જ રહે છે.” કુમુદિની કંઈ પણ બોલી નહિ. એની ઉડતી સાડીના લાલરંગી છેડાને હાથમાં પકડી, જરા મસળી એ અંદરના ખંડમાં કપડા બદલવા ચાલી ગઈ.

એ રાત્રે દૂર દૂરથી પવન જોરથી ફુંકાતો હતો, અને આવી આવીને એ મારા પૂજા ઘરનો દીપક ઝુઝવી નાખતો હતો. સિંધુ-

જલમાં આંધી ઉઠી હતી, એથી નદી ઉછાળા મારતી હતી. આખી રાત જાણે એ સુહાગણુ સુહિણી ઘેરા, આતુર કંઠે વેદના ગીત ગાતી ચાલી જતી હતી.

થોડા દિવસમાં જ ધરનું વ્યવસ્થા ચક્ર બદલાઈ ગયું. કારણ કે એક નવીન વ્યવસ્થાપકે આવીને એના ચક્રો બદલાવી નાખ્યા હતા. એ હતી કુમુદિની ! ધરના નોકર ચાકરને કામ સોંપવાનું, રસોઈ બનાવવાનું, મારી પૂજનની સામગ્રી તૈયાર કરવાનું જે બધું કામ સખીના હાથમાં હતું એ બધું કુમુદિનીએ સ્વેચ્છાએ પોતાના માથે લઈ લીધું હતું.

એક દિવસ હું જેવો ઓપીસે જવાની તૈયારી કરતો હતો એવામાં કાંઈ અજાણી વાદળી જેમ સરકી આવી સખી, અને મારા પગ પાસે બેસીને બોલી: “ તમે કહો, હવે મારે શું કામ કરવાનું બાકી રહ્યું છે ? ”

થોડી વાર મૌન સેવી મેં કહ્યું: “ તારા અંતરની પ્રેરણા જે કહે તે. ”

કંઈ પણ બોલ્યા સિવાય એ સાંથી ઉડીને કાંઈ વેદનાથી ખરડાયેલી મૂર્તિ જેમ ચાલી ગઈ.

એ પછીના દિવસોમાં સખીના જીવનમાં એકાએક પડોટો આવી ગયો. કુમુદિનીના અહિં આવ્યા પહેલાં એ અભિનવરંગી સુંદર વસ્ત્રો, આભુષણો વગેરેથી એની દેહલતા શણગારતી હતી. એનું સ્થાન લીધું હવે શ્વેતવસ્ત્રોએ ! આભુષણો બધા ઉતરી ગયા હતા, આનંદે લીધું હતું વેદનાનું રૂપ ! જાણે એકલું અચંચલ મૌન એના સમગ્ર જીવનને આવરીને પડ્યું હતું, જાણે માત્ર શ્રદ્ધા અને સાધનાના એક ઢગલા જેમ એ એની ઓરડીમાં પડી રહેતી. એ ઓરડી હતી બરાબર મારા પૂજાધરની બાજુમાં.

ધરના કાંઈ પણ માણસ સાથે એનો ભાષા બહેપાર બંધ હતો. મારા સાથે પણ. મને એની આ વિચિત્ર રીતભાત, કઠંગી સ્થિતિથી દુઃખ થયું. પણ મારાથી કંઈ થઈ શકે એમ નહોતું. માત્ર એકવાર સવારની રસોઈ જમી એ એની ઓરડીમાં બેસી રહેતી. કાંઈ કાંઈ વાર જ્યારે સૂર્ય સિંધુજલમાં ડૂબી જતો, અને આજી સુવર્ણ રંગની દીપ્તિથી નદીની ઊર્મિમાલા ઉછળી રહેતી ત્યારે એની અખંડ ઉપાસનામાંથી જન્યત થઈ એ બહાર આવતી અને બંગલાની ખુલ્લી અગાશી ઉપર મોડી રાત સુધી બેસી રહેતી. ઠંડી જ્યારે અસહ્ય થઈ જતી અને મારાથી એનું આ શ્રદ્ધા જનગરણુ સહન ન થતું ત્યારે અગાશી ઉપર જઈ ધીમે સ્વરે હું કહેતો: “રાત બહુ વીની ગઈ છે સખી! ઠંડો પવન વાય છે. આ સુવાનો સમય છે.”

મારા મોઢા ઉપર એક કચ્છાભરી દષ્ટિ નાખી એ ત્યાંથી ઉઠીને નીચે ચાલી જતી. ત્યારે મને થતું કે હું કાંઈ પુનિત ગંગામાં ડૂબકી મારીને પાછો આવ્યો છું.

પગમાં પાદુકા પહેરવાનો મને બહુ શોખ છે, અનીલ! એ માટે કેક કાશ્મીરથી પાદુકાની એક સુંદર બેડી મેં મંગાવી હતી. પૂજનધરમાં જ્યારે જતો ત્યારે એ જ પાદુકાઓ પહેરતો, પણ થોડા દિવસ થયા એ પાદુકાઓ ગૂમ થઈ હતી. કુમુદિનીએ એ માટે નોકરોને ધમકાવ્યા, અને આખું ઘર માથે લીધું પણ એ બધી શોધખોળ નક્કામી ગઈ. છેવટે એ પણ નિરાશ થઈ. મને થયું કે કાંઈને એ ગમી ગઈ હશે એની સુંદર કારીગરીથી. કાશ્મીર જઈશ ત્યારે નવી ખરીદી લાવીશ.

બહુધા સખી એની નાનકડી ઓરડીનું દાર બંધ કરીને જ અંદર પડી રહેતી હતી. માત્ર સવારે જ એ ઉઘાડુ રાખતી.

એક દિવસ અચાનક મારી પત્નિ કુમુદિની એના દાર પાસે જઈ ચડી. અંદર ડોકિયું કર્યું તો સખી એક આસન ઉપર મારી

રણુ પાદુકાઓ રાખી એને વારંવાર પ્રણિપાત કરી રહી હતી. જો ભાવનાઓ, સાધનાની કંઈ ઉચ્ચ ઝંખનાઓ મારી ચરણ પાદુકાને પે એના અમૂલ્ય હૃદયનાં અર્ધ ચડાવી આમ બેઠી હતી ?

કુમુદિની એની આ પૂજા, અખંડ સાધના અને તપશ્ચર્યા પાસે ઝાંખી પડી ગઈ. એને થયું કે કાંઈએ એના સ્ત્રીત્વના અભિમાન પર એક પ્રહાર કર્યો હતો. એની માનવતા લગ્નગર્ભને એના હૃદયમાં કુપાર્થ ગઈ. જાણે એ સખી આગળ અતી દીનહિન, કંગાલ જેવી ભાગતી હતી. દુઃખિત બની એ લાંથી નીકળી ઘરમાં ભરાઈ ગઈ.

સાંજે જ્યારે મેં ગૃહપ્રવેશ કર્યો ત્યારે એણે મને આ બધી કોપાસનાનું, ભક્તિ લીલાનું તાત્પર્ય સમજાવ્યું.

મેં કહ્યું: “ એ એનું ગાંડપણ છે. ”

કુમુદિની બોલી: “ પણ એ ગાંડપણ આપણે દૂર કરવું જોઈએ. ”

મેં કહ્યું: “ એ કોપાસના જ એની શ્રદ્ધાનો શ્રવણ છે. એના આધારે જ એ આજ સુધી જીવી રહી છે. ”

કુમુદિનીનું વિષાદ ભર્યું મોઢું મારા એ શબ્દોએ વધુ ઝંખવાઈ ગયું; એની શ્યામ આંખોના અશ્રુજલથી એ ધોવાતું હતું.

સંધ્યા ટાણે જ્યારે પ્રકાશ ચાલ્યો ગયો હતો, અને નિરવતાએ વેદનાની વીણાનો જ્યારે સ્પર્શ કર્યો હતો ત્યારે ફરીવાર કુમુદિની સખીની ઓરડી પાસે ગઈ. અંદર જોયું તો સખી પેલી પાદુકાઓને સંધ્યાનો છેલ્લો અર્ધ ચડાવી રહી હતી. એની અંજલિમાં તાજા ખીલેલા મંદારના ફૂલ હતા.

કંઈક સંકોચાતી, વિવશ, આતુર હૃદયે એ અંદર ચાલી ગઈ, અને સખીનો ભાવના અર્ધ એની અંજલિમાંથી લઈ લીધો; અને ધીમે સ્વરે બોલી: “ તને ખબર છે તું શું કરી રહી છે ? ”

વેદના ઘેરા એના નયનદ્વય બીડીને સખી બોલી: “ હું મારા ભગવાનને પૂજનો અર્ધ ચડાવી રહી છું. ”

“ આ પાદુકામાં બેઠેલા તારા ભગવાનને ? ”

ઉત્તર મળ્યો. “ હા. ”

ઉઝકંઠે કુમુદિની બોલી: “ હવે હદ થાય છે સખી ! તારી આ ઘેલછા હું હવે વધુવાર સહી શકું એમ નથી ! ”

સખી અનુત્તર રહી અને સાધનાની મૂર્તિ જેમ બેસી રહી. કુમુદિની ત્યાંથી ઉડીને ચાલી ગઈ.

x

x

x

x

શ્રાવણની એ ધનરાતે મેઘ જાણે તાંડવ નૃત્ય કરી રહ્યો હોય એમ ધોર નિનાદે વરસતો હતો. નદીના જલમાંથી ઘો ઘો એવો અવાજ ઉઠતો હતો. સિંધુનું જાણે કાઈ દુઃખમિશ્રિત વિરહગાન કાંઠે કાંઠે દૂર-દૂર રેલાતું હતું.

સવારે જ્યારે સ્ફટિક જેવું નિર્મલ પ્રભાત ઉઘડ્યું ત્યારે પ્રકૃતિ જાણે જલસ્નાન કરીને હમણાં જ આવી હોય એવી શુભ્ર, અમલિન, સુંદર લાગતી હતી. જાણે વેણીખંધ છૂટો કરીને બેઠેલી કાઈ રૂપરાણી જેવી.

પથારીમાંથી ઉઠીને ધીરે ધીરે હું સખીની પેલી નાનકડો ઓરડી પાસે ગયો. સવારમાં આમ ટહેલતા ટહેલતા જવાની મને ટેવ હતી. જોયું તો ઓરડીનું કમાડ ઉઘાડું પડ્યું હતું. મૂર્તિ ચાલ્યા ગયા પછીના મંદિર જેવું. અંદર જઈ જોયું તો પેલું આસન પડ્યું હતું જેના ઉપર સખી મારો ચરણ પાદુકાઓ રાખી એને નીત નીત ભાવનાનો અર્ધ ચડાવતી હતી. પાદુકાઓ ત્યાં નહોતી. પડી હતી એક માત્ર ચીટી. સખી એ શેષ સ્મરણ મૂકીને ક્યાંક ચાલી ગઈ હોય એમ મને લાગ્યું.

ઝટપટ ચીટ્ટી ઉઘાડીને વાંચી. લખ્યું હતું:

હાકુર !

“ જીવનમાં તમને હું ન મેળવી શકી. આજ તમારી ચરણ પાદુકાઓ લઈ હું ચાલી જઈ છું. એને હું મારા હૃદયના આસન ઉપર હંમેશા મૂકી રાખીશ, અને મારા જીવનના મૌનમાં તમે નીત નીત નૂતનરૂપે એકા છો એમ અનુભવીશ.

આ મારી ઘેલછા છે એમ તમે બધા માનશો. મને એમાં કંઈ વાંધો નથી. અંતરની વેદના વીણા જે નિશ્ચિન વાગે છે એજ માત્ર મૂક સાક્ષી છે કે મેં કંઈ ખોટું કર્યું નથી.

જાણતી નથી હું ક્યાં જઈ છું. અનિશ્ચિત, પથિકહિન પથે આગળ અંધારું છું કે પ્રકાશ એની ખબર નથી. હૃદયના કોડિયામાં શ્રદ્ધાનો દીવો સળગાવી હું મારી ભાવનાના પગલે પગલે ચાલી જઈ છું.

તમારું ઘર છોડવું નહોતું, પણ ત્યાં મારી પૂજામાં, સાધનામાં કોઈ વારંવાર આડે આવી અંતરાય કરતું હતું. હવે એ અંતરાયનો ખડકો દૂર થયો છે.

શ્રી ચરણે શત કાટિવાર પ્રણામ, ભગવાન ! ”

સખી.

પત્ર વાંચી મારું અંતર કોઈ અકથ્ય ગ્લાનીથી ભરાઈ ગયું. અંગેઅંગમાંથી જાણે કુલ જેવી પવિત્રતા કુટી નીકળતી ન હોય એવી સુગંધી હું ઝીલી રહ્યો.

એ આખો દિવસ મેં નોકરોને બધી બાબતોએ દોડાવી સખીનો પત્તો કાઢવામાં ગાળ્યો. કેટલાક માછીમારોને મછવામાં બેસાડી સીંધુના ઊંડાજલ ડોળી નાખ્યા, પણ સખીનો પત્તો ન લાગ્યો. કોઈ દીપક

જેમ એ મારા જીવનમાં આવી હતી અને એનો પ્રકાશ વેરી અદ્ભુત થઈ ગયો. માત્ર એ પ્રકાશનો લીસોરો સાચવીને બેસી રહેવાનું જ હવે ભાગ્યમાં લખાયું છે, બોલી અશોક બાબુ થોડીવાર ચૂપ રહ્યા, પછી બોલ્યા: “ સખીના આલ્યા જવા પછી બધું સૂમસામ વેરાન જેવું મને લાગવા માંડ્યું. જીવનમાંથી રસ ઉડી જતાં જાણે હું સહરાના કાંઈ વેરાન રણમાં બેઠો હોઉં એવું મને લાગવા માંડ્યું, એ પછી એક મહિનો વિત્યો, મારી પત્નિ કુમુદિની મૃત્યુ પામી. મને લાગે છે કે એ પ્રાણોત્સર્ગ એના શેષ જીવનનો પશ્ચાતાપ હતો, અને હું નોકરીમાંથી રાજીનામું આપી અહિં આલ્યો આવ્યો.

અશોકબાબુ બોલી રહ્યા હતા. ટીપ્પાઈ ઉપર પડેલો ડંડો ચાનો કપ ઉપાડી એ ગટગટાવી ગયા, અને જવાની તૈયારીમાં હતા. મારી દૃષ્ટિ એમના મુખ ઉપર પડી. જોયું તો મંદિરના નેપથ્યમાં સુખડનો સુગંધી ધૂપ મૂર્તિને છાંયી રહે એમ એમનું મોઢું ઘેરા વિષાદની, વેદનાથી છવાયેલું લાગ્યું.

સંધ્યા રાણી

આજ સવારથી અનુપમાના ઘરમાં અશાંતીનો કાઈ વંટોળીયો ફરી વળ્યો હતો. બિહારના ભીટા રેલ્વે અકસ્માતમાં એનો પતિ મૃત્યુ પામ્યો હતો, તેના ખબર તારથી આવ્યા હતા.

ઘરના એક ખુણામાં અશ્રુથી ખરડાયેલી કાઈ પ્રતિમા જેમ અનુપમા બેઠી હતી. હવે તેના જીવનમાં રસ અથવા ઉદ્ધાસ જેવું શું હતું ? અકાળે કરમાઈ ગયેલા આશાના ધુળની અંજલિ લઈને એ શોકની પારાવારતામાં બેઠી હતી. અનેક સ્વજનો, મિત્રો, હિતેચ્છુઓ આવી આવીને એને આશ્વાસનના, ધીરજના, શ્રદ્ધાના શબ્દો મધુર બાનીમાં સંભળાવી ચાલ્યા જતા હતા, પણ એથી જે શૂન્યતા એના અંતરમાં પડી હતી એ થોડોજ ભરાઈ જવાની હતી ? યૌવનમત્ત જે બીનમાં નૂતન જીવનના સૂરો વાગતા હતા એ બીન ગીત વિધુર પડ્યું હતું. કાણ હવે આવીને એને કુસુમશ્વાસે ભરી દે એમ હતું ?

છેક સંધ્યા નમી ગઈ હતી. મળવા આવનારાઓની સંખ્યા ક્રમે ક્રમે ઘટી ક્ષણ થઈ ગઈ હતી. અનુપમા ત્યાંથી ઉઠીને ધીમે પગલે બહાર નીકળી ગઈ.

શહેરના રાણીબાગમાં એ પહોંચી. જ્યાં અનેકવાર શરદની ઉજ્જવલ રાત્રિએ પતિ સાથે અહિં આવીને એણે પ્રણયથી ઉધડેલા સ્વપ્નોની ભૂમિમાં વિહાર કર્યો હતો.

જનપદ શૂન્ય જેવા લાગતા એ બાગની પગદંડીએથી શાંત સંધ્યામાં ઉઘડેલા પુખ્તો લઈ તેણે પોતાની શ્યામરંગી સાડીના પાલવમાં છુપાવી લીધા. એ ફૂલો ચૂંટતી વેળાએ તેની કલ્પનાઓ કેટલી દર્દમય, કાફલમય બની હશે ? સંધ્યાની સુવર્ણરંગી પીંછીએ કુંજકુંજને જાણે કસુંબલ રંગથી રંગી લીધી હતી. એ શાંત વાતાવરણમાં મૌનભારે પગલા દાબતી એ ગૃહપ્રતિ વળી, અને એના પતિના શેષ સ્મરણ જેવી છાંતે ટેબલ ઉપર ગોઠવી એ ફૂલો એને અર્ધરૂપે ધરાવી શૂન્યમન્યસ્ક જેમ એક ખુરશી ઉપર પડી રહી.

ત્યાં પડ્યા પડ્યા ભૂતકાળનો શ્યામ પડદો ખસેડી એ પેલી પરાગભીની નવપલ્લવિત ભૂમિકામાં જઈ પહોંચી જ્યારે એ પ્રથમ નવપરણિતા થઈને આ ઘરમાં રહેવા આવી હતી.

નવસંસારનું પ્રથમ વર્ષ બહુ આનંદથી ચાલ્યું ગયું. પણ ત્યારપછી એના પતિદેવ નીલકંઠ સાથે એનો મેળ મળવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો. એ કાઈ નર્તિકા સાથે પ્રેમમાં પડ્યો હતો એવી ગંધ એને આવી ગઈ, અને પછીથી ઝઘડાઓએ પરંપરિત રૂપ લીધું ટીકાઓનું, ઉપાલંબોનું, આશંકાઓનું, જેમાં હોળી થઈ ગઈ બધી શ્રદ્ધાની, નવસંસારના સુવર્ણ સ્વપ્નોની, ડગલે ને પગલે તેઓ બન્ને જાણે એકબીજાથી ડરતા હતા. છાના છૂપા છૂપા એકબીજાની નજર ચોરી તેઓએ થોડાક મહિના જેમ તેમ ચલાવ્યું. સળગતા એ અગ્નિમાં વધુ ઘૂત પણ હોમાયું જ્યારે ખૂદ અનુપમાએ ‘અલિનવ નાટ્ય કલામંડળ’ નામની નાટક કંપનીમાં જવાનું શરૂ કર્યું.

ધીમેધીમે પતિપત્નિના રાહ જૂદા પડતા ગયા. પતિને પ્રિય હતી પ્રેયસી નર્તિકા, અનુપમાને એની નાટકશાળા, થોડા સમયમાં તો એની કીર્તિ શહેરે શહેરમાં વ્યાપી ગઈ. કીર્તિમંડિત અનુપમાને જોઈ જોઈ નીલકંઠ એનો પતિ સળગી ઉઠતો હતો, અને વધુમાં ભદ્રસમાજમાં અનેક

ટીકાખોરોએ એ બન્નેને પોખાં નાખવા માંડ્યા હતા. છેવટે કંટાળી નીલકંઠ પેલી નર્તિકા સાથે ગિહાર ઉપડી ગયો, અને ત્યાં એક શીલમ કંપની કાઠી એના જીવનના અધુરા દિવસો પૂરા કરતો હતો.

અનુપમાને હવે આજીવિકાનું કાઈ સાધન રહ્યું નહોતું. અભિનવ નાટ્ય કલામંડલ સિવાય કાઈ ઠેકાણે એ પગ પણ મૂકી શકે એમ નહોતી. સંસારમાં એનું કાઈજ નહોતું, હતા માત્ર થોડાધણાં એની કલાના પ્રશંસકો જેમાંથી એ થોડુધણું આશ્વાસન મેળવતી. હવે એને મોઢુંમોઢું બાન થવા લાગ્યું હતું કે એ ક્યાં પડી હતી ? નૌકા તૂટી ગયા પછી શેષ ઉતાર જેવી કાઈ વેરાન એકલતામાં એ એના દિવસો ગુજારતી હતી.

નીલકંઠના છેલ્લા મૃત્યુ સમાચારે એના રહ્યા સહ્યા જીવનના પણ ભૂકા કરી નાખ્યા હતા. અસ્વસ્થતાએ, વ્યગ્રતાએ એને ઘેરી લીધી હતી. મોઢા ઉપરથી આનંદની સુરખી ઉડી ગઈ હતી, યૌવનમાં એને શોકના પરિવેશ સજવા પડ્યા એ દુઃખ કંઈ જેવું તેવું નહોતું.

હળવે હળવે એ કાઈ ઉંડા ચિંતનમાં પડી ગઈ. નીલકંઠને એ ન સુધારી શકી એ એના સ્ત્રીત્વનો પરાજય હતો એમ તેને લાગ્યું. એના એ ચિંતનમાં હવે માત્ર એના સૌભાગ્યનાથનેજ સ્થાન હતું. કેટલી સુંદર સંખ્યાઓ સાથે એ સંસ્મરણ માલા ગુંથાએલી હતી ? કેવા સુંદર જીવનના મધમધાટ સાથે એ ગત વર્ષોનું પરિક્રમણ હતું ? એ બધુથે ભૂલી જાય. સ્મૃતિ વિભ્રમા બની જાય, પણ તેના એ સ્મિતાંજલિ વર્ષાવતા સુંદર મુખમંડલને ભૂલી શકે ? જો તે ઉપાની ગુલાબી તેજ પ્રવાહી ભૂલી શકે તો તેના નિરંતર પ્રેરણા જગાવતાં નયનો ભૂલી શકે. અને એ નયનોની તેજકટોરીમાં ભરેલું પેલું દેવ અમૃત ! અરેરે ! તેની પિપાસા અત્યારે પણ એ સંસ્મરણે જાગ્રત થતી હતી.

અને પોતે ? તેને પોતાની જાત ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો. જો કે

તે “અભિનવ નાટ્ય કલામંડલ”ની નાટ્યસામ્રાજી હતી, છતાં તેના સૌભાગ્યનાથની કીર્તિ અને પ્રતિભા આગળ ઝાંખી પડતી હતી. જે કે સંસ્કારપીપાસુ જનતામાં તેનું સ્થાન અનેરું હતું, છતાં પોતાની કલાને કેટલા માણસો સમજતા હતા તે એ બરાબર જાણતી હતી. તેની કલાનો રસીયો માત્ર એકજ કલાપિપાસુ હતો, અને તે નીલકંઠ, તેનો સૌભાગ્યનાથ. અનેક વેળા કોલેજ ફંક્શનમાં એણે તેને ગાતા, અને અભિનય કરતા જોઈ હતી, અને એથીજ એ તેની સાથે લગ્ન-ગ્રંથીથી જોડાયો હતો. પણ આજે નીલકંઠ ક્યા હતો ? જગતની ચક્ષુએ આજે તેનો સ્વરૂપદેહ દેખાતો નહોતો. માત્ર અનુપમાના અંતર-ભિંડાણમાં તેનું સ્થાન હતું.

x

x

x

x

બીજા એ વર્ષ શોક પરિવેશમાં ચાલ્યા ગયા. પતિના મૃત્યુ પછી અનુપમાએ નાટ્ય મંડળી સાથેનો સંબંધ તોડી નાખ્યો હતો. હવે પછીના એકપણ કલાપ્રયોગમાં એ કામ નહિ કરી શકે એવું તેણે નાટ્યસ્થાપકોને ખૂલેખૂલું લખી નાખ્યું હતું. જે પ્રયોગમાં એણે છેલ્લે “સંધ્યા રાણી”નું પદ શોભાવ્યું હતું એ પાર્ટનું સંગીત તેમજ ડાયો-લોગ્ઝ પણ એ હવે ભૂલી ગઈ હતી. હવે એ બધા સંભાળણા અને સંબોધનોની યાદદાસ્ત જરૂરની નહોતી. કારણ તેના જીવનની કવિતા મરી ગઈ હતી. તેના અંતરની ભિંમિંચા કરમાઈ ગઈ હતી. કીર્તિ અને લક્ષ્મિ એના પદપંકજ પર આવી આવીને અથડાઈને પાછા ચાલ્યા જતા હતા, કારણકે કીર્તિની એ કુન્દમાલા પહેરવા એની શ્રીવા નમાવવાની એને પડી નહોતી.

પરિવેશિત જીવનની એક સવારે ગૃહદ્વાર ઉઘાડા મૂકીને જ્યારે એ સવારની ચા પી રહી હતી ત્યારે કોઈ એ એના ગૃહઉંબરમાં પગ મૂક્યો. દ્વારમાં એક સુંદર યુવાનની આકર્ષક મૂર્તિ ખડી હતી. એ સર્વાંશે

ખાદીધારી હતી. અનુપમાએ એ યુવાનને બરાબર નીરખીને જોયો. બરાબર તેના સૌભાગ્યનાથ જેવો જ. કદમાં, ઉંચાઈમાં, વર્ણમાં, પણ તેની બ્રમર તેના સૌભાગ્યનાથ જેવી નહોતી. વર્ષા પછી આકાશની સ્વચ્છ પગદંડીએ ખેંચાયેલા મેઘધનુષ જેમ એ વળેલી હતી, અને એથી એની મોહકતામાં ઔર વધારો થતો હતો.

ખીજીપણે અનુપમાએ દષ્ટિ પાછી ખેંચી લીધી. એ આશ્ચર્ય પામી. શા માટે હજી આવા યુવાનો તેનું ગૃહ શોધતા આવતા હશે ?

“આવો” તેણે આવેલા અતિથિનું યોગ્ય સનમાન કર્યું, અને પોતાની પાછળ અનુસરવા હાથ વતી નિર્દેશ કર્યો. ખંડની બરાબર વચ્ચે આવેલા એક સોફા ઉપર બન્ને આવીને બેઠા. પૂર્વની બારીએથી મંદ મંદ અનિલ લહરીઓએ વાતાવરણમાં ઠંડી ખુશ્નુમા આણી.

અનુપમાએ ક્ષણભર પોતાની દેહલતા ઉપર દષ્ટિ ફેંકી, હજી તેના જીવનની વસંત ઉડી ગઈ નહોતી, એમ એને ખાત્રી થઈ. વર્તમાન ઝલાની અને વ્યગ્રતાને ઓથે જરા કૃશ થયેલી શરીરલતા છતાં કૃષાંગી તરીકેની તેની મોહકતામાં, છટામાં અને નિસર્ગશ્રીમાં હજી ચેતનના ચમકારા ઉડતા તેણે જોયા.

થોડીક પળોના મૌનમાં કેટકેટલી રસભરી કલ્પનાઓ, મનોહર સ્વપ્નો, વગેરેમાંથી એ સરી ગઈ! તેને થયું કે આવા કાલ્પનિક જીવનમાં જ સદૈવ રાચવાનું મળે તો ! પણ એ કાલ્પનિક જગતમાં નહતી. તેની આસપાસ વાસ્તવિકતા ખડકેલી પડી હતી. ખીજી થોડી ક્ષણો પછી તેની વૈધવ્યદશાનું તેને ભાન થયું. તેના ચિંતનમાં અગ્રસ્થાન ભોગવતા આદર્શોએ તેને નવજીવનની જાગૃતિમાં આણી અને ત્યારે આ બધી રસભર કલ્પનાઓ જગાવવા માટે એ શરમીંદી બની ગઈ. છતાં એ શરમ તેણે મુખભાવમાં પ્રતિબિંબિત ન કરી.

પાંચ મીનીટ સુધી બન્નેએ મૌન સેવ્યું. પેલો યુવાન અનુપમાની

વેધક દષ્ટિથી બચવા નીચું મોઢું રાખી બેઠો હતો. અહિં આવતાં તેણે જે આશા રાખી હતી એ ખોટી હતી.

અનુપમાથી વધુવાર આમ બેસી શકાયું નહિ. એણે શરુઆત કરી: “આપ શા માટે અહીં આવ્યા છો?”

“બહારનું જગત આપના વૈધવ્ય ઉપર મીટ માંડી બેઠું છે. તેઓ જાણવા માગે છે કે કલારાણી અનુપમા આજીવન વૈધવ્ય પાળશે કે પુનર્લગ્નગ્રંથીથી જોડાશે?”

“તમારું નામ શું?”

“નલીનીકાન્ત”

“પ્રેસના રિપોર્ટર છો?”

“હા, જી.”

“તમારા તંત્રી મહાશયને કહેજો કે નાટ્યસામ્રાજી અનુપમા આવા વિકટ પ્રશ્નોના ઉત્તર એમ નહિ આપી શકે. માનવસ્વભાવ અને વાતાવરણ બંને ભિન્નભિન્ન પ્રકૃતિનાં છે, એથી પહેલાં શેને અગ્રસ્થાન આપવું એ હું કહી શકતી નથી. છતાં હમણાં મારા મૌનને બહારની જનતા એટલું જાણે તો ઠીક પડશે કે અનુપમાને વૈધવ્યમાં વધુ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ છે.”

“આપ બીજું કંઈજ કહેવા નથી ઇચ્છતા?”

“ના.”

નલીનીકાન્ત એ વૈધવ્યમૂર્તિને ટીકી રહ્યો. તેના મુખ ઉપર રમતા અનેક મનોભાવના છાયાચિત્રો ઉકેલવા તેણે પ્રયાસ કરી જોયો, પણ એ નિષ્ફળ ગયો. અનુપમાને માપવી અને આકાશને માપવું એક, એમ તેને જણાયું, પણ છતાં એ સ્ત્રી હતી, અને સ્ત્રીની લાગણીઓને

તે બરાબર સમજતો હતો. જ્યારે તે ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારે અનેક શંકા અને કલ્પનાઓના ઢાંઢથી ઘેરાયલો હતો.

x x x x

બીજે દિવસે ‘સરસ્વતી’ની તાજી નકલો જ્યારે બહાર પડી ત્યારે નાટ્યરસિક જનતા ઊંડા આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગઈ. અનુપમાની કલા માટે તેમને માન હતું, પ્રેમ હતો, છતાં તેના જીવન અને આદર્શ માટે શંકા હતી. આજે એ શંકાના વાતાવરણમાંથી નીકળી જનતા વધુ નિર્મળ અને સ્વચ્છ વાતાવરણમાં આવી હતી. તેના આદર્શ માટે નાટ્યરસિક જનતા આનંદિત થઈ. જો કે તેની કલાથી વિમૂખ થવું બહારના જગતને રુચતું નહોતું, છતાં તેની સ્ત્રી તરીકેની ભગ્યતા અને પ્રશંસનીય આદર્શ પ્રણાલી માટે એ કલાક્ષેત્રમાંથી સન્યસ્ત હોય તોપણ સમાજમાં તેનું સ્થાન અનેક રહે એ વાત નિઃશંક હતી.

x x x x

એક માસ પછી ફરીવાર ‘સરસ્વતી’ માં એક ચોંકાવનારી બીના પ્રગટ થઈ હતી. બિહારમાં ભીટા રેલ્વે અસ્કમાતમાં માર્યા ગયેલાઓની જે સપ્તાવાર રેલ્વે યાદી બહાર પાડવામાં આવી હતી એ બરાબર નહોતી, એથી એનું પુનર્સંસ્કરણ આ નકલમાં કરવામાં આવ્યું હતું.

સોફા ઉપર પડી પડી અનુપમા એ વાંચી રહી હતી, એણે પૂરતી કાળજીથી એ યાદી ફરી ફરી વાર જોઈ નાખી પણ એમાં એના પતિનું નામ નહોતું. એનો પતિ મૃત્યુ પામ્યો હતો એ વાત એથી ગલત ઠરતી હતી. હર્ષવેશમાં આવી એણે પેપર હવામાં ઉછાળી દીધું. નિરંતર જેનું સ્મરણ એ હૃદય સંપુટમાં લઇને બેઠી હતી એ એની સૌભાગ્ય મૂર્તિ જીવંત રહી હતી એથી એ નાચી ઉઠી.

આટલા વર્ષોની કઠિન તપશ્ચર્યા પછીની એની ફલસિદ્ધિ આનંદમાં પરિણમી હતી.

ત્યારે આટલા વર્ષ સુધી એ ક્યાં સંતાપને બેઠી હશે ? પ્રેસ ઉપર પત્રો લખી એણે પૂછાવી બેયું, બિહારની ગવરમેન્ટને પૂછાવી બેયું, અને સી. આર્ચ. ડી. મારફ્ટ તપાસ કરાવી બેઈ પણ એના પતિનો ક્યાંય પત્તો નહોતો.

છતાં નીલકંઠ જીવે છે. એ આનંદ કંઈ ઓછો નહોતો. શોક પરિવેશ એણે ઉતારી નાખ્યા, સુંદર ફેશનેબલ વસ્ત્રોમાં સજ્જ થઈ. હવે એ શહેરના ધોરી માર્ગો પરથી ચાલી જતી છતાં જરાયે સંકાય પામતી નહિ. કોઈ દિવસ જરૂર તેને મળી શકશે, એના ચરણમાં સર્વ જીવનધન મૂકી શકશે એ કલ્પનાએ એ લાવનાએ દિવસો વિતાવવા લાગી.

તેની શુષ્કતા ક્યાંય ઉડી ગઈ. હવે તેને લાગવા માંડ્યું કે એની સાંઘના મૂર્તિ જરૂર કોઈ મૌનમાં છુપાઈને બેઠી છે. કોઈ દિવસ જ્યારે એ આવીને જીવનના દ્વારે અહાલેક નાખશે ત્યારે શું એના પાસે છે, જે એ તેના ચરણમાં મૂકી એનો પૂનિત સ્પર્શ કરશે ?

પોતાની બધી અપૂર્ણતા હવે તેને સાલવા લાગી. જાણે તેના જીવનમાં પરિવર્તનનો કોઈ વાયુ કુંકાર્ઈ ગયો. ધરની દરેક વસ્તુને હવે ખૂબ સંભાળથી, કાળજીથી સ્વચ્છ રાખવા લાગી. કુલના કુંડાઓ જે સુકાર્ઈ ગયા હતા એમાં પાણી રેડવા લાગી. બધી અવ્યવસ્થાઓ-માંથી એ વ્યવસ્થાનો પ્રાણ લઈ આવી.

x

x

x

x

આજે અનુપમાને “સંધ્યા રાણી”માં ઉતરવાનું આમંત્રણ મળ્યું હતું. નાટકના વ્યવસ્થાપકોને તેણે ના કહેવડાવી હતી, છતાં જનતાની સતત માગણી અને ઈચ્છાને વશ થઈ વ્યવસ્થાપકોએ મક્કમ બની

અનુપમાને વિનવવાનું ચાલુ રાખ્યું. ઈચ્છા નહિ હોવા છતાં અનુપમાએ આમંત્રણ સ્વીકાર્યું. તેના અંતરમાં એ માટે જરાયે ઉદ્ધાસ નહોતો. ‘સંધ્યા રાણી’ના પાત્રમાં એ હવે છેલ્લીવાર દીપી નીકળશે. એ શ્રદ્ધા પણ નહોતી. કારણ તેનું ચેતન ઓસરતું જતું હતું. માર્ગ દર્શનાનો દીપક જે ઝાંખો ઝાંખો બળતો હતો તેનું દીવેલ ખૂટવા આવ્યું હતું.

ઑડીયન્સ ચિત્કાર ભરાઈ ગયું હતું. મૃત્યુ જેવું મૌન પથરાઈ ગયું હતું. નાટ્ય સામ્રાજી અનુપમાની કલા પીવા હજ્જરો રસતૃષાતૂર નયનો મીટ માંડી બેઠા હતા.

પહેલીજ ઘંટડીયે પડદો ઉપજ્યો. પ્રેક્ષકોની નજર એક મનોહર દૃશ્ય ઉપર પડી. કુલકુન્નેથી રઠીયાળી બનેલી મધુરજનીમાં આકાશનું હૃદયંગમ કાવ્ય પથરાઈ રહે એમ ચંદની પથરાઈ ગઈ હતી. પારિજાતકના છાંડ જેવી એક સુકુમારી શાલ વૃક્ષને અઢેલી ઉભી હતી. તેના દૃષ્ટિ પતંગો આકાશની કલા પીવા ઉડતા હતા. તેના મધુર હોઠમાંથી મીઠા સુરીલા રાગે એક ચંદ્રગીત ટપકતું હતું. એ અનુપમા હતી.

અનુપમાના કંઠમાં કાયલ જેવી મીઠાશ હતી. અને જ્યારે શ્વનિ કુદડીઓ હહેકાવી એ સ્વરને ઉંચે લઈ જતી ત્યારે શાંત વાતાવરણમાં ઉન્મત ઝણઝણાટ ઉત્પન્ન થતો. જાણે હજ્જરો ભુલભુલો એકી સાથે ગાઈ ઉઠતા ન હોય ! જાણે હજ્જરો નીલકંઠની મધુ બંસીઓ એકી સાથે છેડાતી ન હોય એવું એ ગીતનું માધુર્ય હતું, અને એ ગીતને પદેપદે ભાવનાનાં ઓધ પથરાઈ રહેતા હતા. ગીત પૂરું થયું, અને પ્રેક્ષકોના અશાંત હૃદય તાળીઓના ગડગડાટથી વધુ અશાંત બન્યા.

ખીજવાર જ્યારે પડદો ઉપડ્યો ત્યારે એ દશ્યમાં કંઈ વધુ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નહોતો. માત્ર આકાશના કાચ્ય રૂપ શશાંકને બદલે હવે એ મધુરજનીમાં કાજળ જેવા મેઘાડમ્બર ઉતરતા હતા. ચંદ્ર વાદળની અટારી નીચે છુપાઈ ગયો હતો. સ્ટેજ ઉપરની પ્રકાશ ખતીઓ ઘુઝાવી દેવામાં આવી હતી. એટલે પ્રેક્ષકોનું ધ્યાન ખીજે ક્યાંય ન ખેંચાતા રંગભૂમિ ઉપર જ ચોંટયું હતું. એજ રઢીયાળી કુલકુંજો હતી. છતાં એની સુંદરતામાં ધનશ્યામલ કલા વણાઈ ગઈ હતી. એજ અનુપમા પેલા શાલ વૃક્ષને અદેલી ઊભી હતી, પણ તેના મુખમંડલ ઉપર ઉદ્વાસ ક્યાં ? ચમકાર ક્યાં ? જાણે તેના અંતરની કવિતાનું મૃત્યુ થયું ન હોય એવી એ નિરસ, જડ જેવી લાગતી હતી. જાણે ભૂતકાળના સ્વપ્નો પાછળ પાગલ બનેલી કોઈ વેદનામૂર્તિ !

એ ‘ સંધ્યા રાણી ’ હતી અને પ્રેક્ષકોએ તેને જોઈને તાળીઓથી વધાવી લીધી. એ સંધ્યા રાણી હતી એટલે જ એનું મુખ મંડળ સંધ્યાના ઓસરતા પ્રકાશ જેવું મ્લાન હતું, અને તેનો દ્વેષ કેશ કલાપ અંધકારમાં વણાઈ જતો હતો.

જાણે ચંદ્રપ્રતિક્ષા અર્થે ઉભેલી કોઈ કારણ્ય મૂર્તિ ! કોઈ આશા ભંગ યૌવના જેવી તે લાગતી હતી. ચંદ્રદર્શનની આતુર હૃદયે રાહ જોઈ જોઈ એ થાકી હોય એવું જણાતું હતું. પછી વેદના સહન ન થવાથી એણે એક શોક ગીત ઉપાડ્યું. ઓરકેસદ્રાના કરુણ સંગીત સાથે એ ગીત અંતરની ઊડી વેદના જગાવતું ગયું. પ્રેક્ષકો પણ એ વેદનામાં ડૂબવા લાગ્યા.

અનુપમાં ગીત ગાઈ રહી હતી, પણ તેની દષ્ટિ હાઉસની પહોલી હરોળમાં બેઠેલા એક પુરૂષ અને સ્ત્રી ઉપર ચોંટી હતી. તેના ગીતની અસર પ્રેક્ષકો ઉપર શી થાય છે એ જાણવાની તેને પડી

નહોતી, કારણ તેની હૃદય વ્યથા એ ગીતની વેદનાથી પણ વધુ હતી.

ગીત પૂર થતાં જ એ નીલકંઠને નીરખી રહી. એ જ સૌંદર્ય મૂર્તિ ! તેનો આરાધ્ય દેવ ! જેનું સ્મરણ આજીવન લઈને એ એકી હતી.

પોતાના હૃદયને એ કાષ્ઠમાં ન રાખી શકી. વાદળ ઘટામાં છુપાયેલી તેનો જીવન ચંદ્ર આજ તેને અનાયાસે પ્રાપ્ત થયો હતો. તેનું અમૃત પીવા એ અધીરી બની ગઈ.

તેનું ચિત્ત અસ્થિર બની ગયું. એ ક્યાં હતી તેનું તેને જ્ઞાન ન રહ્યું. કોડી પેઠે ઉભરાયેલો માનવ સમુદાય તેને ગોઠવેલા રમકડાં જેવો લાગ્યો. જાણે સમસ્ત જગતમાં તે અને નીલકંઠ એજ માનવીઓ જીવતા હતા એવું એણે કલ્પ્યું.

પ્રેક્ષક વર્ગ અનુપમાને આમ ચિત્તભ્રમ અવસ્થામાં ઉભેલી જોઈ તાજજીબ થયો. અનુપમાને શું થયું હશે, તેની કલ્પના તેઓ ન કરી શક્યા. કદાચ કોઈ એ તેનું અપમાન કર્યું હશે ? તેની કલામાં ક્ષતિ પહોંચાડનાર એ કાણ હશે ?

પણ ત્યાં તો નાયકાનો જલ ધોધ જે પ્રમાણે ઉછળી પડે એમ અનુપમા ઉછળી પડી. અને તેની ચિત્તભ્રમ અવસ્થાએ તેને વધુ અનુમોદન આપ્યું. પોતાના બન્ને કમલદંડ જેવા હાથ આગળ લંબાવી એ ઑરકેસ્ટ્રા ભણી દોડી અને તેણે કહ્યું : “ નીલકંઠ ! ઓ નીલકંઠ ! મારા પ્રાણ ! ”

નીલકંઠના ચરણામ્બુજમાં પડવા તેણે દોટ મૂકી. પણ એ ત્યાં પહોંચે એ પહેલા જ ઑરકેસ્ટ્રા ઉપર તૂટી પડી. પ્રેક્ષક વર્ગ ઉભો થઈ ગયો. બધી બાજુએ ધાંધાટ અને અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થયા.

મેનેજર અને બીજા નાટ્યવ્યવસ્થાપકોએ બધાને શાંત કરવા નિષ્ફળ પ્રયત્નો કરી જોયા, પણ બધું બર્થ ગયું. એકવાર જલનિધી ઉઠી પછી તેની ઊર્મિઓને કાબુમાં કાબુ રાખી શક્યું છે ?

પ્રેક્ષક વર્ગ નીલકંઠ ઉપર દબ્યે જતો હતો. બધાએ ભેગા મળીને તેને અને પેલી સ્ત્રીને દાટી હીધા. ઝંવટે મેનેજરે આવી બધાને દૂર હટાવ્યા. બધા અનુપમાના કૃશ દેહને વીંટાઈ વળ્યા હતા. મેનેજરે એનો ઠંડો હીમ જેવો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો, જોયું તો તેમાં ચેતન નહોતું.

રક્ષા બંધન

મુંબઈમાં આવ્યા પછી કવિએ એક આલીશાન મકાનમાં એક ખંડ ભાડે રાખ્યો હતો. આ ઓરડામાં તેના પુસ્તકો કોઈ ઉન્માદીની ચિત્તવ્યથા જેમ અસ્તવ્યસ્ત દશામાં પડેલા રહેતા. એક ઠંડા પાણીનો ફૂળે દૂર પાણીયારા ઉપર આનંદથી કોઈ સ્થિતપ્રજ્ઞ પંડિતની જેમ આરામમાં પડેલો રહેતો.

કવિના ઘરમાં કોઈ નહોતું. એકાકી માણસના જીવનમાં ઘણીવાર કશું જાણવા જેવું નથી મળતું એમ કવિના જીવન પાછળ દટાઈને પડેલા ઈતિહાસની શોધ કોઈએ કરી નહોતી. છતાં કવિનું વય વધારે નહોતું, માંડ માંડ પચીસેક વસંતની ચારતા એણે પીધી હશે. એના અંગે અંગમાં પ્રકૃષ્ટતા જણાતી હતી. એનું સ્વરૂપ ભગવાન પુષ્પધન્વાને ઘડીભર લજ્જા પમાડે એવું હતું. એની વિશાળ છાતીમાં એની નીડરતાના ધમકારા સંભળાતા હતા અને જ્યારે એ જાહેર રસ્તા ઉપરથી ચાલ્યો જતો દેખાતો ત્યારે એની પ્રતિભાના પગલે પગલે પ્રભુતા વેરાઈ જતી ન હોય એવું જણાતું.

પ્રભાતમાં જ્યારે બાજુના બાગમાં જૂઠ્ઠા ફુલ ખીલી ઉઠતા અને એની સૌરભથી વાતાવરણ મહેકી ઉઠતું, ત્યારે કવિ એની

પથારીમાંથી ડાકીયું કરી બહારની સુવર્ણ સૃષ્ટિને નીરખવા અધીરો બનતો. એની આંખો દૂર દૂર ક્ષીતિજની કિનારીને માપવા મથતી, એના સુવર્ણરંગમાં ચિરાયેલી કાંઈ સ્વપ્ન મૂખીનું દર્શન કરવાની એની અભિપ્સા જાગ્રત થતી પછી એના નિત્યના કાર્યક્રમથી નિવૃત્ત થઈ એના વાળને સુગંધી તેલ નાખી ઓળી લેતો ત્યારે એનામાં જે સૌંદર્ય ખીલી ઉઠતું એ કાંઈ પણ કુમારીકાના અંતરની સુતેલી ઉર્મીઓ જગાવવા બસ થાય.

એનો ઘોતીયાની પાટલી એ ચીપી ચીપીને પાડતો, અને એતરંગી દુપટ્ટા ઉપર ચીતરેલા મયુરના ચિત્ર ઉપરથી એ બ્રશવતી ચોટેલી રજ કાઢી નાખતો પછી એ સ્વસ્થ થઈ કશુંક લખવા બેસી જતો.

કવિને હજુ કાંઈ જાણતું નહોતું, એના કીર્તિધ્વજનો ફફડાટ હજુ કાંઈએ સાંભળ્યો નહોતો. એના કાવ્યોમાં જે ભાવના એ પાથરતો એમાં નવવસંતની પ્રકુલતા હતી. અશોક મંજરીના ઉઘડતા લાવણ્યમાં જ માર્દવતા હોય છે, એ એમાં અચૂક દ્રશ્ય થતી.

પણ એના કાવ્યો કાંઈ વાંચતું નહિ, કારણ એ એકાકી હતો. એનું સ્વજન સંબંધી કાંઈ ન હોતું. એના કાવ્યોના ભાવ દર્શનમાં કે કલા ચિત્રણમાં કાંઈ પણ રસમુગ્ધ માનવ પ્રાણી આકર્ષણ પામે એ અશક્ય હતું કારણ એ બધાં આત્મલક્ષી હતા, અને બીજાને સંબોધીને એ બાગ્યેજ લખતો.

જતાં શોભાએ એનામાં કંઈક જોયું હતું. એ તેની સામેજ બરાબર રહેતી હતી. એના ઘરનું દાર બરાબર સામીજ રેલીંગ ઉપર ઉઘડતું હતું.

કવિએ એને ઘણીવાર જોઈ હતી. જ્યારે એ બધા કાર્યથી નિવૃત્ત થઈ કાવ્ય લેખનમાં એના મુગ્ધ ચિત્તને પરોવવા પ્રયત્ન કરતો.

ત્યારે શોભાનો કાર્યમગ્ન મૂર્તિ ઘણીવાર અહીંથી તહિં દોડતા એનો દષ્ટિએ પડતી. કાંઈવાર જ્યારે પવનની ચંચલ લહરી આવી શોભાની સાડીનો છેડો કાંઈ વસંત ગીતની ભાવના જેમ ઉડાડી દેતો ત્યારે કવિના અંતરતલે કાંઈ વેદનાની વીણા વાગી ઉઠતી.

શોભા સૌંદર્યજ્વાલા હતી. માંડ પંદરેક વર્ષની. નિશાળ એણે હમણાં જ મૂકી હતી. એના પિતાના મૃત્યુ પછી એ સર્વાંગે અનુપમ હતી. એની આંખોમાં કમલના ફુલ જેવી નિર્મળતા હતી.

હળવે હળવે એ કવિની કાવ્યમૂર્તિ બની ગઈ. એને જ્યારે એ જોતો ત્યારે એના અંતરની સીતારી રણુઝણી ઉઠતી, અને કાંઈ દિવ્ય સંગીત રેડી એના આત્માને મુગ્ધ કરતી.

શોભાના ઘરમાં એની એક વૃદ્ધ માતા સિવાય બીજું કાંઈ નહોતું. ઘરના સ્વામીના મૃત્યુ પછી આ વૃદ્ધ મા, અને શોભા આજીવ્યાજીવના લક્ષાધિપતિઓના ઘરના કામકાજ કરી પેટ ભરતાં હતાં.

ધીરે ધીરે કવિની કાવ્યગતિએ ક્રમાંતર કર્યું. પહેલાં એના કાવ્યો આત્મલક્ષી હતાં, હવે એ પરલક્ષી બનતાં ગયા. પહેલા એ ફુલ, પતંગીયા, આકાશમાં રાત્રિએ ટમટમતાં અસંખ્ય દીપકો, અને ત્યાં અખંડ મૌનમાં વિરાજતા મહાવિશ્વના નિયંતાને ગીતની અર્ધ્યાંજલિ ધરતો, અને તેના અપાર કાર્યો, મહાન ઉપકારો, અને માનવ કલ્યાણની પ્રત્યંક ભાવના માટે, કવિનો પ્રાણ એના ચરણમાં ઢોળાઈ જતો.

પણ હવે એનું સ્થાન રાધા-કૃષ્ણના અભિસાર ગીતોએ લીધું હતું. એના એ ગીતોમાં જાણે રાધા એના અંતરગોષે ભાવનાનું કાંડિયું સજગાવીને એના પ્રાણને પ્રણયની કુંજોમાં શોધવા નીકળી પડતી ન હોય એવું લાગતું.

કેટલીકવાર એની ડાયરીમાં એ લખતો: ‘ઓ શોભા ! કાંઈ

સ્વપ્નમૂર્તિ જેમ તું મારા જીવનને સ્પર્શે છે; અને હજુ તારો જીવન
ધ્વનિ મને સ્પર્શ કરતો નથી ત્યાં તું અદૃશ્ય થઈ જાય છે, છતાં હું
તને ભૂલી શકતો નથી. મારા હૃદયમંદિરે હું તારી આરાધના કરું છું
અને ત્યાં રાત્રિ દિવસ સળગતા શ્રદ્ધાના દીપકમાં તારી સનાતન
ઝંખવા પ્રગટાવું છું. તું કોઈ દિવસ આવી મારા મંદિરના દાર દોકશે,
અને કહેશે પૂજારી, હું આવી છું, એવી અચલ શ્રદ્ધાથી હું બેઠો છું,
અને મારા જીવનના ભવ્યમૌનમાં તારા પ્રણયનો પડઘો પડવા દઉં છું.

x

x

x

x

પણ શોભાની કલ્પના સૃષ્ટિ જૂદા પ્રકારની હતી. એ બહુધા
આત્મનિમજ્જનમાં એનો ઘણોખરો સમય કાઢતી.

જ્યારે મધ્ય રાત્રિએ આકાશનો સૌભાગ્યચંદ્ર અમૃતમય તેજ-
રાશીનો દિવ્યમુકુટ પહેરી કોઈ મસ્તકવિની ભવ્યકલ્પના જેવી છટાથી
મેઘવૃદ્ધોમાં વિહાર કરવા નીકળતો અને સૌંદર્યમુખી ધવલ તારાનીઓ
ગગનના સ્વચ્છ આંગણમાં એ રાજરાજેશ્વરના સ્તુતિગાન ગાવાં એકઠી
મળતી ત્યારે કોઈ સ્વપ્નમુંદરી જેમ શોભા એના તુટેલા ખાટલામાં
એક ફોટેલી ગોઠડી ઉપર પડી પડી કથુંક ચિંતન કરતી હોય.

એ કલ્પનાની નાની બાળકી હતી. જો કે એની બરાબર સામે જ
વસતા પેલો કવિરાજ જેવી કલ્પનાઓ એને ભાગ્યે જ આવતી, અને
એનું ભાવનાક્ષેત્ર મર્યાદિત જ હતું. એનું ચિંતન પણ એક જ વ્યક્તિના
સંસ્કારસ્પર્શથી ઘડાયેલું હતું, અને એમાં નિર્દોષ ભાવમયતા, થોડીક
લાગણીઓ અને ઊર્મિના આન્દોલન સિવાય કશુંયે નહોતું.

એ વર્ષ પહેલાં એણે એક ભાઈ ગુમાવ્યો હતો. એનું નામ
જ્યોતિ હતું. એનાથી થોડોક મોટો. એના સંસ્કારબળથી શોભાનું જીવન
ઉચ્ચ વિચારોથી ઘડાયેલું હતું. એણે શોભાને ઘણું ઘણું શીખવ્યું હતું.

એ વર્ષ પહેલાં જ્યોતિનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો, પણ શોભા એને ભૂલી શકી નહિ. એના મધુર સ્મરણ શિવાય સંસારની કટુતા, સ્વાર્થીલી ઝેરીલી હુંફ કદાચ એનો વિશ્વાસ જગત ઉપરથી ઉઠાડી દેત. પણ જ્યોતિના સ્મરણે એને ટકાવી રાખી હતી. એના અંતરના એક લાગણીભીના ખૂણામાં એ નિત્ય વિરાજતો હતો, અને શોભાના જીવનમાં કવિતા ભરતો હતો.

x

x

x

x

શોભાએ કવિને જોયો હતો. એના ગૃહની સામે જ એ રહેતો હતો. માત્ર પચ્ચીસ ફુટનું અંતર. એની આંખો સામે કવિની હસતી મૂર્તિ વિરાજતી હતી. એ હાસ્યમાં કાંઈનું સ્નેહાળ, મમતાભરપુર, નિર્દોષ મોહું સંતાયેલું હતું. એ મોહું એના ગત થયેલા ભાઈ જેવું હતું. બરાબર એજ પ્રતિકૃતિ, એજ સ્વચ્છ, સુરેખ પ્રતિબિમ્બ: રેખાએ રેખાએ એ લાવણ્ય નીતરતું હતું.

x

x

x

x

હમણાં કેટલાક દિવસ થયાં કવિને ઠીક રહેતું નહોતું, અને એ પથારીવશ હતો. એક દિવસ અચાનક એ શોભાના ઘરમાં ગયો, એને શોભાની વૃદ્ધ માને કહ્યું: “ઘરમાં બધું અસ્તવ્યસ્ત પડ્યું છે, બપોર નથી કેટલા દિવસનો કચરો જમા થયો છે. થોડા દિવસ શોભા એ કામ કરી શકશે?”

શોભાની મા હર્ષથી બોલ્યા: “જરૂર કરશે, અમારો તો એ ધંધો છે.”

બીજા દિવસથી શોભાએ ઘરનો બધો કારભાર હાથમાં લઈ લીધો.

પથારીમાં પડ્યો પડ્યો કવિ એના ઉપડતા ચંચલ પગલાંનાં અવાજ સાંભળી મુગ્ધ બની જતો. શોભા ભાગ્યે જ કવિ સાથે કંઈ બોલતી. એનો આનંદ મૌનમાં હતો. સવારમાં જ્યારે ઉપાના પ્રથમ દર્શન સમયે એ કવિનું ઘર સાફ કરવા જતી ત્યારે કવિના બીડેલા નયનો ઉપર બારીમાંથી પ્રકાશ આવી કાઠ અનેરી મધુરતા પાથરી જતો. શોભા એ દૃશ્ય જોઈ વર્ષો પહેલાંના પોતાના ગત ઇતિહાસમાં ઉંચકાઈ જતી.

થોડા દિવસ એમ ચાલ્યા ગયા. હવે કવિને સંપૂર્ણ આરામ હતો. પથારીમાં બેઠો બેઠો એ એમર્સનના કાવ્યો વાંચી રહ્યો હતો.

એ દિવસ નાળાએરી પૂર્ણિમાનો હતો, આકાશમાં સુવર્ણરંગની વાદળોએ સ્વસ્તિકા પૂર્યા હતા, અને મયૂરોના પીચ્છ કલાપ જેવી છટાથી કાઠ કાઠ ઠેકાણે ભાવનાની કવિતા ઝળકતી હતી.

કવિના અર્ધ ઉઘડેલા દ્વારમાં ત્યારે શોભાએ પગ મૂક્યો. આજ એણે સુંદરવસ્ત્રો પહેર્યા હતા. એની કેસર રંગો સાડી નીચે કુંજની કવિતા જેવી ચોળી ઓપતી હતી. કવિ એના પદ્મધ્વનિથી જાત્રીમાં સરી ગયો. એમર્સનનો કાવ્યસંગ્રહ નીચે પડી ગયો. બાગમાંથી કાઠ કાઠિલનો ધ્વનિ બંસીના સ્વર જેમ ઉછળીને શાંત થયો.

શરમાતી શરમાતી શોભા કવિની નજદિક ગઈ. એની આંખો ભૂમિ ઉપર ઢળેલી હતી. હાથમાં કંઈક હતું એ છૂપાવવા એ પ્રયત્ન કરતી હતી.

“કેમ આવી શોભા ?” આતુર સ્વરે કવિ બોલ્યો.

લજ્જાવશ થઈ એનું કૌમાર મુંગું થઈ ગયું, એ કંઈપણ બોલી શકી નહિ. થોડીપણે એમ જ ચાલી ગઈ. પછી ધીમેથી કહ્યું: “માજીએ મોકલી છે. તમારો હાથ લાવો તો !”

કવિએ આ સૌંદર્યની રાણીને આંખો ભરીને નીરખી લીધી. એના અંગે અંગમાંથી કાઠ મધુર સુગંધ છુટતી હતી. લાંબા રેશમ જેવા ઢળેલા પોપચા ઉપર યૌવનનું મધુર સ્વપ્ન સ્મિત કરતું હતું.

કવિએ જમણે હાથ આગળ ધર્યો. શોભાએ રક્ષાબંધન બાંધવા એના સ્વકલ્પિત ભાઈનો હાથ સ્પર્શ્યો. બસ થઈ ચૂક્યું. કવિની વૃત્તિએ કથળી ગઈ. હૃદય ઉપરનો કાબુ જતો રહ્યો. વાસનાનો આગથી એ સળગી ઉઠ્યો. શુદ્ધબુદ્ધ બોધ બેઠેલા કાઠ માનવકીટ જેમ એ આગળ વધ્યો અને શોભાને હૃદય સાથે ભીંસી અનેક ચુંબનોથી અભિષેકી દીધી.

શોભા કંઈપણ બોલી નહિ. મૌનની કાઠ અખંડ પ્રતિમા જેમ જ્યારે એના બાહુપાશમાંથી એ છૂટી ત્યારે ચાલી ગઈ. એની આંખો-માંથી ટપકેલા અશ્રુબિંદુ નીચે પાથરેલી સાદડી ઉપર એની બેઠના-કથાના મૂક સાક્ષી બનીને પડ્યા રહ્યા.

x

x

x

x

રાત્રે જ્યારે સ્વગૃહે કવિ આવ્યો ત્યારે નીળીડ અંધકાર પથરાઈ ગયો હતો. દીવાસળીની પેટી કાઢી એણે શેડલેમ્પ સળગાવ્યો.

અસ્તવ્યસ્ત દશામાં પડેલા એના ગૃહની મધ્યમાં કાઠ નિરાશ વદની સુંદરી જેવી તુટેલી સાદડી પડી હતી. હાથવતી તેઓ કને છેડે પકડી સરખી કરતાં કંઈક ઉછળીને એના ચરણ પાસે પડ્યું. એ કેસરી રંગનો નાનકડો દોરો હતો. વચ્ચમાં બે ત્રણ નીલરંગી કુમતાં ચોંટેલા હતા. એ રક્ષાબંધન હતું. શોભા એના ભાઈને બાંધવા આ પૂર્ણિમાના શુભ દિવસે ત્યાં લઈ આવી હતી.

રક્ષાબંધન હાથમાં લઈ કવિએ દીપક પાસે ધર્યું. અંતરની અવિત્રતામાંથી સરેલા આંસુથી એ ભીંજાયેલું હતું.

આરામખુરશી ઉપર પડ્યા પડ્યા કવિએ શોભાના એ રક્ષા-
બંધન તરફ જોયા જ કર્યું અને એમાંથી જાણે એને કાંઈ બોલાવી
રહ્યું હતું.

“ભાઈ!”

અશ્રુપ્રવાહથી કવિના વસ્ત્રો ભીના બની ગયા. પછી એ ટેબલ
પાસે ગયો, તેમાંથી નાની વાસરીકા એણે કાઢી જેમાં એ સુંદર,
પ્રેરણાથી દીપી ઉઠતા, ભાવનાઓથી લચી પડતાં કાવ્યો લખતો હતો.

એણે જોયું તો એમાંનું દરેક રાધા-કૃષ્ણનું કાવ્ય એના સામે
તિરસ્કારથી હસી રહ્યું હતું!

x

x

x

x

રખેલન

પ્રણીને આવ્યા પછી તરતજ શ્રીકાંતને એનો અધુરો રહેલો અભ્યાસ પૂરો કરવા બનારસ મેડીકલ કોલેજમાં જોડાવું હતું, એથી લગ્નને હજુ માંડ એ મહિના વિત્યા નહિ ત્યાં તો એણે બનારસ જવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી. રસોત્સવની ધમ્મઓ ઉતરી ગઈ. પ્રેમગીતના સૂરો જે અનાહત હતા, એ પૂર્ણરૂપે વાગી ઉઠે એ પહેલાંજ વીણાના તાર થંભાવી દીધા.

વિનોદિનીને આ ડંખતું હતું. છતાં એ શ્રીકાંતને ન રોકી શકી, કારણકે એમાં એના સારા ભવિષ્યની કારકીર્દિ સમાયેલી હતી. શ્રીકાંત આ નૂતન ધરમાં થોડા મહિના માટે અદૃશ્ય થઈ જશે એ સત્ય અત્યારે એના સામે આવીને ઉભું હતું. એ સત્યનું સ્વરૂપ એને ભયભીત બનાવી છે અને એના અંતરને કાઈ અતીતવેદનાથી ભરી છે એવું હતું.

પ્રરથાન સમયની બધી તૈયારીઓ થઈ ચૂકી હતી, શ્રીકાંતનો બીસ્ત્રો અને બેગ તૈયાર પડ્યા હતા. છતાં ધરમાંથી બહાર પગ મૂકતા શ્રીકાંતનું હૃદય ડંખતું હતું. વિનોદિનીની અશ્રુભીની આંખો એને રોકી રહી હતી, પણ એનાથી હવે વધુવાર થોભી શકાય એમ હતું? ભવિષ્યનું આખું જીવન મેડીકલ કોલેજના આ વર્ષના પરિણામ ઉપર અવલંબિત થઈને ઉભું હતું.

દિવસ જરા મેઘધેરો હતો, અને આકાશમાં વાદળાઓ આમ તેમ દોડતા હતા. બરાબર સાડાબારે શ્રીકાંતને ટ્રેન પકડવી હતી. એથી વારંવાર એ રીસ્ટવૉચમાં નજર નાખીને દષ્ટિ વિનોદિની તરફ દોડાવતો હતો. મધુર વાયુલહરી આવી આવીને બાજુના બાગમાંથી પુષ્પિત કૃષ્ણચુડાનો ડાળી હલાવી હલાવીને ચારેકાર સુરભી ઉડાડતી જતી હતી. છેવટે બારના ટકેરા ટાવરમાં સંભળાયા. શ્રીકાંત બેગ લઈને ઉભો થયો. વાતાવરણમાં જે મૌન છવાઈ ગયું હતું એ તોડીને એ વિનિતભાવે બોલ્યો: “વિનોદિની હું જાઉં?”

એક શબ્દ પણ વિનોદિની બોલી નહિ. નીચું મોઢું રાખીને એ પતિના પદપંકજ પ્રતિ દષ્ટિ સ્થિર કરી રહી. છેવટે એ બોલી: “પાછા ક્યારે આવશો?”

“પરીક્ષા આપીને.”

“પત્ર લખશો?”

“નિયમિત.”

છેલ્લીવાર પતિદર્શને વિનોદિનીના નયનદ્વંદ્વ ઉંચા થયા. એણે એ આંખોમાં શું જોયું? અપાર પ્રેમ, શ્રદ્ધા, અંતરની કામલભાવના જ્યાં દીપકરૂપે નિરંતર સળગતી બેઠી હતી. દષ્ટિ એણે ફેરવી લીધી. શ્રીકાંત એની બેગ અને બીસ્ત્રાં ઉપાડી બહાર ચાલ્યો ગયો હતો.

શ્રીકાંતના પ્રસ્થાન પછી વિનોદિનીને આખું ઘર જાણે લાગતું હતું શૂન્ય. એ લમગમગથી જોડાઈને પહેલી અહિં આવી હતી એ સ્મરણ જ માત્ર એના આધારરૂપ હતું. એ સ્મરી સ્મરીને એ દિવસો વિતાવતી હતી. કાંઈ જ નહોતું એના ઘરમાં પ્રશાંત, એકલવાયું વાતાવરણ, જડ, નક્કરતા જેમ છવાયેલું પડ્યું હતું. પડોશમાં એક ઘાટી રહેતો હતો. અત્યંત ગરીબ છતાં માયાળુ. હંમેશા એ વિનોદિનીને

શ્રીકાંતના ખપ્પર પૂછતો. હંમેશા એને થતું કે શા માટે એની નવ-પરણિતાને આવી દુઃખી દયાપૂર્ણ અવસ્થામાં મૂકીને પુરૂષો દૂર દૂર આદ્યા જતા હશે? એના પાસે કાઈ શીદસુધી નહોતી જેમાંથી એ સાંત્વના મેળવી શકે. હતી માત્ર ભોળી, લાગણી ભીની સહૃદયતા.

થોડા દિવસ વિત્યા પછી બનારસ મેડીકલ કોલેજની હોસ્ટલ-માંથી શ્રીકાંતનો આવેગપૂર્ણ પત્રવહેવાર શરૂ થયો. એ પત્રોએ વિનોદિનીની ચિર વિયોગની શૃંગ્ખલા ફરી એક કરી બાંધી લીધી. એની આશાલતા નવકુસુમિત થઈ પમરી ઉઠી, એ લખતો: “વિનોદિની! ભલે હું મારી હોસ્ટલના દ્વાર બંધ કરીને મારા પુસ્તકોના ઢગલા વચ્ચે દટાયેલો પડ્યો હોઉં, છતાં તારૂં સ્મરણ આ જોલનિવાસ જેવા સમયને આપણા પ્રણય સંબંધથી ગૌરવાન્વિત કરે છે. મારા અંતરમાં, મારા ચિંતનમાં એકજ મૂર્તિનો ધ્વનિમંત્ર ગુંજે છે અને એ મૂર્તિ તું જ છે. એ મંત્ર મને અહોનિશ જાગૃતિમાં રાખે છે.”

એકલી, અટુલી, શ્રીકાંતના આ પ્રેમ વિરહથી ખરડાયેલા પત્રો વાંચી એ જેમ તેમ દિવસો વ્યતિત કરતી હતી. કેટલીક વાર પેલો એનો પડોશી ઘાટી વિચારતો. શા માટે એ પૂરું ખાતી પીતી નથી? અંતરના બધા આનંદ, ઉત્સવને કચડી નાખી, કુલ જેવું જીવન કરમાવી નાખી શા માટે આટલી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા, સાધના એ કરી રહી હશે? પણ એ મૂખાંને ખપ્પર નહોતી કે શ્રીકાંતમાં એના આ જીવનના સ્વપ્નોની સિદ્ધિ દટાયેલી પડી હતી, એના નવજીવનની રંગીલી સંધ્યાના રંગો એમાં પથરાયેલા હતા.

એ કદિયે નિરાશા તરફ ઢળતી નહોતી. માણસો તેના તરફ કંઈ દષ્ટિથી જુએ છે એ નિરખવાની પરવાહ કદી એણે કરી નહોતી. જે લોકો એને ઋજુતાપૂર્ણ દષ્ટિએ જોતા એ લોકોના તરફ એને તિરસ્કાર આવતો. એ વિચારતી એ લોકોના પથર જેવા હૃદય

જીવનની કિંમત શું સમજે ? જીવનના મેઘધનુષ્ય તેઓ ક્યાંથી ચીતરી જાય ? વિરહનો આનંદ માર્ગદર્શનામાં છે, મિલનમાં નથી એવું એવું એ કાંઈ વેળા વિચારતી.

યંત્રની માફક એ એના ગૃહજીવનમાં રચીપચી રહેતી હતી. થોડી એની જરૂરીયાતો હતી. પણ લાખ લાખ એની કલ્પનાઓ હતી, એના કલ્પના મંદિરમાં એકાંતે બેઠી બેઠી એ પૂજારિણી ભાવે એના ગીતો ગાઈ રહી હતી. કાંઈ એ વેદનાના ગીતો સાંભળતું નહોતું. જાણતું હતું માત્ર એનું એકલું હૃદય જ કે એમાં કેવી તૃષા, કેવી કંપના, આતુર શ્વાસે પથરાયેલી હતી ? કાંઈ કાંઈવાર એના પીયર ઘરે જઈ એ બે ત્રણ દિવસ રહી આવતી પણ નવપરિણીતા સ્ત્રીને પીયરનું વાતાવરણ ગમતું નહિ. એનું કારણ કાંઈ પણ જાણવા અસમર્થ છે. દિવસનો કેટલોક વખત એ નવલકથાઓ વાંચવામાં કાઢતી, અને બાકીનો સમય એની પ્રણયમૂર્તિને પત્રો લખવામાં કાઢતી. એ લખતી. “ હું તમને બોલાવું છું, છતાં શા માટે આવતા નથી ? ન આવતા, પણ એક દિવસ જરૂર આવશો. તે દિવસે પેલી સુવર્ણ સંધ્યાની યાદ તમને દેવડાવીશ. પેલા અશોકના વૃક્ષ નીચે જ્યાં પ્રણયનું પ્રથમ મધુર સ્વપ્ન આપણી સામે કીલકીલાટ હસતું હતું. આવશો ? જરૂર આવજો. મારા હૃદય મંદિરનું દ્વાર ખખડાવવાને અને ત્યાં સૂતેલી પ્રણયોર્મિને જગાવવાને. ”

પત્ર પૂરો કરી રહ્યા પછી કાંઈ મધુર રસનામાં એ ડૂબી જતી. શ્રીકાંતનું સુંદર, ભાવનાભર્યું, આનંદથી ખરડાયેલું મોઢું એને વારં-વાર યાદ આવતું, અને એનું નિર્દોષ, ભોળું હૃદય કાંઈ પવિત્ર ભાવના સ્પર્શથી નંદિત બની નાચી ઉઠતું.

પતિ-પત્ની વચ્ચે પત્રોની પરંપરા વહે જતી હતી, અનેકવાર શ્રીકાંત લખતો કે હોરટેકનું જીવન એને માફક આવતું નહોતું છતાં

જેમ તેમ એ અપૂર્ણ સમય પૂરો કરી રહ્યો હતો. કેટલાક પત્રોમાં જાણે એના જીવનનો સમગ્ર વિષાદ, વિરહી પ્રણયની આતુર, ઉન્મત ઘેલછા પણ ચિતરતો.

પ્રત્યુત્તરમાં વિનોદિની ક્યાં ઉતરે એમ હતી? એ લખતી: “ મારી ખેસૂર વિણા આજ તમારા ગીતો ગાવા મથે છે, પણ એના સૂર મને પ્રિય લાગતા નથી. જે અવકાશ, જે શૂન્યતા એ સ્વર વચ્ચે પડી છે તે તમારી ગેરહાજરીની છે, મારા જીવને તમે પૂર્ણરૂપે આવીને શૂન્યતા ભરો. ”

એ શ્રાવણના દિવસો હતા, અને મેઘમાલાએ એની અખંડ ઉત્સવ લીલા આદરી દીધી હતી. પ્રકૃતિ જાણે ઉભી હતી લગ્નના વસ્ત્રો પહેરીને, જાણે કોઈ નવસુહાગણ. વર્ષાની મર્મર ગીતધારા જ્યારે વિનોદિનીના ઘરની બારીમાં અથડાતી ત્યારે એ કદલાકો સુધી ભીંજતી. એ બારી પાસે ઉભી રહેતી, અને બહારનું મેઘાચ્છાદિત જગત નિહાળતી. અંતરતલે ત્યારે એની વેદના દીપકનું રૂપ પકડતી.

x

x

x

x

કાલેજની પરીક્ષાના દિવસો જેમ જેમ નજદિક આવતા ગયા તેમ તેમ હવે શ્રીકાંતના પત્રોમાં પરિવર્તન આવવા લાગ્યું. પ્રથમના એના પત્રો હૃદયની કોઈ શુષ્ક વ્યગ્રતાથી, અસંતોષની ઝાનીથી ખરડાયેલા આવતા, પણ ક્રમે ક્રમે એમાં કોઈ આશાનું, આનંદનું કિરણ કુટવા લાગ્યું હતું. જાણે એમાં રૂપાંતર થવા લાગ્યું હતું. ઝંખના હવે ઝંખના રૂપે મટી ગઈ હતી. જીવનની તૃપ્ત મધુરતાનો કોઈ શીતધ્વનિ આનંદ ગીતે બાજી ઉઠતો હતો.

નૈવેદ્ય થાલી જે હરહંમેશ એ વિનોદિની માટે તૈયાર છે એમ લખતો એ જાણે કોઈ અન્ય વ્યક્તિના પદામ્બુજમાં બેટરૂપે ચડી ગઈ હોય એવું લાગતું હતું. એક પત્રમાં એણે લખ્યું: “ મેડીકલ કોલેજમાં

મારી એક સહૃદયાયિની જ્યોતિકા છે. એનું માયાળુ, યાચનાપૂર્ણ આમંત્રણ હું પાછું ડેલી શકતો નથી. હમણાં હંમેશા સાયંભોજન એને ત્યાંજ કરું છું.” ત્યાર પછીના પત્રમાં એણે લખ્યું: “આ જ્યોતિકા કોઈ અજબ સ્ત્રી છે. જીવનના કોઈ આદર્શ કે ભાવનામાં એ માનતી નથી. સામાજિક પ્રણાલિકા ભંગ એના જીવનનો આનંદ છે.” એ કહે છે, “માનવ જીવનને આ સામાજિક કુપ્રણાલિઓએ ગુંગળાવી નાખ્યું છે. એના વિકાસને રૂંધનારું વાતાવરણ ખડકીને આપણે વિકાસની, નૂતન ઘડતરની આશા રાખીએ છીએ.”.....ગઈ કાલે મને એની મોટરમાં દૂર સુધી ગંગાઘાટે ફરવા લઈ ગઈ હતી. એ એવી માયાવિની છે ! મને એના અતિથી થવાનું ગમે છે. મોટર છોટે મૂકીને અમે અરત થતી સંધ્યા જેવા ઘાટ ઉપર બેઠા બેઠા ચર્ચાઓ કર્યા કરી.

“કુમકુમરંગી ચુંદડી પહેરીને કોઈ સ્ત્રી ધુમટો તાણીને ચાલી જાય એમ સંધ્યા ક્ષિતિજમાં ચાલી ગઈ. ત્યાર પછી અમે ઉઠ્યા અને એને ઘેર ગયા.”

પરંપરિત એની પત્રાવલીમાં શ્રીકાંત હવે જ્યોતિકા વિષે જ લખતો હતો. એના પ્રશસ્તી-ગાનથી પાનાના પાના ભરી દેતો હતો. એની મોહક અજોડતા, વાક્યાતુર્ય, આવડત, પ્રલભા અને અનેકાનેક ગુણોનો મહાન કુંગર ખડકી ખડકીને જાણે એને ઉચ્ચ આસને બેસાડતો હતો. જાણે આ બધું એ વિનોદિનીને ડામવાજ લખી રહ્યો હતો.

ધીમે ધીમે વિનોદિની બધું સમજી ગઈ. એને થયું કે એક બીજી સ્ત્રીએ શ્રીકાંતના જીવનદ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો છે. જે ગૌરવપદ એનું મુકરર હતું એ સ્થાન જ્યોતિકા લઈ રહી હતી. હવેના એના પત્રોમાં વિનોદિની માટે એક શબ્દ શુદ્ધાં એ લખતો નહોતો. એ અહિં

બેઠી બેઠી શું કરી રહી હતી ? કેમ એના દુઃખી વેદનાભર્યા દિવસો વિતતા હતા ? એને ગમતું હતું કે નહિ ? એનો જરા સરખોચે નિર્દેશ એ પત્રોમાં નહોતો.

શ્રદ્ધાનું અખંડ પાત્ર હાથમાં લઈને એ સાધનામૂર્તિ જેમ આટલા દિન સુધી બેઠી હતી. એ પાત્રમાંથી શ્રદ્ધા ઢોળાઈ ગઈ. જે નિરવતા, જે શૂન્યતા હતી એજ એના સમગ્ર જીવનને કાઈ છાયા જેમ છાયાને પડી રહી. અચંચલ જે વેદનાગીત નિરંતર એના અંતર નેપથ્યમાંથી ઉડતું હતું જાણે એકલા અસત્ય, અને લોકિકદંભથી ખરડાયેલું એને લાગ્યું.

આટલા મહિનાઓની એની માર્ગદર્શનાના શું કાઈ આવાજ પરિણામ માટે એ બેઠી હતી ? કાઈ ઉદ્દેશહિન, અંધકારમય યાત્રાપથે શું એ નિરંતર ચાલી રહી હતી એકલી અંધશ્રદ્ધા, દંભપૂર્ણ ? એ વિચારોએ એને ગાંડી કરી મૂકી.

શ્રીકાંતને પત્રો લખવાનું એણે બંધ કર્યું. એની ઝંખના, માર્ગદર્શના અટકી પડી. નંવેઘની થાલો જે સગ્ગવીને એ બેઠી હતી એને ઠોકરે મારી એ શૂન્યતામાં બેઠી. જાણે એક મૌનની પ્રતિમા !

શ્રીકાંતના પત્રો પણ હવે આવતા બંધ થયા હતા. એની પરીક્ષા માટે હવે માત્ર આ છેલ્લો માસ બાકી હતી. વિનોદિની એ દિવસો દિવસરાત ગણી રહી હતી જ્યારે શ્રીકાંત ગૃહભણી પાછો વળે, અને આ અશાંત ઘરને ફરીવાર ચેતનમય કરે. અંતરમાં જે તુમુલયુદ્ધ જાગ્યું હતું એ ત્યારેજ શાંત પડે એમ એને લાગ્યું. એ જાણતી નહોતી શા માટે શ્રીકાંતે એને પત્રો લખવા બંધ કર્યા હતા. એનો એ પ્રત્યાઘાત પણ હોય, કદાચ કંઈ બીજું, એ કેમ કલ્પના બાંધી શકે ?

શ્રીકાંત માટે અશ્રદ્ધા ખૂબ વધી ગઈ હતી. જ્યોતિકાના નામ સ્મરણે એને સળગાવી મૂકી હતી. એક નવપરણિતા પત્નિના મુગ્ધ-

મનોભાવોને પ્રીછવાની એક વિરહિણીના ઝંખના ગાનની એને શી પડી હોય ?

થોડા દિવસ પછી એક ચોંકાવનારી ખીના પેપરોમાં પ્રગટ થઈ. 'ગુજરાત સમાચાર'ની એક નકલમાં છપાયું હતું, શ્રીકાંત નામના કોલેજીયને કાર્ધ ગર્ભશ્રીમંત મીલમાલેકની પુત્રી જ્યોતિકા સાથે સીવીલ મેરેજ કર્યા હતા. શ્રીકાંતે એક પત્નિ હયાત હોવા છતાં આ અણુધટતું પગલું ભર્યું હતું. એજ પત્રની તંત્રીનોંધમાં તંત્રીએ આ લગ્નને ધિક્કારી કાઢ્યું હતું. અને સામાજિક વ્યવસ્થા ઉપર એથી એક પ્રચંડ ધા પડતો હતો એમ જણાવ્યું હતું.

સમાચાર વાંચી વિનોદિની આભી ખની ગઈ. એના મનોરથોની મહેલાત એકજ ફટકાથી જાણે જમીનદોસ્ત થઈ ગઈ. એ ખબર વાંચી એ સર્વાંગે ધ્રુજ ઉડી. જાણે કાર્ધએ એને સીતા જેમ અગ્નિમાં હડસેલી દીધી હોય એવું દુઃખ એને થયું. જાણે એના સુંદર કલ્પનાવરને આગ લાગી હતી, અને એમાંથી બચી જવા એ દૂરદૂર નાસી જવા પ્રયત્ન કરી રહી હતી. છતાં એનાથી બહાર નીકળાતું નહોતું. સ્વપ્નોની ઝુમ્મરમાલા જે એણે ભાવનાના એક ઓરડામાં ટીંગાડી રાખી હતી, એ કાર્ધની લાકડીના એકજ ફટકાથી જાણે ભુસ્કો થઈ ઉડી પડી. અંતે જે ધારીને એ ખેડી હતી એજ સત્ય નીવડ્યું. પોતે અસત્ય હતી. એ સર્વાંગે અસત્યમય, અંધકારમય હતી, જાણે એક શૂન્યતા !

છેલ્લો એક તાર શ્રીકાંત તરફથી વિનોદિનીને મળ્યો. એમાં એણે જણાવ્યું હતું : એ જ્યોતિકાને લઈ પાછો ગૃહપ્રતિ વળતો હતો.

વિનોદિનીએ તારને ફાડીને ફેંકી દીધો. અત્યારસુધી એનો એકજ શૂન્ય ઓરડો એને ખાઈ જવા દોડતો હતો, હવે જાણે આખું જગત એને ખાઈ જવા ધાતું હતું એમ એને લાગ્યું. હવે એ ધરની ખારી-માંથી બહાર દૃષ્ટિ સુદ્ધાં ફેંકતા ડરતી હતી. કદાચ એને કાર્ધ જેઈ જશે એ ખ્હીકે.

શ્રીકાંત ઉપર એને ધિક્કાર દૂર્યો. એના પ્રણયપત્રો માટે એ તિરસ્કારથી બળી ગઈ. લગ્નગ્રંથીથી જોડાવા પહેલા એ તેને પૂરી રીતે ઓળખી શકી નહિ એ કેટલું વિચિત્ર હતું ? એની ગરીબડી મનોદશા ઉપર, એની ભીરૂતા ઉપર વિનોદિની અંતરની ઊંડી જવાલાઓ ઠાલવવા લાગી. એને થયું, માનવતાનું શું આટલું બધું અધઃપતન ?

એ દિવસપછી એક સંધ્યાએ વિનોદિનીના ગૃહપાસે એક મોટર આવીને ઉભી રહી. અંદરથી ઉતર્યા શ્રીકાંત અને જ્યોતિકા. પતિના ચરણની રજ લઈ વિનોદિની બોલી: “ આખરે તમે આવ્યા ખરા, હા ? ”

હસતાં હસતાં શ્રીકાંતે કહ્યું: “ પેપરોમાં તેં અમારા વિષે વાંચ્યું હશે. મારા આ અવદિત પગલા માટે તારી માફી માંગું છું ” કહી એણે જ્યોતિકાનો સુંદર, કામલ હાથ પકડ્યો અને એને અંદરના ખંડમાં ખેંચી ગયો.

ઉત્તરમાં વિનોદિની કંઈપણ બોલી નહિ. મૌન મુંગી બની એ થોડી મીનીટ ત્યાં ઉભી રહી, પછી મોટરમાંથી ઝટપટ સામાન ઉતારી લઈ રાંધણીયામાં ભરાણી. ઝટપટ એણે રસોઈ બનાવી નાખી, અને શ્રીકાંત તેમજ જ્યોતિકાને પ્રેમની પ્રાસાદસામગ્રી ધરી. એના મોઢા ઉપરથી શ્રીકાંત એજ જાણી શક્યો નહિ કે તે આટલી પ્રસન્ન, આટલી શાંત, આટલી ભદ્ર, કેમ દેખાતી હતી ?

એ આખો દિવસ એમજ ચાલ્યો ગયો. વિનોદિની કંઈપણ બોલી નહિ. ઘરના એક ખૂણામાં ગીતાજી લઈ એણે વાંચ્યા કર્યું. રાત જાણે ચાલી ગઈ એક અધકારઘેરા સ્વપ્ન જેમ.

સવારે જ્યારે શ્રીકાંત અને જ્યોતિકા જાગ્યા ત્યારે એક અનોખું દૃશ્ય એમની દૃષ્ટિએ પડ્યું. વિનોદિની સ્નાન કરીને આવી હતી. એક સુંદર લાલ કિનારની સાડી દેહને વીંટાળી હતી. બાલમાં પીયળ કરી હતી. આ નૂતન વેશસજ્જવટ જોઈ શ્રીકાંત આભો બની ગયો, એકીટશે ધ્યાનમગ્ન બનીને બન્ને જણાં વિનોદિનીનો આ પરિવેશ જોઈ રહ્યા હતા.

વિનોદિનીએ પોતાના ટેઅલનું ખાનું ઉઘાડી તેમાંથી પત્રોથી ખીચોખીચ ભરેલું એક કવર કાઢ્યું, અને ઝટપટ શ્રીકાંત પાસે આવી એના ચરણનો સ્પર્શ કરી કહ્યું: “પરણીને આવ્યા પછી અનેક ભેટ તમારા તરફથી અને મળી હતી. આજે એ બધી પાછી વાળું છું. “કહી પેલો પત્રપૂટ એના પગ પાસે મૂકી પ્રણામ કરીને ઉભી થઈ, અને બારણા ભણી ચાલવા લાગી.

વિનોદિનીને આવી શક્તિ સ્થિતિમાં મૂકાયેલી જોઈ શ્રીકાંત ડઘાઈ ગયા. એના અંતરમાં એક આંચકો લાગ્યો. જરા ઉચ્ચસ્વરે એ બોલ્યો: “ક્યાં ચાલી વિનોદિની ?”

“મારા પીયર ઘરે, મારી મા મને દિવસો થયા બોલાવે છે. મને ત્યાં સુખ છે, આનંદ છે, અને કોઈ પ્રકારનું દુઃખ નથી ” કહી એ બહાર ચાલી ગઈ.

શ્રીકાંત એનો પદ્ધવનિ સાંભળતો રહ્યો અને એ ચાલી ગઈ. એને થોભાવવાની, એને આડા પડી અંતરાય કરવાની જરાયે હિમ્મત, જરાયે શ્રદ્ધા એનામાં નહોતી. જાણે એના હૃદયમાંથી એ ચાલી ગઈ હતી. બાજુમાં બેઠીબેઠી જ્યોતિકા પોતાના વાળમાં આંગળીઓ પરોવીને આ તમાશો જોઈ રહી હતી.

વિનોદિનીના ચાલ્યા જવા પછી એક અદ્ભુતસ્ય કરી એ ઉભી થઈ. પેલા પત્રોનું કવર હાથમાં લઈ એમાં ભરેલા, ધબકતા ઉરના પત્રો આમતેમ મચડી ઉઘાડીને ફેંકી દીધા, એમ કરતી વેળાયે જરા એણે શ્રીકાંત તરફ દષ્ટિ ફેરવીને જોયું હોત તો જાણુત કે એ પત્રો સાથે સાથે એનું અંતર પણ મચડાઈ રહ્યું હતું.

x

x

x

x

વિનોદિનીના ગૃહત્યાગ પછી શ્રીકાંતે એનું નવું જીવન જ્યોતિકા સાથે આરંભી દીધું. નવયુગની આ યુવતી સાથે પ્રથમ નવસંસારના

સોપાન માંડતા જાણે એ ઉભય રાધા-કૃષ્ણની યુગલ જોડી રહેતા હતા એમ તેમને લાગ્યું.

પ્રાણુયભીની એ મીઠી, રસના જગાવતી વાતો, એ અભિસાર, એ ઉર-આન્દોલનો !

પ્રથમ તો જ્યોતિકા કોઈ આદર્શ નવગૃહિણી જેમ શ્રીકાંતના આ સૂતા ધરને પ્રકાશથી ભરવા લાગી. શ્રીકાંતથી જાણે એ દયાતી હોય એમ એનો પડતો બોલ ઝીલવામાં, એની સેવામાં જાણે કર્તવ્યમુગ્ધ બની, એ એના પ્રાણમાં પથરાઈ જતી હતી.

પણ એ બધું ચાલ્યું થોડા દિવસ. એનું સ્વભાવજન્ય તુમાખી-પણું જે સર્પની કાંચળી જેમ એકબાજુ દબાઈને પડ્યું હતું એ ધીમે ધીમે બહાર આવવા લાગ્યું. એની બાદશાહી રીતભાત, જીવનમાં ભોગવેલું ઐશ્વર્ય, શ્રીકાંતના ચરણમાં હંમેશા એક ઢીંગલો જેમ એ કહે તેમ કરવાનું સહન કરી શક્યું નહિ. એનો પ્રતિઘોષ હવે ઉઠવા લાગ્યો પ્રતિપગલે.

પહેલાં એ જોઈતું જ ખર્ચ કરતી, પણ હવે એ ઉડાઉપણાની સીમા ન રહી. કોઈ ભુવનમોહિની જેમ એ જાંચામાં ઉંચા કપડાના પાર્સલો બજારમાંથી ખરીદી લાવતી હતી.

નીતનીત નૂતન શણગારો, ચંપલ અને સેંડલની નવા નવી ફેશનેબલ જોડીઓ, અને ગાંસડો ભરાય એટલા અંગ્રેજી નવલકથાના પુસ્તકો. ખરીદીથી જાણે એ હંમેશા અતૃપ્ત જ રહ્યા કરતી હતી. કુબેર-પતિના ધનભંડારની ચાવી જાણે તેના હાથમાં અચાનક આવી ગઈ હતી, અને સ્વૈર બની જાણે એ લક્ષ્મી જેમ પગલેપગલે દ્રવ્ય વેરતી જતી હતી.

શ્રીકાંતની માલીકીના ત્રણચાર બંગલાઓ ક્યારે વેચાઈ ગયા, એની કરન્સી નોટો ક્યારે બની ગઈ, અને ક્યારે એ અદૃશ્ય થઈ

ગઘ એ ખૂદ શ્રીકાંત પણ ન જાણી શક્યો. માત્ર આટલી ખબર એને હતી કે નવી વહુરાણીનો પૈસાની કાથળી દિવસરાત ખીચોખીચ ભરેલી રહેતી હતી.

હંમેશરાત્રિએ નવાનવા સીનેમાગૃહો, નાટ્યગૃહોની મુલાકાત લેવા જવાનું, મેલાવડાઓ, સોશીયલ ગેધરીંગ, અને પાર્ટીઓમાં જવાનું. કાંઈ નવી વસ્તુ દષ્ટિએ ચડી કે તરત જ એની ખરીદી થઈ જતી.

સ્વૈર મનોદશાની આ આંધી વચ્ચે ઘેરાયેલી જ્યોતિકાને શ્રીકાંતની હવે જરાયે ખેવના રહી નહોતી. એ શું કરે છે ? એમાંથી કશુંયે જાણવાની એને પુરસદ નહોતી. જાણે કાંઈ માયાવિની હતી અને એના પતિને ફાવે તેમ નચાવતી હતી.

ખર્ચ અનહદ વધી ગયું હતું, અને શ્રીકાંતની બેંકનું તળીયું હવે દેખાવા લાગ્યું હતું. છતાં નવીવહુને એની દરકાર નહોતી.

લગભગ ત્રણચાર માસ એમજ ચાલ્યા ગયા. શ્રીકાંત હવે આ રાજરાણીથી કંટાળી ગયો હતો. દીપીકા ધારીને જેને એ નૂતન પ્રેમ-મંદિરમાં અજવાળુ કરવા લાઇ આવ્યો હતો એ હતી માત્ર પ્રકાશહિન. દીપીકાનું તેજ એમાં નહોતું.

પ્રેમ એ નૂતનમાં વસી રહ્યો હતો માત્ર દ્રવ્યરૂપે, જે એની બેંકનું તળીયું સાફ કરીને પાછો ચાલ્યો જવાનો હતો એવું એને ચોક્કસ લાગ્યું. જ્યોતિકા જ્યારે પ્રથમ અહિં આવી હતી ત્યારનું એનું વર્તન, રીતભાત, એ બધામાં એક પ્રકારનું પરિવર્તન આવી ગયું હતું.

કયે દિવસે કંઈ ઘડીએ એ એને એના શેષજીવનના પરિતાપમાં ડૂબકા ખાતો, રખડતો મૂકીને ચાલી જશે એ આશંકા, એ શ્રદ્ધા હવે શ્રીકાંતને કાતરી ખાતી હતી. કારણ એના મિત્રો વધી ગયા હતા. એનો નિત્ય જીવનનો અવસાય એનો વિકૃતિની સાક્ષી પૂરતો હતો.

છતાં શ્રીકાંત એ બધું મૌન રહી સહન કર્યું જતો હતો.

એટલા માટે નહિ કે એ તેનાથી ડરતો હતો. અંતર નેપથ્યમાં હજુએ એને શ્રદ્ધા હતી કે આ બધી આંધી, તોફાન શમી ગયા પછી, નાવડી એના શાંત, સ્થિર ઘાટે પાછી વળશે, અને પૂર્વાકાશમાં પ્રેમની તારીકા પાછી ઝબકી ઉઠશે.

પણ એમ બન્યું નહિ. દિવસે દિવસે નૌકા ઘાટ છોડીને દૂર સુદૂર ચાલી જતી હતી. એક દિવસે ગ્રીષ્મની ગરમીએ વાતાવરણ ભરી દીધું હતું, અને શુષ્ક આકાશમાં એત રૂના થર જેવા વાદળા દોડતા થંભી ગયા હતા, એવીજ શુષ્કતા પથરાણી હતી શ્રીકાંતના ઘરમાં. ઝઘડો ઉભો થયો હતો વિનોદિનીની છબી ઉપરથી. શ્રીકાંતના શયનખંડમાં એ જડ જીવનનું મૌન સંધરીને નિત્ય લટકતી હતી. વિનોદિનીના આ શેષ સ્મરણ જેવી એ શ્રીકાંતને લાગતી હતી, અને કેટલોવાર એના દુઃખ ભરપૂર જીવનમાં શોકની કેઈ શાંત ઘડીઓમાં એ આશ્વાસનનું, આનંદનું પ્રતિક બની રહેતી હતી. એનાથી અળગા થવાનું, અથવા એનું કેઈ અન્ય સ્થાને ખસેડવાનું શ્રીકાંતને જરાયે ગમતું નહોતું.

જ્યોતિકાને આ ડંખતુ હતું. વિનોદિનીના પદ ચિન્હનો આ ઘરમાંથી નાશ થયા પછી એનું એક પણ પ્રતિક, પ્રતિમા, વસ્ત્રો, અથવા કંઈ પણ એની આંખો સમક્ષ રહે એ એને જરાયે પસંદ નહોતું.

પતિના શયનખંડમાં લટકતી આ છબી જોઈ જોઈને એ બળી જતી હતી. જાણે એના સ્વેચ્છાચારી, જીવનના મૂક સાક્ષી જેમ વિનોદિની આ છબી રૂપે નિરંતર મોજુદ હોય, અને આ ખંડના કેઈ અંધારા ખુણામાં ભરાઈને એ તેને ઉપાલંબોથી નવાજી રહી એમ તેને લાગતું હતું.

સવારમાં જ આ પીતી વેળાએ ઝઘડાએ એ માટે ઉગ્રસ્વરૂપ પકડ્યું હતું. જેમાં વાદ અને પ્રતિવાદીની દલીલોએ, વિનોદિનીની છબીનું અસ્તિત્વ રહેશે કે નહિ, એ માટે આ શંકાનું, કટોકટીનું ચક્રમકનું વાતાવરણ ઉભું કર્યું હતું.

છેવટે શ્રીકાંતનો છેલ્લો ઘેરો અવાજ સંભળાયો. એણે કહ્યું: “વિનોદિનીની છબી મારા શયનખંડમાં જ રહેશે. મારા સાનિધ્યમાંથી એને કાઢી ખસેડી શકવાનું નથી.”

બસ થઈ ચૂક્યું. ઝઘડાનો અંત આવી ગયો હતો. જ્યોતિકા જાજમ ઉપર પગપછાડીને ઊભી થઈ ગઈ. એ કંઈ પણ બોલી નહિ. મોઢા ઉપર જે ઉગ્રતા, જે વિષાદ પથરાયો હતો એ શ્રીકાંત એક ધ્યાને જોઈ રહ્યો, અને જ્યોતિકા ધીમા પગલે ઘર બહાર ગઈ હતી.

છેક સંધ્યા વેળાએ, જ્યારે ઘર ઘરમાં પ્રદીપ સળગી ઉઠ્યા ત્યારે એ ફરીવાર સ્વગૃહે પાછી વળી.

આખા દિવસની માથાકુટથી, પારાવાર ગ્લાનીથી, વેદનાથી ઘેરાયેલો શ્રીકાંત થોડા જવરથી પીડાતો એના બીજાનામાં પડ્યો હતો. જ્યોતિકાને એને જોવાની કે એને થું થયું હતું એ પૂછવાની પડી નહોતી.

કસકસતી ચોળીમાંથી ચાવીનો ઝુમખો બહાર કાઢી એણે તીજેરીમાંથી રહ્યા સહ્યા પૈસા લઈ લીધા, અને પછી છટાપૂર્વક ચાલતી એ પતિના બીજાના પાસે આવી અને ચાવીનો ઝુમખો ત્યાં ફેંક્યો.

અર્ધ જાગરણમાં પડ્યો પડ્યો શ્રીકાંત એની આ નવી પત્નિના ગૃહ આગમનથી વાકેફ હતો. ચાવીના ઝુમખાનો અવાજ થતા એ

બીજાનામાંથી ઉઠ્યો, અને ચાલી જતી જ્યોતિકાને ખૂબ પાડી પૂછ્યું
“ક્યાં જાય છે જ્યોતિકા ?”

“સીનેમા શોમાં. કેટલાક મિત્રોએ આમંત્રણ આપ્યું છે. પાછું
ફેલી શકાય એમ નથી” કહી ગંભીર મુખભાવે એ બહાર
ચાલી ગઈ.

એ રાત્રિ જાણે હૈયા સૂની બનીને વીતી ગઈ. જ્યોતિકા સ્વગૃહે
પાછી ફરી નહિ. એ પછીનો એક દિવસ, બીજો, ત્રીજો, એમ અનેક
દિન ચાલ્યા ગયા. શ્રીકાંતની નૂતન જીવનયાત્રાની સંગાથીની એને
પથહિન બનાવીને ચાલી ગઈ. એનો પત્તોજ ન લાગ્યો કે એ
ક્યાં ચાલી ગઈ હતી. કદાચ બનારસ એના પિતાને ઘેર, કદાચ કોઈ
અન્ય સ્થળે.

પથહિન શ્રીકાંત એના પુનરાગમનના દિવસોની માર્ગદર્શના
કરતો રહ્યો, પણ એ પાછી ફરીજ નહિ.

જેવટે એને થયું કે એ ઠીક થયું હતું. અંધકાર ફરીવાર
અંધકારમાં ભળી ગયો. એના અંતરતલે રહી એકલી વેદના. નિશ્ચિન
એ ઝંખનાનો દિપક ધીમે ધીમે પણ કેના માટે સળગી રહ્યો
હતો? શયનખંડમાં જઈ એણે વિનોદિનીની છબીપ્રતિ એક એકાગ્ર
આનંદભરી દષ્ટિ નાખી, જાણે કોઈ પૂર્વસ્મૃતિ આવીને ખડી થઈ.
જાણે કોઈ શુભ, સમુજ્જવલ, પવિત્ર રેખાઓ એ છબીને છાંયીને
પડી હતી.

x

x

x

x

દિવસો જેમ વ્યતિત થતા ગયા તેમ તેમ શ્રીકાંતની વેદનાએ
ઉગ્રરૂપ પકડવા માંડ્યું. વિનોદિનીને પુનઃ આ ધરમાં એના ઉચ્ચ,
પવિત્ર, ગૃહિણીવાસને પ્રતિષ્ઠાપિત કરવાની એની ઝંખના અટકી

નહિ. પુનરપો પુનઃ એ વિચારતોજ ગયો, અને છેવટે મક્કમતા ઉપર આવતો ગયો. વિનોદિનીના પગમાં પડી પોતાના આ સખલન માટે ક્ષમા માગી લેવાનું, એને સમજાવી લેવાનું મન વારંવાર એને થતું હતું. પણ હવે એ તેને ક્ષમા આપી શકે ખરી ? એ વિચારે એ લજ્જિત થઈ ગયો.

આજ ચાર મહિના થયા જે બિન અપરાધિનીની ખબર પણ પૂછવાની તકલીફ એણે લીધી નહોતી. પોયર ઘરે એના દુઃખો દિવસો એ કેવી રીતે વીતાવી રહી હશે એ કદિ જાણવાની પરવા પણ એણે કરી નહોતી.

તરછોડાયેલી, તિરસ્કૃત, અપમાનિત થયેલી શું ફરીવાર એના ખંડિતગૃહની પ્રતિમા બનીને રહેશે ? એ શંકાએ એના હૃદયમાં તુમુલ્લ યુદ્ધ મચાવ્યું. એક દિવસ એવો હતો જ્યારે તેના મંદિરની એ પૂજારિણી હતી. દેવતાએ મંદિરના દ્વાર બંધ કરી એ પૂજારિણીને દૂર, અંધકારમાં, વિસ્મૃતિમાં હડસેલી દીધી એ શૂન્ય પળે પળે પ્રણયની સુગંધે શું એ ફરીવાર નવજીવનના કુસુમો વેરતી આવશે ? એ બધું અશક્ય જેવું એને લાગ્યું.

અને મહાકવિ કાલિદાસનું શાંકુતલ યાદ આવ્યું. શકુન્તલા, અને વિનોદિની બન્ને શું એજ પ્રકારની દુઃખપ્રાય સ્થિતિમાં મૂકાયેલા નહોતા ? બન્ને શું જીવનની એકજ વેદનામય સપાટી ઉપર ઊભેલા નહોતા : દુષ્યન્તે એને તિરકારી હતી, અપમાની હતી, છતાં શકુન્તલા ભર્તાએ જ્યારે બોલાવી ત્યારે એના પગલે પગલે જીવનના બધા અંધકારને, શંકાને, વેદનાને ત્યજી પતિ ગૃહે ચાલી નીકળી હતી. વિનોદિની આમ ન કરે ? કદાચ એના હૃદયમાં જ્યાં એકલો નિબિડ અંધકાર છવાયો હતો ત્યાં અચાનક દીવો નહિ પ્રગટી ઉઠે એની શી ખાત્રી ?

છેલ્લે એક દિવસ સાયંકાળે એ વિનોદિનીના પીયર ઘેરે પહોંચ્યો. ગાડી જ્યારે એના ગૃહદ્વારમાં આવીને ઊભી રહી, ત્યારે વિનોદિની અંદરના ખંડમાં હતી. સીધા ઘરમાં જઈ લજ્જિત વેશે એણે વિનોદિનીની માને પૂછ્યું: “ વિનોદિની ક્યાં ? ”

વિનોદિનીની મા અચાનક આવેલા શ્રીકાંતને જોઈ આભી બની ગઈ. હર્ષ અને દુઃખની જાણે એક ઢાયા એના મુખ મંડલ ઉપરથી ફરી ગઈ. એણે કહ્યું.

“ અંદરના ખંડમાં જે. સંધ્યાદીપ સળગાવતી હશે. તમે જરા એસો હું એને બોલાવી લાવું છું. ”

કંઈ પણ બોલ્યા વિના, જરાયે થોભ્યા વિના, સંક્રાંતિ, મર્યાદાહિન, શંકારહિત બનીને એ અંદરના ખંડમાં ચાલ્યો ગયો, અને વિનોદિની સમક્ષ જઈને ઉભો રહ્યો. હાથમાં સળગતો દીપક લઈને એ ઊભી હતી.

એના પદપંકજમાં પડી એણે કહ્યું: “ મારો બધો અહંકાર મારા બધા સ્ખલનો, તારી આંખોના અશ્રુ જલમાં ડુબાવી દે, વિનોદિની ! ”

ક્ષણભર વિનોદિની અવાક બની શ્રીકાંતના ગૌર, તેજહિન, મુખ પ્રતિ દીપક ધરીને એકી દશે જોઈ રહી, પછી બોલી: “ તમે આ શું કરો છો સ્વામી ! મને વધુવાર અપરાધિની ન બનાવો. ”

શ્રીકાંત માત્ર એના પગ તરફ જોઈ રહ્યો. થોડીવાર પછી એની દષ્ટિ ગૃહદ્વાર તરફ ગઈ, જોયું તો વિનોદિનીની નાની બહેન વોમલા પૂજા થાલીમાં બારમાસી ફુલોનો હાર ચડાવી બાજુના શીવમંદિરમાં જઈ રહી હતી.

શ્રીકાંતનું હૃદય એ પૂજાભાવે ભરાઈ ગયું.

કસ્તુરી

ઝઘડો ઉભો થયો હતો વાઘરી કામની નાતમાં. કસ્તુરી જે છ માસ સુધી કાઠ મુસલમાનનું ઘર માંડી આવી હતી એને નાતમાં લેવા માટે આ બધો કૌભાંડ જાગ્યો હતો. નાતના બધા અગ્રગણીઓ ઉપરાંત કસ્તુરી, એની મા રૂડકી, અને બે ભાઈઓ સામે એના શ્વસુર પક્ષના બધા માણસો તેમજ કસ્તુરીનો વર નાથીયો પણ શામીલ હતો. કાલાહલ ખૂબ ઉગ્ર થતો જતો હતો. શ્વસુરપક્ષ તો પતાવટ કરવા માંગતો હતો, અને કસ્તુરી સાથે ફરી નવ-સંસાર માંડવા માટે નાથીયો પણ એટલોજ ઈતેજાર હતો. કારણ એનું બીજું કાઠ નહોતું. કસ્તુરી સાથે લગ્ન થયા પછી એ સંસાર માંડીજ શક્યો નહોતો. કસ્તુરીને એવી મા તરતજ સિંધ હૈદ્રાબાદ ઉપાડી ગઈ હતી. એવા બહાને કે કસ્તુરી હજુ નહાની હતી અને પરિણિત જીવનની કશીયે માહિતી વિહોણી હતી.

લગ્ન થયા પછીના એ દિવસોમાં નાથીયો જ્યારે જ્યારે કસ્તુરીને યાદ કરતો, ત્યારે છેડાછેડી બાંધેલી એક સુંદર પાતળી દેહલતા, અને ધ્રુવટ આડે છૂપાયેલું ગૌર, મધુરહાસ્યથી અંકિત થયેલું મોઢું અનેકવેળા એના અંતરને સ્પર્શી જતાં. કાઠ કાઠવાર જ્યારે પત્ર આવતો કસ્તુરીની માનો, ત્યારે ગામના વાણીયાના જ્યેષ્ઠ, સુશિક્ષિત પુત્રપાસે એ વંચાવતો અને કસ્તુરીના સુખસમાચાર વાંચી કાઠ અકથ આનંદમાં ઉંચકાઈ

જતી પણ વધુ સમય એ કસ્તુરી વિના થોભી શકે એમ નહોતું. ચાર પાંચ કાગળો એણે કસ્તુરીની મા રૂકીને લખી જોયા અને એની પુત્રીને મોણપૂર મોકલી દેવા વિનંતિ કરી જોઈ, પણ રૂકીએ લક્ષ્યમાં કંઈ લીધું નહિ, અને ત્યાર પછી સમૂળમાં પત્રો પણ એના આવતા બંધ થયા. છેલ્લો એક પત્ર રૂકીનો આવ્યો. એમાં અકથ્ય જ્ઞાનીથી લખેલું હતું કે કસ્તુરી કોઈ મુસ્લીમ મોટર ડ્રાઈવર રસુલ સાથે કોઈ અજ્ઞાત સ્થળે ગઈ હતી. અત્યંત શોધખોળ એ માટે થઈ રહી હતી.

નાત પટેલ લાખાને કસ્તુરીના બધા રીપોર્ટ મળ્યા હતા. અને એથી જ તો એનું આખું કુટુંબ નાતબહાર મૂકાયું હતું. એકત્રિત થયેલી નાતમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ હતી જે કસ્તુરીના આ કાર્યને વખોડી નાખતી હતી, અને ઉચ્ચસ્વરે ઘાંટા પાડી પાડીને લાખા પટેલને કહી રહી હતી કે મુસલમાનનું ઘર માંડી આવેલી કસ્તુરીને નાતના અકલંકિત વર્તુલમાં લેવી એ શોભારૂપદ નહોતું. યુવાનોનો એક વર્ગ એવો પણ હતો જે કસ્તુરીના આ સામાજિક સ્ખલનને માત્ર એક સ્ખલનરૂપે નિરખતો હતો. માટે કોઈ વ્યક્તિને અન્યાય ન થવો જોઈ એ એ પ્રકારનું સૂચન કરતો હતો.

અંતે એ કાલાહલ વચ્ચેથી નાતના પટેલનો ઘોઘરો અવાજ આવ્યો. “ભૂલ તો અનેકથી થાય છે. ભૂલની મારી આપવી એમાં જ શોભા છે નાતની. ગયે વર્ષે પણ આવો જ એક ઝઘડો મારી પાસે આવ્યો હતો અને એમાં મેં ધરમેજે પતાવટ કરવા કહ્યું હતું, આ ઝઘડો પણ હું એ રીતે જ પતાવવા માંગું છું. વરવહુ પક્ષો જે આપસમાં સુલેહસંપથી કામ કરવા માંગતા હોય તો વધુ વાત લંબાવવી નથી.”

એકદા થયેલાઓમાંથી નાથીયાનો આનંદ ઘેરો અવાજ સંભળાયો કે વરપક્ષ સુલેહ સંપ કરવામાં માનતો હતો.

નાત પટેલનો ચુકાદો હવે માત્ર બાકી હતો. વાઘરી કેમના નરનારી એ સાંભળવા ખૂબ આતુર હતા. પટેલે ક્યું કે “ઝઘડામાં જેટલી કસ્તુરીની મા જોખમદાર હતી એટલી જ હતી કસ્તુરી, એથી નાત માંગતી હતી કે કસ્તુરી ફરીવાર નાથીયાનું ઘર નવેસરથી માંડે, અને એની મા એની ઉગ્મણી આપે. નાતને ખીચડો, દસ બાટલી દારૂની, અને રૂપિયા પચ્ચીસ રોકડા.”

ચુકાદો સાંભળી કસ્તુરીના મા આર્જવકંઠે વિનતિપૂર્વક બોલી: એક તો કસ્તુરીને મુસલમાન રસુલના ઘરમાંથી પાછી લાવવા હાઈ કોર્ટમાં કેસ લડવો પડ્યો હતો, અને તેમાં રૂપિયા સો એકનું ખર્ચ થયું હતું. પૈસે ટકે એ ઘોવાઈ ગઈ હતી એથી નાતને ઉગ્મણી આપવાનું એનાથી બની શકે એમ નહોતું.

પુનઃ ઘોંઘાટ શરૂ થયો. નાતના અગ્રણીઓ કસ્તુરીની માને એમ કારે લુગડે જવા દ્યે એમ નહોતા. ખૂબ ટપાટપીઓ, વાંગ્લુદો, અને દેવીના શ્રાપોથી વાતાવરણ ખરડાઈ ગયું. અંતે ફરીવાર નાતપટેલનો ઘેરો અવાજ સંભળાયો કે કસ્તુરીનો મા નાતના હકમને માન નહિ આપે તો એની સાથે ભાણુ વહેવાર, અને એટી વહેવાર બંધ થશે.

કસ્તુરીની મા મામલો પામી ગઈ હતી. અંતે એ પીગળી અને ઉગ્મણી આપવા કબુલ થઈ. આનંદનો એક ગગનભેદી ચિત્કાર કરીને નાત ઉઠી ગઈ.

બીજે દિવસે રાત્રિ વેળાયે રૂડકીએ આપેલી ખીચડા અને દારૂની મીઠાયાની ચાખ્યા પછી સર્વ વાઘરી સ્ત્રીપુરૂષો જ્યારે નિજ નિજને ગૃહે પળવા માંડ્યા, ત્યારે નાથીયા સાથે કસ્તુરીને વળાવવામાં આવી. ધીમે પગલે નૂતન વરવહુ ગૃહ ભણી રવાના થયા. પીળા હાથીની

સીગારેટ કુંકતો કુંકતો આગળ નાથીયો. ચાલતો હતો, અને પાછળ પાછળ અનુસરતી હતી કસ્તુરી. ઘર આવ્યું એટલે નાથીયે સીગારેટનું કુંકું ફેંકી દીધું, અને કસ્તુરીનો હાથ પકડી એને અંદર લઈ ગયો. ઘરબંધ કરી બંને જણ એક ખાટલા ઉપર બેઠા. બારીમાંથી પૂર્વા-કાશમાં પૂર્ણિમાની જ્યોત્સ્નાથી રંગાયેલી છાંયી દૃશ્ય થતી હતી.

નાથીયે ઘરમાં એક ઝીણો દીવો સળગાવ્યો, અને ફરીવાર પાકીટમાંથી સીગારેટ કાઢી સળગાવી, ધુમાડાના વર્તુલોથી ઘર ભરવા લાગ્યો. કસ્તુરીના મોઢા ઉપરથી ધુંધટ સરી ગયો હતો, અને એ બારીમાંથી પૂર્ણચંદ્રની ગહન શોભા નિરખી રહી હતી. નાથીયે દૃષ્ટિ કસ્તુરી ઉપર ફેંકી, ગૌરવમણું મોઢું, ધનુષ્યની પણછ જેવી બ્રકુટી, રેખાએ રેખાએ જાણે ઉડતું હતું મોહભર્યું લાલિત્ય. ઘડીવાર એની દૃષ્ટિ સ્થિર થઈ કસ્તુરીએ પહેરેલા ઘરચોળા ઉપર, અને પછી એમાંથી બહાર ડોકિયા કરતા એ શ્વેત કમલદંડ જેવા હાથ ઉપર, જેમાં બબ્બે હાથીદાંતની દુધિયા ચુડલીઓ અભિરામ શોભી રહી હતી. ફરતી ફરતી દૃષ્ટિ પડી ગળામાં નાખેલી રૂપાની હાંસડી ઉપર, અને કાનમાં લટકાવેલા હીરા જડેલા ખુટીયા ઉપર. રૂપમાં જાણે ડૂબકી મારીને નાથીયો કાઈ મધુર મધુર રસના તલે પહોંચ્યો હોય એમ મોહિત થઈને બેઠો હતો. કસ્તુરીની દૃષ્ટિ આકાશ તરફથી પાછી વળી નાથીયાને જોઈ રહી. એના શૃંગારવેશને એ ટીકી ટીકીને જોઈ રહ્યો હતો, એ તે જોઈ ગઈ, બોલી: “આમ ગાંડાની ઘોડે તારી શું રહ્યો છો ? સૂઈ જવું નથી ?”

“પરણ્યા પછી પહેલી જ વાર તને જોઉં છું.” નાથીયો સીગારેટના ધુમાડા કાઢતો કાઢતો બોલ્યો: “બંધર છે ? લગન થયા કે તરત જ તારી મા તને અહિંથી હૈદ્રાબાદ ઉપાડી ગઈ. પછી મળવાનો વારો આવ્યો જ નહિ.”

“ પણ હવે તો હું તારું ઘર માંડવા આવી છું. ” હસતા હસતા કરતુરી બોલી, અને એની શ્વેત દંતપંક્તિઓ ઝગમગી ઉઠી.

“ હું કેમ માનું ? ” નાથીયો બોલ્યો. “ તેં તો મુસલમાનનું ઘર માંડ્યું હતું. મારા જેવો ગરીબ માણસ તને ક્યાંથી ગમે ? માંડ ચાર પાંચ આના કમાઉં છું દાતણ વેચીને, અને ત્યાં તો રોજ મોટરમાં ફરવા મળતું હશે. ”

ઉત્તરમાં કરતુરી કંઈ બોલી નહિ. એ સરોપ એક બાજુ જોઈ ગઈ. નાથીયો ચૂપ રહે એમ નહોતો. એ બોલ્યો: “ કહે તો ખરી, કે તેં શું કામ રસુલનું ઘર માંડ્યું તું ? હું નહોતો ગમતો એથી ? ”

ખીન મુખમુદ્રા ધારણ કરીને કરતુરી એમ જ મૌન બેસી રહી. આંખો એની નમેલી હતી જમીન ઉપર. જવાબ નાથીયાનો એ કાંઈ પણ રીતે આપી શકે એમ નહોતી. શાંતી ધીરે ધીરે પથરાતી જતી હતી. નાથીયો અવાક બની કરતુરીને તાકતો બેઠતો હતો. એ કાંઈ વિચાર વર્તુલોમાં ઘેરાઈ ગઈ હતી. નાથીયાના સવાલનો ઉત્તર એ ગમે તેમ આપી ઉડાવી શકે એમ હતી, છતાં એ ન બોલી.

હૃદયમાં જે સત્ય હતું એ હોઠે લાવવા પ્રયત્ન એણે કરી જોયો પણ લાવી શકી નહિ. એની મા રૂડકાની ડારતી, ભય ભરેલ મૂર્તિ જાણે કલ્પનામાં આવીને ઉભી રહી. એક પછી એક પ્રસંગો આંખો સમક્ષ તરવરવા લાગ્યા. મા એને હૈદ્રાબાદ લઈ ગઈ હતી, ત્યાં એમણે બન્નેએ મળીને ગુજરાનના અનેક ધંધા માંડ્યા. દાતણ કાપી કાપીને ગામલોકોને વેંચ્યા, ચીલડા વેંચ્યા, શાક વેંચ્યું, છતાં પૂરું થતું નહોતું. રાત્રે મા-દીકરી ઝોળા લઈ ઘરેઘરે ભીખ માંગતા એ દશ્ય પણ આવી ગયું, અને છેવટે રૂડકીએ એના ઉધડતા યૌવન ઉપર આંખ માંડી.

એને લાગ્યું કે આ ચીલડા, અને દાતણ વેચવા કરતા કસ્તુરીનું યૌવન વેચ્યું હોય તો હંમેશની કમાણી થઈ પડે. નીત નીત નવા નવા ધરાક રૂડકી શોધી લાવતી, અને મને કમને કસ્તુરીને પોતાનું શરીર એમને સોંપવું પડતું. બદલામાં મળતા પૈસા, વસ્ત્રો, ધરેણું અને નવા નવા મોજશોખ. પહેલાં આ પીવા પૈસા નહોતા મળતાં ત્યાં ધરાંકાની મીઠી નજરથી ચાતી નદીઓ વહેવા લાગી; અને એમણે બન્નેએ ધરાઈ ધરાઈને આનંદ લુટ્યો. પણ એનું અંતર હંમેશા આ યૌવનધન પારકાઓને વેચવા માટે ડંખતું હતું. કુતરા, બિલાડા જેમ બિચારની પરંપરા, વેશ્યા જેવું પાપી જીવન એને નાપસંદ હતું, પણ એની મા એના શરીરની ભૂખી હતી. એના હાડયામની, માંસત્ર અવયવોની કોઈ પ્રત્યંક ક્ષુધા એને લાગી હતી. કેટલીક વાર એ માને કહેતી ‘ મારાથી આ પાપધંધો હવે વધુ વાર થાય એમ નથી. મને મારા નાથીયા પાસે, મારા સાસરે મોકલી દ્યો. ’ ત્યારે એ ઝંઝાવાત જેમ એના ઉપર ઉછળી પડતી, અને ગાળોની રમજીટ બોલાવી એના બળવાને શાંત કરી દેતી. જ્યારે જ્યારે કોઈ નવા ધરાક પાસે જવાનું એને મા કહેતી ત્યારે એના અંતરમાં બેઠેલી પવિત્ર, સૌમ્ય સ્ત્રી હાહાકાર કરી ઉડતી, અને કહેતી હતી ના, ના, ના, મારાથી એ પાપ નહિ થાય, મારાથી આ વિનાશપંથે નહિ જવાય. પણ ત્યાં તો દેખાતી રૂડકીની ચંડિકા સમી મૂર્તિ, જે મૂઠીઓ ઉગામી એને કહેતી ‘ જા, જા, તું અહિં કમાવા આવી છે. ઘેર બેસી રહેવા નહિ. ’

ત્યાર પછીનો પેલો, મુસલમાન મોટર ડ્રાઈવર રસુલવાળો પ્રસંગ એને યાદ આવ્યો. અનેક વાર મધ્યાહ્ન સમયે જ્યારે રસુલ એની મોરીશ ગાડી લીંબડાના ઝાડ નીચે ઉભી રાખતો અને એને મીઠા, હેતલર્યા અવાજે આ પીવા બોલાવતો, ત્યારે રખડતી માની નજર ચૂકાવી એ આમંત્રણ સ્વાકારતી. વાતોની આપ-લે થતી, અને ધીમે

ધીમે પ્રણયનું કમાડ ઉઘડતું ગયું. આગળીયો તૂટી પડ્યા પછી અંતર એકબીજાને ઓળખવા લાગ્યું, અને સહાનુભૂતિની લાગણીની, એક એકથી ચડિયાતો ભર્મિઓએ બન્નેના જીવન દીપકની જ્યોતને એક કરી દીધી. બે ભિન્ન વીણા એક તારે, એક રાગે, ગાવા લાગી, પ્રણયના આનંદ મિલનના ગીત. એ છેવટે આ નિત્યના દુરાચારી ધંધામાંથી છૂટવા એ રસુલ સાથે નાસી ગઈ, અને ૭ માસ સુધી એનું ઘર માંડ્યું.

પણ એની મા રૂકી એને ક્યાં છોડે તેમ હતી ? એને પાછી મેળવવા એણે આકાશ-પાતાળ એક કર્યો. પોલીસોને, દાદાઓને, રૂસ્વત આપી આપીને ફેડ્યા, અને રસુલનો પત્તો કાઢ્યો; એને હાથ-કડી નાખી હાઈકોર્ટમાં ઉભો કર્યો, અને પોતાને પાછું માને શરણે આવવું પડ્યું. એ બધું સ્મરણમાં આવી આવીને કાઈ ચલચિત્રની છાયાછબી જેમ અદૃશ્ય થવા લાગ્યું.

વિચાર તંદ્રામાં ડૂબેલી કસ્તુરીનો હાથ પકડી છેવટે નાથીયો બોલ્યો: “ હવે સૂઈ જવું નથી ? રાત બહુ વિતવા આવી છે. ”

કસ્તુરી પુનઃ વાસ્તવીક જીવનના જાગરણમાં સરી આવી. દીવાના ઝાંખા અજવાળે એ નાથીયાના શ્યામ, યાચનાપૂર્ણ મોઢાને પલ્લવાર જોઈ રહી; અને પછી બોલી:

“ હા, ચાલો. ”

x

x

x

x

નાથીયાનું ઘર માંડ્યાને માંડ હજુ - બે જ મહિના થયા હતા, ત્યાં તો વાતાવરણમાં પરિવર્તન આવવા લાગ્યું. પહેલાં જે નાથીયો એના પગ પૂજતો, કદિ ઘાંટો પાડીને, ધમકી આપીને બોલતો નહિ, અને એ કહે તેમજ કરતો. એ હવે બદલવા માંડ્યો હતો. કાઈ

શિકારપાર્ટી ગામમાં આવીને પડી હતી; અને એના ગોરા સાહેબને એના કુતરા સંભાળવાના તેમજ બીજા પરચુરણ કામકાજ માટે તેને રૂપિયા પંદરના પગારથી રાખી લીધો હતો. નાના ગામડામાં દાતણ વેંચીને માંડ એ બન્નેનું પૂરું કરતો. કેટલીક વાર તો વાણીયા બ્રાહ્મણના ઘેર રાતના માંગવા પણ જવું પડતું. સારાં કપડાં તો પહેરવા મળતાં જ નહિ, અને દારૂનો છાંટો તો આપવા મળે જ ક્યાંથી ?

એથી ગોરાસાહેબની નોકરી મળતાં નાથીયો કાર્મ સ્વર્ગમાં વિહાર કરવા લાગ્યો.

હવે નીત નીત એને સાહેબના ઘરમાંથી પીરસાઈને બચેલું સારું સારું ખાવાનું મળતું, અને છાની છાની ચોરી કરીને એ ત્રણ પ્યાલી બ્હીસકી પણ ચડાવી લેતો. અને પછી મોડીરાતે, લથડીયા ખાતો ખાતો ઘેર આવતો. કેટલીક વાર કસ્તુરી સાથે દારૂના નશામાં તોફાન કરતો, મારજુડ કરતો, અને ગાળોની રમછટ બોલાવતો.

આ બધું અસહ્ય હતું. નાથીયાનું ઘર માંડીને કસ્તુરી સુખી થઈ નહોતી એ સ્પષ્ટ હતું. મને મને એ યાદ કરતી રસુલને. બધી જાતની છૂટછાટ. એનો પ્રેમ, એની વેદના, એનો આદર, જાણે તેના આ નંદવાયેલા જીવનને એના પ્રતિ આકર્ષતા, ખેંચતા હતા. નાથીયાનું ઘર માંડીને એણે પરમ શાંતિના, સુખના, જે મનોરથો, કિલ્લાઓ બાંધ્યા હતા એ બધા રેતીમાં બાંધેલા મહેલ જેમ પવનના એક જ સપાટાથી ઉડી ગયા.

આ ઘર જાણે એને ખાવા દોડતું હતું. આખો દિવસ આળસુની જેમ બેસી રહેવાનું. નાથીયાની માર્ગદર્શના કર્યા કરવાનું, અને છેવટે મોડી રાતે જ્યારે એ ગોરાસાહેબના ઘેરથી કંઈ બચેલું, અજીકું,

હુકડા બુકડા લઈ આવતો, એ ખાઈને સૂઈ રહેવાનું. અને કોઈ કોઈવાર એની લાતો, તમાચા, અને ગાળો ખાવાનું.

આ કરતાં તો હૈદ્રાબાદમાં એની મા સાથે દાતણ કાપી કાપીને અને ચીલડા વેંચીને ગલી ગલીમાં એ ફરતી, એ બધું સુખપ્રદ, સંતોષજનક એને લાગ્યું.

ત્યાં નહોતું અપમાન, તિરસ્કાર, લાતો, મહેણાં, સ્વાશ્રયી જીવનની એક પરમ આલોચના ! કોઈ વેળા દાતણ ત્યારે જંગલમાંથી ? મળતાં ત્યારે માંગી ભીખને બન્ને પેટ ભરી લેતાં. પણ એ ભીખવામાં જીવનનો મધુર આનંદ છૂપાયેલો હતો. ત્યારે જગત એમનું ઘર હતું. અને ભીખ એમનો નિર્વાહ હતો. ત્યારે કંઈ એ આમ ઘરમાંડીને એકી નહોતી. ત્યારે નહોતું કોઈ પતિનું શાસન, હુકમો, મારજીડ !

હૈદ્રાબાદ ફરીવાર ચાલ્યા જવાનું એને ગમતું હતું, પણ મા સાથે નહિ, એની કલ્પના માત્રથી પણ એ કંપિત થઈ ઉઠતી હતી, અને અંતરમાં ઉઠતો'તો થડકારો.

ત્રીજો મહિનો એમ જ નીકળી ગયો. પંદર રૂપિયા નાથીયાને પગાર મળતો, એમાંથી માંડ અડધા પૈસા એ કસ્તુરીના હાથમાં મૂકતો. બાકીના જતા દારૂમાં.

પણ આ અણુધારી મળેલી નોકરી વધુ વખત ચાલી નહિ. ગોરા સાહેબની શિકાર પાર્ટીએ ડેરા તંબુ ઉઠાવી લીધા, અને એ નોકરા નાથીયાનું શેષ, મનોરમ સ્વપ્ન ભાંગીને ચાલ્યાં ગયા. નોકરી મલાસ થયા પછી નાથીયાનું જીવન બની ગયું એક દુઃખપૂર્ણ ગાથા જેવું. નોકરી નહોતી ત્યારે એ જંગલમાંથી દાતણ લાવીને આ નાનકડા ગામમાંથી પોતાનો અને કસ્તુરીનો જીવન નિર્વાહ કરી લેતો. ૧૪ કોઈવાર માંગી ભીખીને પેટનો ખાડો પૂરી લેતો. ત્યારે નહોતી

દારૂની લત, માત્ર દસ બાર બોડીયો જોઈતી, અને એ તો મિત્રો પાસેથી મળી રહેતી.

પણ શિકારપાર્ટીના પ્રસ્થાન પછી એના જીવનમાં અંધારું ફરી વળ્યું. કોઈએ દીવાનો આલોક દેખાડી પુનઃ ધુંધટ આડે સંતાડી દીધો. ગોરા સાહેબના ભાણામાંથી બહાર કાઢેલા એકા દુકડા હવે મળતાં નહિ. વ્હીસકીની ત્રણ ચાર પ્યાલીઓ છૂપી રીતે ચોરીને પો લેતો એ પણ બંધ થઈ હતી. પગાર બંધ થયો એથી એ નાસી-પાસ થઈ ગયો. દાતણ કાપવા જવાનું હવે એને ગમતું નહિ, શું કરવું એ હવે એને સુઝતું નહોતું. એક ફાટેલું ગોદકું પાથરીને ઢોર જેમ એ ઘરમાં પડ્યો રહેતો. કસ્તુરીને એ વધુ બોલાવતો પણ નહિ.

કસ્તુરીથી આ પ્રકારનું જીવન સહ થાય એમ નહોતું. કેટલાક દિવસ સુધી તો એ એકલી અંધારામાં ગામની શેરીઓમાં રખડી રખડીને ભીખ માંગી આવતી, અને નાથીયાને પથારીમાંથી જગાડીને ખવડાવતી. કોઈ વાર ભીખ ન મળતી ત્યારે એ બન્ને સ્ત્રી-પુરૂષ ભુખ્યા પેટે એમજ રાત કાઢી નાખતા. જીવનમાં અજવાળું લઈ આવવા ઘણાં ઘણાં પ્રયત્નો એણે કરી જોયા, પણ ચારે દિશાએથી અંધારું આવી આવીને એના નાનકડા ઘરને ભરી દેતું હતું. આમને આમ નાથીયા સાથે હવે વધુ દિવસ નિર્ગમન થઈ શકે એમ નહોતા. એ એને ખૂબ સમજાવતી. કોઈ વાર લડી પડતો, અને કમજોર સ્વામીની લાતો પણ ખાઈ લેતી. છતાં મૌનની મૂર્તિ જેમ એને છાંયીને એ પડી રહેતી.

અંતરતલે એક જ ભાવના સંગ્રહી એ બેઠી હતી. જેવું તેવું આ એનું ઘર હતું. એને પતિ હતો, ચારિત્ર્ય હતું, આખર હતી, વાધરી કામમાં થોડી ઘણી પ્રતિષ્ઠા પણ હવે જામી હતી. આ બધું છોડીને નાસી જવાનું, એની મા સાથે હૈદ્રાબાદ ચાલ્યા જવાનું મન

એને ઘણીવાર થઈ આવતું, પણ એનાથી એ ડરતી હતી. મા તે હતી કીચડના મેલા ખાખોચીયા જેવી. કલંકિત, દુષ્ટ, ઘેર ઘેર પુત્રીનું યૌવનધન વેચીને મોજશોખ કરવામાં માનનારી.

હૈદ્રાબાદમાં પસાર કરેલા જીવનના એ કઠિન, શ્રમીત દિવસોને ફરી ફરીવાર આજ એ યાદ કરવા બેઠી. કેટકેટલાએ એને ચુંચી હતી, અપમાની હતી, તિરસ્કારી હતી. એક વેશ્યાથી પણ હલકી શ્રેણીમાં ત્યારે એ મૂકાઈ ગઈ હતી.

અને એ બધું કેના પ્રતાપે ? કેણે એને ધકકેલી હતી એ સમયે એ નર્કકુંડમાં, જ્યાંથી શુદ્ધિનો, પ્રકાશનો માર્ગ બહુ જ દૂર દૂર હતો ? એની મા રડકીએ. અને હવે ફરીવાર એવી દુઃખપ્રાય સ્થિતિમાં મૂકાવું એને જરાયે ગમતું નહોતું.

છતાં એ અહિં એકલી, બેઠી બેઠી કરે પણ શું ? દાતણ વેચનારા વાઘરીઓ પણ આ નાના ગામમાં ખૂબ વધી પડ્યા હતા. એ બધું થયું હતું ભૂખમરાથી. નદીમાં પૂર આવવાથી ચીલકાનો પાક બધો તણાઈ ગયો હતો. એથી આજીવિકા હવે માત્ર અવલંબી રહી હતી દાતણના વેંચાણ ઉપર, અને ભીખ ઉપર. લગભગ ઘણાખરા વાઘરીઓએ એની જાણે મોનોપોલી લઈ લીધી હતી.

દુઃખકથા હવે કાઢને કહેવાય એમ રહી નહોતી. નાથીયામાં અત્રિ આવે, અને એ કંઈ કામઘઘે ચડે એની સર્વ આશા સળગી ગઈ હતી. ત્યારે એક દિન પ્રભાતકાળે કરતુરીએ ફરીવાર માના ઘરમાં પગ મૂક્યો. વિતકકથા બધી એને કહી સંભળાવી. હસીને માએ કહ્યું :

“ ચાલો હૈદ્રાબાદ ! ત્યાં બધું મળશે. ધંધો, પૈસા, ચાપાણી, મોજશોખ ! ”

દુઃખિત સ્વરે કરતુરી બોલી : “ આવું મા, પણ એક શરતે. મને શરીર વેચવાનું કહીશ માં ? ”

“ કહું તો દેવીનો ગનો કરું. ” મા ગંભિર ભાવે બોલો.

x

x

x

x

એ સંજ્યાએ જ્યારે કસ્તુરી ઘેર પાછી વળી ત્યારે નાથીયો હજી સૂતો પડ્યો હતો. દારૂ નહોતો મળતો એથી પગ એના દૂટતા હતા અને આંખે અંધારા આવતાં હતાં. કસ્તુરીએ એને જોયો અને અંતર એનું દ્રવિ ઊઠ્યું. ગમે તેમ એ એનો પતિ હતો. એના ઓછાએ જીવનની બધી વેદના એ ભૂલી જતી. એના કંઠે આશ્લેષ લઈ એ બોલો: “ નાથીયા હું હૈદ્રાબાદ જાઉં ? ”

અર્ધ મીચેલી આંખો ઉઘાડી એ બોલ્યો.

“ ત્યાંથી મારા સારું થું મોકલીશ ? ”

“ બહીસડી, નવા નવા કપડા, મોજડી, બધુંયે. મહિના દિ’ પછી ધંધો કંઈક ઠીક ચાલશે એટલે તને બોલાવી લઈશ. ”

“ સારું, જા. ” કહી પુનઃ એણે આંખો મીચી દીધી અને એ બહીસડીના સ્વપ્નમાં પડ્યો.

x

x

x

બીજે દિવસે લુગડાની બે ગાંસડીઓ બાંધીને મા દીકરી દીકરી કપાવી દ્રેઘનમાં બેઠાં. દ્રેઘન ઉપડી અને કસ્તુરીને નાથીયો યાદ આવ્યો. નયનો અશ્રુજલથી ભરાઈ ગયાં, માએ એ દશ્ય જોયું અને એ આકું જોઈ ગઈ.

દીર્ઘ પ્રવાસના માર્ગે પરિત્યજિત નાથીયાનું શ્યામ છતાં દયાપૂર્ણ, ચામનાપૂર્ણ, મોઢું ફરી ફરી વાર એને યાદ આવવા લાગ્યું, અને આંખોમાંથી અશ્રુજલ જાણે ગંગાપ્રવાહ જેમ વહેવા લાગ્યાં.

હૈદ્રાબાદ સ્ટેશન આવ્યું ત્યારે જ એ કંઈક શાંત બની. વેદના-રંગી સ્મૃતિઓને પાછળ મૂકી હવે એ વિસ્મૃતિના અંચલામાં દૂપાઈ

જવા આવી હતી. ગરિઆઈ, દુઃખ, કલેશ, બધું ટાળવા અહિં એ આજીવિકાનું યુદ્ધ કરવા આવી હતી, એ વિચારે એ કાઈ ગૌરવમૂર્તિ જેમ ચાલવા લાગી.

શહેરના છેક છેવાડાના ગરીબ લતામાં નાનકડી ઓરડી લઈ મા દીકરીએ ફરી વાર ધંધો શરૂ કર્યો. જંગલમાંથી દાતણ કાપી કાપીને હૈદ્રાબાદની ગલી કુંચીઓમાં રખડવાનું શરૂ કર્યું. હવે તો રસ્તાઓ બધા ચિરપરિચિત જેવા લાગતા હતા. માણસો પણ આ ખૂબ નીદા-યેલી, ગવાયેલી મા દીકરીને ઓળખતા થયા હતા. ગાડીવાળાઓ, સીનેમાની જાહેરાતની ગાડીઓ ખેંચતા મકરાણીના નવયુવાન છોકરાઓ, ચેવડાવાળાઓ તેમજ ગંડેરીવાળાઓ કસ્તુરી જ્યારે થોડા માસ પહેલાં મોટર ડ્રાઈવર રસુલ સાથે નારી ગઈ હતી, ત્યારે અવનવી ચર્ચાઓએ, સમસ્ત શહેરના આ મોવાલી અને દાદાગીર લોકોએ વેગ આપ્યો હતો. કસ્તુરીનો ભગાડ કેસ પણ અહિંની જ કોર્ટમાં ચાલ્યો હતો, અને પેપરોએ એ મા દીકરીને, પાપાચારની આ શ્રાપિત મૂર્તિઓને, અનેક અસત્ય હકીકતોથી, માનવતાહિન, પ્રચારલક્ષિ એઠવાડથી ખરડીને જનતા સમક્ષ મૂકી દીધી હતી.

દાતણ વેચીને નિર્વાહ ચલાવી શકવાનું જ્યારે અશક્ય લાગ્યું ત્યારે બન્ને મા દીકરીએ ચરખીમિશ્રિત ધીના ડબ્બા માથા ઉપર ઉંચકીને ધી વેચવાનું શરૂ કર્યું. પણ હૈદ્રાબાદના સિંધી ભાયડાઓ આ ધંધામાં એમને ફાવવા દે એમ નહોતા. પેઢાનુપેઢી એ લોકો જ એ ધંધો હાથ કરી બેસી ગયા હતા, એથી મા દીકરી એમાંથી કંઈ ઉપાર્જિત કરી શકે એમ નહોતું.

છેવટે ધી વેચવાનું બંધ કરી લીધો મધનો ધંધો. એ માટે બન્નેને જાહન્નિ સિંધુના કાંઠે કાંઠે પથરાયેલી વનશ્રીનો આશ્રય લેવો પડ્યો. સવારમાં નાના હોડકામાં મા દીકરી બેસીને સિંધુના કાંઠે કાંઠે

દૂર સુધી જતાં અને મધ્યાન્હે થોડું ઘણું મધ એકઠું કરી ધરપ્રતિ પાછાં વળતાં.

કસ્તુરીને આ પ્રકારનું જીવન ગમતું હતું. માછીમાર લોકોની નાની હોડીમાં સુદૂર સિંધુના તટે તટે, જલોર્મિના પ્રવાહિ ગાને ગાને, મા સાથે વિહરવાનું એને ગમતું.

પણ આ ધંધો વધુ સમય ચાલ્યો નહિ. છેવટે રૂડકી હતાશ થઈ ગઈ. અવિરત શ્રમ કરી કરીને થોડું ઘણું દ્રવ્ય બન્ને મા દીકરીએ મેળવ્યું હતું, પણ શહેરના મોટા મોટા ખર્ચાઓમાં, ચા પાણીમાં, હોટલના નાસ્તાઓમાં, એ લોકોની કમાણી અદૃશ્ય થઈ જતી. વધુમાં નાથીયાનો એક કાગળ પણ આવ્યો હતો, રૂડકી ઉપર. લખ્યું હતું નાથીયાએ કે એણે બીજું લગ્ન એક પૈસાદાર વાઘરીની છોકરી મણી સાથે કરી લીધું હતું; એથી કસ્તુરી સાથે છૂટા છેડા સમજવા.

નાથીયાએ લોહીના સંબંધના છેડા કાપી નાંખ્યા એ ખબર સાંભળીને કસ્તુરીના જીવનમાં અંધારું ફરી વળ્યું. નાથીયા માટે એ ઓળધોળ થઈ જવા તૈયાર હતી, પણ નાથીયાને એની કંઈ કિંમત ન લાગી. દીવો હોલવાઈ જતાં કેાણુ એને પ્રકાશ આપશે ? કેાણુ હતું એનું આ અખીલ જગમાં જે એના પ્રેમભર્યા હૃદયનો મર્મસંદેશો નિરાંતે સાંભળે ? એકલી બેસીને એ વિચારતી હતી.

રસુલ એને યાદ આવ્યો. એવું ધર માંડી એક વખત એ બેઠી હતી, એ મુસલમાન હતો છતાં એને દેવતા હતો. એણે જ તો તેના કંઠમાં નવકુસુમિત પ્રણયની માલા નાખી એને પૂજી હતી, આવકારી હતી, એના સ્ત્રીત્વને ગૌરવપદે સ્થાપી સન્માની હતી. એ જડ, અસંસ્કારી હતો.

તે એથી શું ? પ્રેમ અ શ્રદ્ધા એનામાં હતાં, અને વધુમાં એ

કમાતો હતો. નાથીયા જેમ આળસુ થઈ પડ્યો રહેતો નહોતો, ન તો બીજા માગતો હતો, હજુ એ જ લીમડાના ઝાડ નીચે જાહેર રસ્તા ઉપર, પેલેસ સીનેમાની સામે એની મોરીશકાર લઇને એ ઉભો રહેતો હતો, નીત્યનો એજ કાર્યક્રમ. એકવાર એ એને મળી ચૂકી પણ હતી, અને પોતાનું દુઃખ ગાઈ આવી હતી, પણ એ બહુજ ખાનગીથી, રૂકીની દૃષ્ટિ ચોરાવીને.

દિનપરદિન કમાણીની વધતી જતી ચિંતાથી રૂકી પણ કંટાળી ગઈ હતી. જૂના એના મિત્રો, ગાડીવાળાઓ, મોટર ડ્રાઈવરો, મોવાલોઓ, દાદાગીરો, ધીમે ધીમે એના પડખે ચડવા લાગ્યા હતા, અને કસ્તુરીનું નવયૌવનથી ઉઘડતું, સુંદર, નવપ્રકૃદિલત શરીર એમને સોંપી દેવા સમજાવતા હતા. બદલામાં એને મળતા હતા અખૂટ પૈસા, મોજશોખ, નવા નવા વસ્ત્રાલંકારો, અને ઇચ્છિત વસ્તુઓ.

રૂકી અંતે પીગળી ગઈ. કસ્તુરીનું હવે હતું પણ કાણ ? નાથીયાએ એને ત્યજી દીધી હતી. ગૃહભંગ વિધવા સ્ત્રી જેવું જીવન એનું હતું, અકાળે યૌવન એનું કરમાતું હતું, જેમાં રૂકીએ ફરીવાર જેઈ સમૃદ્ધિની, અખૂટ પૈસાટકાની આશા !

એક દિન સંધ્યાવેળાએ દીવો ઘરમાં સળગાવીને મા દીકરી જ્યારે માંગીભીખીને થોડું મેળવેલું અન્ન આરોગવા બેઠા, ત્યારે ધીમે સ્વરે રૂકીએ વાત છેડી. “ ગઈ કાલે પેલો સિંધી વાણીયો! વેણુસીમલ અચાનક ભેટી ગયો હતો. ’ સાશ્વત્ કસ્તુરીએ માના મોઢા સામે તાકીને પૂછ્યું: “ ક્યો વાણીયો ? ”

“ પેલો નળ બજારમાં પકાડીની દુકાન માંડીને બેઠો છે તે. ખબર છે એક રાત તું એની ઝોરડીએ કાઢી આવી’તી. મને કહ્યું, “ કસ્તુરી ક્યાં ? ” હું બોલી ઘેર છે, કંઈ કામ પડ્યું છે ? ”

એણે કહ્યું “ હા, આજ રાતે મારી ઓરડીએ મોકલજે. ”
અને મારા હાથમાં પાંચ રૂપિયાની નોટ મૂકીને ચાલતો થયો.

“ તેં એને શું જવાબ આપ્યો મા ? ” ઘડકતી જાતીએ કસ્તુરી બોલી. ઉત્તરમાં રૂડી કશુંયે બોલી નહિ. પોલકામાંથી પાંચ રૂપિયાની નોટ કાઢી કસ્તુરીના પગ આગળ મૂકી દીધી અને બોલી “ એ તારા છે. સાંભાળી લે. રાતે નવ વાગ્યે વેણુસીમલની ઓરડીએ જવાનું છે. ”

જાવાનું પડતું મૂકી કસ્તુરી સરોષ મા સામે મીટ માંડી જોઈ રહી. પછી ઉઘ થઈ બોલી: “ નાથીયા કનેથો મને ઉમેડીને લેઈ આવી ત્યારે શું બોલી હતી યાદ છે ? તારું શરીર વેચવાનું કહું તો દેવીનો ગુનો કરે. ”

“ એવા સોગનમાં હું માનતી નથી. ” કહી મા પાણી પીને ઉભી થઈ ગઈ, અને બોલી: “ નવાં કપડાં પહેરી લે. પેટું ધરચોળું પહેરજે, આંખમાં સૂરમો આંજવાનું, અને કપાળમાં દીવડી કરવાનું ભૂલતી માં, ઉતાવળ કર, વિચારો ક્યારનો તારી વાટ જોનો હશે. ”

માના એ શબ્દો સાંભળીને કસ્તુરીના અંતરમાં થડકારો થયો. અંતરમાં બેઠેલી પરમશૂચિતા સ્ત્રી હાહાકાર કરી જાગી ઉઠી. “ ના, ના, ના, તારાથી એવું કામ નહિ થાય. તું શરીર બીજને નહિ વેચી શકે એમ જાણે એ બોલતો હતો. ”

આંખોમાં અનુજલ ગુંથી, માના પગે પડી એ બોલી: “ આજની રાત નહિ મા, કાલ રાતે હું જરૂર જઈશ. ”

અનુપૂર્ણ એના મોઢા તરફ જોઈને રૂડી ઉઘાઈ ગઈ. શિકાર શિકારીના શરણે આવ્યો હતો, એનું ધવાયેલું સ્ત્રીત્વ કેવું ઝઘાળાપૂર્ણ યાચનામયું લાગતું હતું ? થોડીફણ વિચાર કરી એ બોલી: “ લજે, કાલે વાત. આજ હું એને સમજાવી લઈશ. કહી એ કમાડ ઉઘાડી બહાર ચાલી ગઈ. ”

માના પ્રસ્થાન પછી કસ્તુરી કાંઈ ઉંડા વિચારમાં ગરકાવ થઈ

ગઘ. સ્ત્રીત્વ એનું જાત્રાત થઈ પોકારતું હતું એ પાપાચાર હવે નહિ થાય. ધરે ધરે, શરીર હવે ચુંથાવા દેવું નથી. એને પેલી પણ્ય સ્ત્રીઓ યાદ આવી જેઓ આત્માને કચડીને શરીર બીજાને વેચી રહી હતી. એ સ્ત્રીઓને નહોતું જીવન, નહોતી કાંઈ કામના, માત્ર પેટ ભરવા માટે, જીંદગીની રહીસહી દોરી ટૂંકી કરવા માટે એ આવું દૂરાચારી, માનવતાહિન, જીવન જીવી રહી હતી. ફરીવાર એને રસુલ યાદ આગ્યો. એ જાણે એને આવકારતો હતો. આ પાપાચારમાંથી, આ અંધકાર-ભર્યા, ગંદવાડભર્યા, ખાબોચીયામાંથી એને ઉગારી લેવા અને દૂર સુદૂર, લઈ જવા એ એને કહી રહ્યો હતો “કસ્તુરી તું ચાલી આવ, ચાલી આવ.”

ઝટપટ ધર્યોળું એણે કપડાની ગાંસડીમાંથી કાઢીને પહેરી લીધું, કપાળમાં કરી લીધી સુંદર બીંદી. નવો અતલસનો કમખો, અને વાદળી ચણીયો પહેરી જ્યારે અરીસામાં એણે પોતાનું મોઢું જોયું ત્યારે એ શરમાઈ ગઈ. અંતર એનું માનીની સ્ત્રી જેમ ગર્વથી ફૂલી ઉઠ્યું, અને એ અરવપદે ધરમાંથી બહાર નીકળી ગઈ. જઈને પહોંચી પેલા લીમડાના ઝાડ નીચે જ્યાં રસુલ એની મોરીસકાર પાસે કાંઈ સહેલાણી ગ્રાહકની રાહ જોઈને ઉભો હતો. ધીમે ધીમે એની સામે જઈ એ ઉભો રહી બોલી: “ફરીવાર તારું ધર માંડવા આવી છું રસુલ ! મોટર ચાલુ કર, આપણે અહિંથી નાસી જવું પડશે.”

સાશ્વત્ રસુલ એની રૂપમૂર્તિ પ્રેમીકાને ઘડીભર રસભર્યા નયને નીરખી રહ્યો, પછી બોલ્યો: “સાચું કહે છે કસ્તુરી.”

“હા.” કસ્તુરી મૃદુ સ્વરે બોલી.

રસુલે મોટરનું બારણું ઉઘાડ્યું, અને હળવેથી કસ્તુરીને કુલ જેમ ઉંચકીને એમાં મૂકી દીધી. પછી હેન્ડલ મારી મશીન ચાલુ કરી, મોટરને હૈદ્રાબાદના સરીયામ રસ્તા ઉપર વેગપૂર્વક બહેતી મૂકી.

દેવતા

નંદલાલને પરણાવ્યા પછી એની વિધવા ભાભી પામી ગઈ હતી કે ગૃહરાણી સાથે એનો જરાયે મેળ મળતો નહોતો. કારણ થું હતું એ કાંઈ સમજી શકાતું નહોતું. દિવસે દિવસે અનુગ્રહનું અંતર વધતું જતું હતું, અને એને લાગતું હતું કે જે ત્રુટિ પડી હતી એ કદિયે સાંધી શકાશે નહિ.

જે વર્ષ પહેલાં જ લગ્ન એના કરાવ્યા હતા. એની ભાભીએ વહુને સારી રીતે જોઈ હતી. બહુ સ્યામવર્ણી પણ નહોતી. રૂપ હતું, ઠસ્સો હતો. માયરામાં વહુ જ્યારે વરસાથે લગ્નગ્રંથીથી જોડાઈને ઉભી હતી ત્યારે એની કદપનામાં પણ નહોતું કે જોડાએડ પગલાં માંડતાં આ વરવધુ લગ્ન પછી એક બીજીથી અવળી દિશામાં ચાલવા માંડશે.

હા, એક અયોગ્યતા સાવિત્રીમાં હતી. બહુ ભણેલી નહોતી. શિક્ષણ હતું ગુજરાતી માંડ ચાર ચોપડી સુધીનું. નવયુગની સ્ત્રીની પ્રતિભા એનામાં નહોતી. મોડર્ન ફેશન અને રંગરાગથી એ વંચીત હતા, પતિને એ ગણતી હતી દેવતા, એના પગમાં દાસી જેમ પડ્યા રહેવાનું એને પસંદ હતું, સત્યવાનની સાવિત્રી એની આદર્શ સ્ત્રી-પ્રતિભા હતી.

અન્નેગ ઉભો થયો હતો લગ્નની પ્રથમ રાત્રિ પછીથી. બીજા દિવસની ઉઘડતી સવારે જ વિધવા ભાભી બધું પામી ગઈ હતી, આનંદનું વાતાવરણ બદલાઈ ગયું હતું, વરવધુની ઐક્ય પામેલી હૃદય-વિણાએ આનંદમિલનનું, રસવાણું, ધન્ય ગાન જ્યાં ગાવું જોઈએ ત્યાં ઉઠતા હતા વિસંવાદી સૂરો. જોગહિન, તાલહિન.

એ પ્રભાતે ભાભીએ છાનાંછાનાં દીયરના શયનખંડમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. જૂદી જૂદી એ પથારીઓ પાથરેલી પડી હતી. મંદારપુલની માલા જે વરવધુના હસ્તમિલાપ સમયે ગોર મહારાજે બન્નેના કંઠમાં પહેરાવી હતી. એ ચીમળાઈ ગયેલી, સુગંધવિહિન સ્થિતિમાં બન્નેની પૃથક્ પથારીઓમાં પડી હતી. સુખડના તેલનો પ્રદીપ રાત્રે જે શયન-ખંડમાં પોતે મૂકી આવી હતી એ એમજ સ્થિતપ્રજ્ઞ જેમ સવાર સુધી બળતો હતો, એ બુઝાવવાની બેમાંથી એકેયે મહેનત લીધી નહોતી.

એ વર્ષ પહેલાંના એ મધુર દિવસો એને યાદ આવવા લાગ્યા જ્યારે એ પણ લગ્નગ્રંથીથી જોડાઈ આ ઘરમાં નવવધુ વેશે આવી હતી.

પતિના ચરણકમલમાં એનો સારો સંસાર આવીને વસ્યો હતો. ત્યાં તો અચાનક એના સ્વામી મૃત્યુ પામ્યા, કરકંડણ જ્યારે એના કુટી ગયા ત્યારે હજી એને પચ્ચીસમી વસંત હેડી હતી. નવયૌવન, આકાંક્ષાઓ, સ્વપ્નો, બધુંયે એને હતું. છતાં એ બધું હડસેલી મૂકી એ મૌનના નેપથ્યમાં બેસી ગઈ. શ્રદ્ધાનું કાઢિયું સળગાવી ત્યારપછી એ નંદલાલ, એના દીયર તરફ જોઈ રહી હતી. મનમાં એને હતું કે કુંદુંબની હુબતી કીસ્તીને એ બચાવશે. એ માટે એને પરણાવ્યો. એના અંતરમાં એવી આશા હતી કે ઘરને એ નૂતન સંસારીઓ મંદિર જેવું પવિત્ર બનાવી દેશે, અને એમાં એ બન્ને પ્રેમ અને સત્ય એકરૂપે, એક પ્રાણે, એક સાધનાએ ધરી દેશે.

પણ પરિણામ ઉદ્દુ આગ્યું હતું એમ એ જાણી ગઈ હતી. નંદલાલ અને સાવિત્રીના જોગલિન, સંતોષલિન લગ્ને લાવી મૂકી હતી એકલી કરૂણ વેદના.

કાઠવાર જ્યારે એ દીવરના નિષ્ક્રમ લગ્નજીવનનો વિચાર કરતી ત્યારે અંતરકોણેથી વરવધુની જન્મોત્તી, ગ્રહ, વર્ષદ્વય વગેરે જોઈ આપનાર ગોરમહારાજને શ્રાપોથી નવાજતી. પરમ એપણુ હવે એની એકજ હતી કે નંદલાલનું શુદ્ધ રસલિન જીવન ફરીવાર નવપલ્લવિત થાય, એ બન્નેમાં સુમેળ બધાય તો એ શાંતીથી જીવન પૂરું કરી શકે. પણ એ બનવું કેટલું કઠિન, અશક્ય હતું ? બે વર્ષના સમય પછી પણ એણે જોયું તો અંતર હજી એટલું જ પડ્યું હતું.

ગૃહનું વાતાવરણ શાંત રાખવા, એમાંજરાયે મલિનતા ન પ્રવેશી જવા પામે એવી દેખરેખ રાખવા એ નિરંતર બનતા પ્રયત્નો કરતી હતી.

નંદલાલ અને સાવિત્રી બીજીથી ડરી ડરીને, ક્ષોભિત થઈને ચાલતા હતા એ એના ધ્યાન બહાર નહોતું. એથી જ્યારે ઓશીસેથી નંદલાલ ઘેર આવતો કે તરત જ ભાભી એની તહેનાતમાં હાજર થઈ જતી.

નંદલાલ માટે સવારના ઉઠીને સ્નાનજલ એ જ તૈયાર કરી આપતી. કામીનીયા હેર ઓઘલિની એણે ખરીદેલી બાટલી, કાશ્મીરી સેન્ડલ સોપ, જર્મની દંતીયો, ખ્રશ, વગેરે બરાબર એની નિયુક્ત જગ્યાએ છે કે નહિ એની જાતે દેખરેખ રાખતી, અને કશી જાતની ત્રુટિ કે વિપદા ઉભી ન થાય એનું ધ્યાન આપતી. માતાના મૃત્યુ પછી નંદલાલને ક્યારેય એમ લાગ્યું નહોતું કે એની માતાનું વાસ્તવ્ય, પ્રેમ, અને લાગણી એ સંસારમાંથી બોઈ બેઠો હતો. ભાભીમાં નિત્ય એના દર્શન એને મળતા હતા.

બાકીનું બધું કામકાજ સાવિત્રી કરતી. વાસણ માંજવાનું, કચરો મ્યુનીસીપાલિટીના ડબ્બામાં નાખી આવવાનું, પતિનો શયનખંડ સ્વચ્છ અને સુગંધિલ રાખવાનું, બારીના પડદા અવારનવાર ધોઈને બદલવાનું, ટેબલ ઉપર પુસ્તકો વ્યવસ્થિત કરી શ્રેણીબદ્ધ ગોઠવવાનું, અને છેવટે ટીપોઈ ઉપર ફુલદાનીમાં ફુલગુચ્છો મૂકવાનું.

પતિની દૃષ્ટિથી હંમેશા દૂર રહેવા એ પ્રયત્ન કરતી. ગૃહના કામકાજ પછી જ્યારે એ એકલી પડતી ત્યારે એના અલાયદા ખંડમાં જઈ એના શાલીગ્રામની મૂર્તિ પાસે પૂજનમાં બેસી જતી.

એના જીવનમાં હવે રહી માત્ર પૂજન. ભત્રીએ અવગણી હતી, ત્યજી હતી, તિરસ્કારી હતી, છતાં એ હિંમત હારી નહોતી, પતિથી દૂર દૂર એ નાસતી ફરતી હતી, છતાં કોઈવાર એની અમીદૃષ્ટિ પામવાનું, મધુર સ્મિત પામવાનું સદ્ભાગ્ય એને જરૂર મળશે એ શ્રદ્ધા એણે ગુમાવી નહોતી.

પતિને એના માટે દૃષ્ટા હતી એ સત્ય હતું. શા માટે એ આમ હડધૂત થતી હતી એ ધ્યાન બહાર નહોતું. કોઈવાર રવિવારે મધ્યાહ્ન સમયે એના પતિનો મિત્ર શશિન એને મળવા આવતો ત્યારે કમાડ આડે ઉભી રહી એ બન્ને મિત્રોની ચર્ચા સાંભળતી.

કેટલીકવાર એ ચર્ચા નારીજીવન વિષે થતી. એના સ્વામીના મુખેથી અનેકવાર એણે શશિનને કહેતા સાંભળ્યું હતું: “શશિન, હું સ્ત્રીને સ્ત્રીરૂપે જોવા માગું છું. ગૌરવ અને પ્રતિભાની મૂર્તિ! પુરૂષના જીવનમાં આવી જ સ્ત્રી ઊઘાડ લાવી શકશે નહિ કે ઢીંગલી, જે માત્ર પુરૂષની પગચાળી કર્યા કરે. પુરૂષ હસાવે તો હસે, અને રડાવે તો રડ્યા કરે. સ્ત્રી માટે મારી કલ્પના છે ઇન્ટેલીજેન્શીયા વર્ગની.

જે એના બુદ્ધિચાતુર્ય, અને સ્વમાનના તેજથી એકલી, અખંડિત ઉભી હોય ”

આવું આવું સાંભળતી ત્યારે સાવિત્રી અંતર ઉંડાણે એક પ્રકારની વેદના અનુભવતી. પણ એ માત્ર થોડી જ વાર. સ્વામી જ્યારે એને દૂર ધકકેલતા હતા, ત્યારે એના નજીક આવવાની એની છાની ભક્તિ, શ્રદ્ધા, નિત નિત વધ્યે જતી; હૃદયમંદિરમાં એ દેવતાની મૂર્તિ પધરાવીને બેઠી હતી, અને હૃદયની બધી નિર્મલતાનો, ભાવનાનો પવિત્ર અર્ધ્ય નિરંતર એને ચડાવતી હતો. દેવ પાષાણના હતા એથી શું ? શ્રદ્ધા એને હતી કે પૂજારિણીની પૂજા વ્યર્થ જવાની નથી. કાર્ધવાર દેવતાની આંખો ઉઘડશે, ત્યારે અંધકારે આલોક પ્રગટશે, અત્યારે તો રૂપમાં દુબકી મારીને એ અરૂપને પકડવા મથતી હતી.

પણ આમને આમ વધુ વખત ચાલ્યું નહિ. ક્યારામાં પડી ગયેલા છોડને માળી જ્યારે દૂર ફેંકી દે છે ત્યારે પૂર્ણ પરીક્ષક દષ્ટિથી એ જોતો નથી કે એ છોડમાં નવવિકાસના અંશો રહેલા છે કે નહિ. આમ જ ક્યું હતું નંદલાલે. સાવિત્રીને એણે દૂર ફેંકી દીધી હતી. કાર્ધપણ દિવસ એણે વિચાર્યું નહોતું કે એનામાં નવજીવનના અંશો રહેલા હતા કે નહિ ? એના પગમાં એ ભક્તિભીની રજા બની ચોટવા પ્રયત્ન કરતી હતી. અંતરમાં માત્ર જે એકજ મૂર્તિનું ધ્યાનધરીને બેઠી હતી જેને એણે અંતરના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ પવિત્ર આસને બેસાડી હતી.

ભાભીની એક ન્હાની બહેન સાધનાએ નંદલાલના વિષાદ ભર-પુર જીવનનાટકમાં પ્રવેશ કર્યો. એના દીયર માટે આ માર્ગ શોધવાની પરમ એષણા ભાભીની જ હતી. એણે જ આમ થવા દીધું હતું. કાલેજમાં એ તાજેતરમાં જ ગઈ હતી; એક. એના કલાસમાં.

સુંદર ગૌર મોઢું, વય હતું પ્રાયઃ સત્તર અઠારનું. સુડાલ શરીર લતા. છેલ્લામાં છેલ્લી ઢમથી વસ્ત્રો એ પહેરતી. સાડીનો છેડો પોઠ

ઉપર ઉડતો રાખી જ્યારે તે ચાલતી ત્યારે લાગતી કૃષ્ણચુડાની નવ-
પુખ્ત ડાળી સમી. એટલી ચંચલ, નવજીવનભર !

ધીરે ધીરે નંદલાલને એનું આકર્ષણ લાગવા માંડ્યું હતું. ડાલતી
ગતિએ કાઠવાર જ્યારે એ એના શયનખંડમાં આવતી ત્યારે એની
કદપનાની પેલી શેકરૂપીયર અને બર્નાડ શૉના નાટકોમાં વાંચેલી કાઠ
સ્ત્રી પ્રત્યક્ષ થતી હોય એવું એને લાગતું. મધુર મધુર હસવાની એની
ટેવ, લીપસ્ટીકથી રંગેલા હોઠ, અને ચીબુક, જાણે ભાવ ઘેરા લાગતા.
રોમાન્સ ભરપુર કલાસીકયુગની એ નારી પ્રતિભા હતી. કવિ કાલીદાસની
શકુનીલા, અને માલવિકાથી પર, જેને નહતા કાઠ બંધન, કાઠ
નિયમ, કાઠ અંતરાય કે અવરોધ.

ખૂદ ભાભીએ જ એના માટે ક્ષેત્ર તૈયાર કર્યું હતું. કાઠ એને
અટકાવી શકે એમ નહોતું. નંદલાલના અંતરમાં જે સ્થાન ખાલી
પડ્યું હતું એ સ્થાન મેળવવા એ યોગ્ય અધિકારીણિ હતી એમ
ભાભીને લાગતું હતું.

સાધનાનો માર્ગ સરળ કરવા માટે ભાભી હવે બહુ ચીવટ રાખતી
હતી. સવારના ચા બનાવવાનું, રસોઈ બનાવવાનું, તેમજ એને માફક
આંવે અને રૂચીકર થઈ પડે તેવી ખાદ્ય સામગ્રી તૈયાર કરવાનું બધું
કામ અત્યાર સુધી જે પોતે કરી રહી હતી એ સાધનાને સોંપ્યું.

પહેલાં એ સવારની ચા તોકર સાથે દોયરના ખંડમાં પહોંચાડતી.
હવે ખૂદ એ સ્વયં એનો કપ ઉપાડીને નંદલાલના ખંડમાં પ્રવેશતી.
ચા બાજુની ટીપ્પાઈ ઉપર મૂકી મૃદુસ્વરે એ કહેતી: “ સાધના ચા
બહુ સ્વાદિષ્ટ બનાવે છે હો. હું પણ એની આગળ હારી જાઉં. કેમ
તમારો શું મત છે ? ”

એક બાળુ મુખ ફેરવી ધીમું ધીમું હસી નંદલાલ કહેતો “ હા હા, મને પણ એમજ લાગે છે.”

મધ્યાહ્ને ભોજન વેળાયે એ સ્વયં દીયરની થાળી પીરસતી, અને પછી પંખો હાથમાં લઈ એની બાળુમાં સાદડી ઉપર બેસતી. અનેક પ્રશંસાગાન એ સાધનાના કરતી. એની ઉચ્ચ બુદ્ધિમતા, કોલેજમાં એની પ્રતિભા, સંસ્કારી સોસાયટીમાં એની પ્રતિષ્ઠા, અને પ્રોફેસરો અને લેકચરરોનો એના માટેનો અન્નેડ અભિપ્રાય, વગેરે વગેરે ઉપર એ લાંબા વિવેચનો કર્યા કરતી. રસોડામાં લપાઈને બેઠી બેઠી સાધના આ બધા સ્તુતિગાન સાંભળતી ત્યારે અત્યંત લજ્જિત થઈ મોઢું એક બાળુ ફેરવી લેતી. કોઈ કોઈવાર એ સાધનાની રસોઈ કલानी પ્રવિણતા ઉપર ઉતરી પડતી ત્યારે કહેતી “ રાંધણુકલનો ઉડે! અભ્યાસ સાધનાએ નહાનપણમાં જ કરેલો. કોલેજનો અભ્યાસ જોકે એમાં અંતરાય નાખે છે છતાં એના કામકાજમાં જરાયે ક્ષતિ દેખાતી નથી. તમેજ કહો આજના જેવું બટાટાનું શાક તમે ક્યારેય મારા હાથેથી પામી શક્યા છો ? ”

ઉત્તરમાં નંદલાલ કહેતો “ થોડું વધુ શાક લાવો તો ભાભી ! ”

+

+

+

+

ભાભી જે માછલી પકડવાની જાળ નાખીને બેઠી હતી એથી નંદલાલ જરાયે અચાત નહોતો. જ્યારે જ્યારે અવકાશ મળતો ત્યારે ભાભી કોઈ આનંદ ઘેરી વાદળો જેમ એના પાસે દોડી આવતી અને એની નહાની બહેન સાધનાની ગૂણુપૂજા અનેક વિધીએ, અનેકગણી રીતે કરતો. કોઈવાર અકથ્ય લાગણી અનુભવી એ કહેતી “ સાધનામાં હું જે નૂતન દર્શન કરું છું, એવું મેં ક્યારેય જોયું નથી. જુઓ છો. ને એ કેટલી ચંચલ, કેટલી ઉત્સાહધેલી છે! અને વહુ બિચારી !

મને લાગે છે કે એના પીયર ઘેર જઈને એને કાંઈ સ્કુલમાં આ બધું શીખવું પડશે, આ વાતચીત કરવાનું, રાંધવાનું, કપડાં પહેરવાનું વગેરે.”

ઉત્તરમાં નંદલાલ કંઈ ન બોલતો. સાધના પ્રતિ એના ઉરતંતુ કંઈકે ખેંચાણા હતા પણ એના સ્નેહને વ્યક્ત કરવા જેટલી, એના તરફ પૂર્ણપણે ઢળી જવા જેટલી હિંમત એનામાં નહોતી. એની સ્ત્રી સાવિત્રી કાંઈ મીનની મૂર્તિ જેમ નિરંતર એ પ્રેમપડદા આડે ઊભી હતી. આંખો હતી એની ઉજ્જલ ઝણુતાપૂર્ણ, અંતરમાં પૂજનનું કાઠિયું સળગાવીને બેઠી હતી. એની ભક્તિપરાયણતાથી નંદલાલ અગ્નાણ નહોતો. કેટલીકવાર એ માત્ર આ બધી પતિપૂજને એક પ્રકારની હીપોક્રસી, દંભ, લાગણીવેડા માનતો. તો કેટલીકવાર હૃદયતલે એ વેદના અનુભવતો, એને થતું કે એક છાનું અધારા ખુણામાં પડેલું હૃદય એના ચરણનો મધુરધ્વનિ સાંભળવા, હંમેશા દિનરાત યૌવનના જાગ માંડીને બેઠું છે, અને છતાં એ હૃદય તરફ એ નિષ્કુર, પાપાણ જેમ પીઠ ફેરવીને બેઠો હતો.

સાધના એને ગમતી હતી. એના સૌંદર્ય તરફ એકીટશે જોઈ રહેવામાં, પવનમાં ઊડતા એની સાડીના સોનેરી છેડાનો મર્મધ્વનિ સાંભળવામાં જાણે એક પ્રકારની ચંચલતા અનુભવતો. કાંઈવાર જ્યારે એ ભાભીની ગેરહાજરીમાં એને આ આપવા આવતી.

ત્યારે એના વસ્ત્રોમાંથી ફેરતી સેન્ટની સુગંધથી તે કાંઈ સ્વપ્નભૂમિમાં ડુબી જતો. થોડા ઘણા શબ્દોની જે આપ-લે એ સમયે બન્ને ધમ્મચે થતી અને પછી એ સહેજ ભય, લજ્જામિશ્રિત લાગણીથી કંપતી ત્યાંથી ચાલી જતી ત્યારે નંદલાલને થતું કે થોડી ઘણી વાતચીત વધારે થઈ શકી હોત ! જાણે એની સાથે કલ્લાકો સુધી વાતચીત કર્યા કરી હોત તો કેટલો આનંદ થાત !

એ દિવસો હતા પુરુષોત્તમ માસના. ઓરીસના સાહેબ યુરોપના પ્રવાસે ગયેલ હોવાથી નંદલાલના માથે કામકાજનો પ્રચંડ બોજો ખડકાઈ ગયો હતો. કાગળીયામાંથી જાણે એ નવરો જ થતો નહોતો. દિવસ રાત કામ ખેંચી ખેંચીને એ બહુ અશક્ત બની ગયો હતો. અને છેવટે મેલેરીયાએ એના દુર્બલ દેહ ઉપર એક સામટો હલો કર્યો. એ પટકાઈ પડ્યો. ઓરીસે જવાનું બંધ થયું હતું. એણે આશ્રય લીધો એના શયનખંડમાં. ભાભીએ બખ્ખે વાર ડોક્ટરને વીઝીટે આવવાનું કહ્યું હતું, અને ગૃહનું વાતાવરણ બહુ ગમગીન અને શોકપૂર્ણ બની ગયું હતું. માદગીના એ દિવસો દરમ્યાન નંદલાલની સેવામાં માત્ર બેજ વ્યક્તિ હાજર રહેતી હતી. ભાભી અને સાધના. સાવિત્રીને નંદલાલના એ શયનખંડમાંથી દૂર રખાઈ હતી. ભાભીનો એ દૂકમ હતો, છતાં ચોરી છૂપીથી કાઢવાર એ બારીમાંથી અંદર બીજાને પડેલા પતિનું મુખ દર્શન કરી લેતી. એ દર્શન પામી કૃતકૃત્યતા અનુભવતી. કાઢવાર ભાભી કંઈ કામકાજ પ્રસંગે બહાર જતી ત્યારે એ તકનો લાભ લઈ સાવિત્રી પાછળની બારીમાંથી ડોકિયું કરી જોતી તો સાધના એના પતિના ઓશીકા પાસે બેઠી બેઠી પંખાથી એને પવન નાખતી હોય, અથવા એના વાળની કપોલ પ્રદેશ ઉપર પથરાયેલી લટો એની કામલ આંગળીઓથી ઠીક કરી રહી હોય.

અંતરતલે ત્યારે એ પારાવાર વેદના અનુભવતી. જાણે એનું જીવનધન, એની રહીસહી થોડીક મૂડી, એની પાસેથી કાંઈ ધીમે ધીમે ખુંચવી લેતું હોય, એ જાત્રત હોય છતાં જાણે કંઈ બોલી શક્તી નહોય, અને મુંગી મુંગી મરી જવા સર્ગાઈ હોય એવું એને લાગતું.

થોડા દિવસ પછી જ્યારે નંદલાલને કંઈક ઠીક થયું ત્યારે ભાભીએ નાટકના સૂત્રધારનું બધું કામકાજ સોંપી દીધું સાધનાને. નાટ્ય પ્રવેશ બદલાઈ ગયો. હવેથી સાધના જ નિરંતર એની સાનિધ્યમાં રહ્યા કરતી.

એને સવારની કાશી પીવડાવવાનું, ત્યાર પછી ડોક્ટરના આદેશ અનુસાર ગરમ પાણીથી એના પગ ધોઈ આપવાનું, ત્રણ કલાકે દવાના ડોઝ આપવાનું, અને છેક મોડીરાત સુધી એની પાસે બેસીને કાઈ અગ્રેજી નવલકથા વાંચવાનું.

ધીમે ધીમે પણ નંદલાલ પામી ગયો હતો કે સાધના એના પ્રેમખીંજરમાં પંખીને પૂરવા આ બધા પ્રયત્નો કરી રહી હતી.

અધિક માસના એ છેલ્લા દિવસોમાં વર્ષાની ઝડીઓ પડવા લાગી હતી. વરસાદ બંધ થતોજ નહોતો, રાત અને દિવસ અવરિત, અશ્રમિત, જાણે એ વરસતો જ હતો. વર્ષાધેરી એક ધનરાતે બત્તીના ઝાંખા પ્રકાશમાં નંદલાલે જોયું તો સામેની બારીના કાચમાંથી કાઈનું મોઢું સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. એ સાવિત્રી હતી. એ મેઘધેરી રાતે બહાર વરંડામાં વર્ષા જ્યારે કાઈ વિરહિણી કામીની જેમ ચોધાર અશ્રુજલ વરસાવી રહી હતી ત્યારે સાવિત્રીની આંખોમાં અશ્રુ હતા છલાછલ. નંદલાલે એ દ્રશ્ય જોયું. એના અંતરમાં એક થડકારો થયો, કાઈ અકથ્ય વેદનામાં એ હુબો ગયો.

બીજે દિવસે સવારમાં જ સાવિત્રી ન્યુમોનિયામાં ઘેરાઈ ને પડી હતી. અચાનક એની આ માંદગીનું કારણ કાઈ જાણતું નહોતું. જાણતો હતો માત્ર નંદલાલ. ભાભીએ દવાદાર થોડા દિવસ એના કરી જોયા. આરામ જરાયે નહોતો. દિનરાત એ તરફડીયાં મારતી હતી, અને અનેક વાતો એકલી એકલી બિછાને પડી પડી કરતી હતી.

કાઈપણ એની વાતો સાંભળવા નવરૂં નહોતું. ભાભી કાઈ કાઈવાર આવીને ડોકિયું કરી જતી અને નિર્માલ્યભાવે હસીને કહેતી “તાવ ઉતરી જશે વહુ, ડરે છે શા માટે? બહુ અવાજ ન કરતી. બાળુમાં તારા પતિની શાન્તિમાં બલ્લ પડશે.” અને વેગથી ચાલી

જતી. એક દિવસ તાવના ઘેનમાં સાવિત્રી બોલી: “ મને મારા પતિના ચરણમાં લઈ જાઓ, લઈ જાઓ. ” ઉત્તરમાં ભાભીએ ધીમા ગંભીર અવાજે કહ્યું: “ ત્યાં જવાની જરૂર નથી વહુ, તું અહિંજ રહે. એ તારું મોટું જોવા નથી માંગતા. ”

એ શબ્દોએ સાવિત્રીના હૃદયમાં વજ્રધાત કર્યો. ફરી વાર એ રૂદિત કંઠે બોલી: “ કંઈ નહિ, મને મારા પીયેર પહોંચાડી દો. ત્યાં હું શાંતીથી મરીશ. ”

+ + + +

નંદલાલની સંમતી લઈ બીજે દિને પ્રાતઃકાલે ભાભીએ વહુને પીયર ઘરે વિદાય કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. નોકરને એક ગાડું ભાડે કરી લાવવા મોકલ્યો હતો એ ગાડું લઈને આવી પહોંચ્યો હતો. વહુના નિર્બલ, ધતુરાના ફુલ જેવા શીક્ષા દેહને એ ગાડામાં ભાભીએ ધીમેથી ગોઠવી દીધો, સાથે આપ્યો એક ટ્રંક અને બીસ્ત્રો, અને ગાડું બાજુના એક નાના ગામડાના રસ્તે રવાના થયું. એજ રસ્તેથી બે વર્ષ પહેલાં સાવિત્રી આવાજ એક ગાડામાં બેસીને નૂતન વહુરાણી બનીને નંદલાલનું ઘર શણગારવા આવી હતી. અનેક માણસો ત્યારે એને તેડવા આવ્યા હતા. વિદાય ટાણે કોઈ પણ આજ એને મૂકવા આવ્યું નહોતું.

વહુની સ્વગૃહે વિદાય પછી ભાભીને કંઈક શાંતી મળી. સાધનાની પ્રતિસ્પર્ધિની જેવી જે દિનરાત માર્ગમાં કંટક જેમ પથરાયેલી પડી હતી એ દૂર થઈ હતી. માર્ગ બન્યો હતો હવે સરલ, કુસુમ વેરાયેલો.

સાધના હવે ગમે તેમ સ્વેચ્છાપૂર્વક વર્તી શકતી હતી. મર્યાદાના, કાયના, બંધનો તૂટી જતાં દ્વાર હવે ખુલા થઈ ગયા હતા. કોઈ હવે મને એ દ્વારમાં અટકાવી શકે એમ નહોતું. કોઈ છાની છાની બારી-ખાંધી હવે એની ચેષ્ટાઓ કે દીર્ઘ વાર્તાલાપો સાંભળી શકે એમ નહોતું. હતી હવે મુક્ત, સ્વૈર વિહારિણી.

દિવસના કે રાતના કાઈપણ સમયે એ બિમાર નંદલાલ પાસે જઈ શકતી. એના અંતરનો એક ખૂણો મેળવવા જે આટલી તપશ્ચર્યા, આટલી ભક્તિ આરાધના કરી રહી હતી એનું નંદલાલને લાન હતું. ભાભીએજ એની અંતર્ગત ભાવના, મહેચ્છા, પરિપૂર્ણ કરવા સાધનાની આ બધી છૂટછાટ, આ બધી સ્વચ્છંદતાને વેગ આપ્યો હતો. મને મને એ વિચારતી હતી સાધનાનું સુખ. આ શૂન્ય ધરમાં એવું સ્થાન જે મેળવે એ ધન્ય થઈ જશે. આ એશ્વર્ય, અને સમૃદ્ધતી હક્કદાર બનશે. જીવનની પારાવારતામાં ભાભી આ એકજ જીતાસાએ જીવી રહી હતી.

નિત નિત નૂતન અલંકારો, નવા નવા મોહના આયુધો સજ સાધના નંદલાલને હરાવવા મથતી હતી. હવેથી એ સ્વયંભોજન સામગ્રી તૈયાર કરીને નંદલાલને જમાડતી હતી, અને પંખાથી એને વાયુ. ઢોળી કાઢી અનેરા સ્નેહથી ઢોળાઈ જતી હતી. કેટલીક વાર રાત્રે જ્યારે નંદલાલને માથામાં દર્દ થતું ત્યારે ઓરીએન્ટલ બામની ડબ્બી કાઢી એના કપોલ ઉપર એ બામ ધસતી, ત્યારે એની કામલ કરાંગુલીઓના સ્પર્શથી નંદલાલ એક પ્રકારની રસના અનુભવતો, યૌવન અને સૌંદર્યના એક સામટા હાથાએ રસની ઘેલછા લગાડી હતી. પાવિત્ર્યનું, સંસ્કારનું જે જગરણ કાઢ વેળા સાવિત્રીની દરમ્યાનગીરીથી આવી જતું એ એની ગેરહાજરીથી ધીમે ધીમે અદશ્ય થતું જતું હતું. એને લાગતું હતું કે એ હવે સાધના સામે પરાજયનું નિષ્ફળ યુદ્ધ લડી રહ્યો હતો.

થોડી થોડી માંદગી પણ એની હતવા લાગી હતી, મોઢા ઉપર લાલ સુરખી દેખાવા લાગી હતી, ડોક્ટરની દવા ચાલુ હતી, છતાં એ હજુસુધી બિજાનામાંથી ઉઠી બહાર ફરવા જતો નહોતો. સાધના એક દિવસ એને દૂર સુધી સમુદ્રકાંઠે ફરવા લઈ ગઈ, અને પછી તો એ

પરંપરિત ચાલ્યું. જાણે એ સમુદ્ર પર્યટન નિત્યનો કાર્યક્રમ હોય એવું બની ગયું. દિવસના મહિન પ્રકાશમાં એ બન્ને ફરવા જતા, અને છેક સંધ્યા ટાણે, ધરના પ્રદીપ સળગવા લાગે ત્યારે પાછા ફરતા. સાધના સાથેના નિત્યના આ સહચારે, આ રસપરિચયે, એના વ્યથિત ચિત્તને જિહ્વલ બનાવી મૂક્યું હતું. કોઈ વેળા સંધ્યાના સુવર્ણરંગી પ્રકાશમાં ફરીયાની ભીની રેતીમાં બેઠા બેઠા બન્ને જ્યારે કોઈ ચર્ચામાં ઉતરી પડ્યા હોય, ત્યારે નંદલાલ અચાનક મૌન બની, સાધનાના ગૌર, નવરંગી આભાથી પ્રદિપ્ત થયેલા મુખારવિંદને તૃષાતુર નયનોએ જોઈ રહેતો. એની આંખો કોઈ અકથ્ય ભાવ પામવા સામેની આંખોમાં ક્ષણવાર ડૂબી જતી ત્યારે સાધના શરમાઈને દ્રષ્ટિ નીચી ઢાળી દેતી. મુખ ઉપર ત્યારે દેખાતો લજ્જનો શેરડો. બન્ને મૃદુ મૃદુ હસી પડી ત્વરાથી ગૃહભણી પ્રસ્થાન કરી જતાં.

એકવાર રાત્રિની નીરવતામાં દીપક કને બેસીને સાધના જ્યારે કોઈ નવા લેખકનું તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલું નાટક વાંચી રહી હતી ત્યારે પણ એવીજ કોઈ ગહન ભાવના ઘેરી વાદળીએ બન્નેને છાંયી દીધા હતા. પ્રસંગ હતો શીવપાર્વતીનો. ઉમીયા કૌમારાવસ્થામાં નવગીરી કુલ એકઠા કરી રહી હતી. શીવ એને શોધતા શોધતા આવ્યા અને પૂછ્યું: “કાના માટે તું આ કુસુમની છાંયડી ભરી રહી છે ઉમા?” પાર્વતીએ કહ્યું: “તમારા પાદપંક્જ પૂજવા માટે.”

ત્યારે નાટકની ચોપડી બંધ કરીને એ ક્ષણભર ધ્યાનમુગ્ધ બનેલા નંદલાલ તરફ જોઈ રહી હતી. એકી દશે, ભાવનારત, વેદના ભરપુર આંખોએ, જાણે એ સ્વયં ઉમીયા હોય, અને એના ચંદ્રમૌલિશ્વર માટે શ્રદ્ધા અને ભાવનાના કુલ હૃદયની છાંયડીમાં ભેગા કરી એના ચરણપંક્જમાં ચડાવી દેવા ઉત્સુક આતુર હોય એવી એ જણાતી હતી.

ધ્યાનભંગ થઈ નંદલાલે ત્યારે એને પૂછેલું “ એમ એકીટશે મારા સામે કેમ જોઈ રહી છે સાધના ? ”

“ કંઈ નહિ, કંઈ નહિ, મને નિદ્રા આવે છે ” કહી એ શરમીંદી બની ત્યાંથી લથડતે પગલે પોતાના સુવાના ઓરડામાં ચાલી જતી.

થોડા દિવસ ચાલ્યા ગયા પછી એક સવારે નંદલાલ જ્યારે એના ઓરડામાં બેઠો બેઠો કાઠ વિચારશ્રેણીમાં ગુંથાઈ ગયો હતો, ત્યારે ભાભીએ અરવપદે ત્યાં પ્રવેશ કર્યો.

એ મૃદુ કંઠે બોલી: “ આ ઘરમાં પગ મૂક્યા પછી કંઈપણ તમારા પાસેથી માંગ્યું નથી. એક યાચના છે. ”

ગંભીરભાવે નંદલાલે કહ્યું: “ શું છે ભાભી ? ” “ મારી બહેન સાધનાને તમારા ચરણમાં જગ્યા આપો ” કહી એ મૌન રહી.

સાધનાની સુંદર, લાલિત્યપૂર્ણ છાત્રી એની કલ્પનામાં આવીને ઉભી. સાવિત્રી એની પાસે ક્યાંય ઝાંખી, કૃશ, સંસ્કારહિન લાગી. થોડીવાર વિચાર કરી એ બોલ્યો: “ મને ખાસ કંઈ વાંધો નથી. ”

પ્રસન્નતાપૂર્વક ઉચ્ચારાયેલા દીયરના એ શબ્દોથી ભાભીનું હૃદય અકથ્ય આનંદથી નાચી ઉઠ્યું. આજ શબ્દો માટે એ આજ લગી જીવી રહી હતી. હવે કદાચ મૃત્યુ આવે તો એ એની સંગાથે ચાલી જાય.

સાવિત્રીને ભર્તાએ અવગણી દૂર હડસેલી હતી. લાયકાત પણ એની કંઈ નહોતી. સંસ્કારે, વિદ્યાએ, સૌંદર્યે અપૂર્ણ, એ નંદલાલના જીવનને કદિયે ઉગ્ગળી શકે એમ નહોતી. એની બહેન સાધના જ એ માટે યોગ્ય હતી. એ સંપૂર્ણ હતી. જીવનના ચેતન અને ઉદ્ધાસથી છલોછલ ! એના પગલે પગલે ચાલતી હતી નવજીવનની ભાવના.

પીયરગ્રેર ચાલ્યા ગયા પછી સાવિત્રીની નાની બહેન કુંદનના ત્રણચાર પત્રો નંદલાલ ઉપર આવ્યા હતા. ભાભીએ એને વિસ્મૃતિના અંધકારમાં છૂપાવી દીધા હતા. એ પત્રોમાંથી સાવિત્રીના જીવનની ખુઝાતી દીવડીનો શેષપ્રકાશ મળતો હતો. એ બચે એમ નહોતી. માંદગી વધતી જતી હતી. દિવસે દિવસે પતિગૃહે ફરીવાર એ આવી શકે એવી આશા બહુ ઓછી હતી. ભાભીનો એજ પરમ સતોષ, પરમ આનંદ હતો. પુલકિત થઈ એ સાધનાના લગ્નની તૈયારીમાં પડી હતી. નવી ફેશનના વસ્ત્રો શીવડાવવાના હતા. નવા આભુષણો તૈયાર કરવાના હતા. ઉપરાંત લગ્નમાં કોઈ મુશ્કેલી કે અંતરાય ન આવી પડે એનું એ બરાબર ધ્યાન રાખતી હતી.

માત્ર થોડા જ દિવસ નંદલાલની એ દ્વિતીય લગ્નગાંઠને બાકી રહ્યા હતા. એ માટે ખાસ એને ઉત્સાહ હોય એવું કંઈ લાગતું નહોતું. છતાં એ લગ્ન માટે એ તૈયાર નહોતો એવું કયાંયે એ દેખાવા દેતો નહિ. કોઈ એને ખેંચી રહ્યું હતું, આ નવજીવનમાં પ્રવેશ કરાવવા. એ હતી ભાભી.

માઆપના અવસાન પછી મોટા ભાઈએ જ એને ઉછેરીને મોટા કર્યો હતો. બી. એ. સુધી લણાવ્યો હતો, અને એમના સ્ત્રી-વિહિન ઘરમાં ભાભીને જ્યારે સ્થાન મળ્યું, ત્યારથી આજ સુધી એ ભાભી જ એની દેખરેખ રાખતી હતી. એના નિર્ણય મુજબ એ દોરાતો હતો, અંધકારમાં કે પ્રકાશમાં, એની ચિંતા કદી એણે કરી નહોતી.

ભાભીની કેમલ લાગણીઓ દુભાવવાનું કે એણે નક્કી કરેલા માર્ગમાંથી બીજો રસ્તો કાઢવાનું એના માટે દુષ્કર, અનિવાર્ય હતું.

વધુમાં સાધના પણ એને ગમતી હતી. જીવનમાં જે અપૂર્ણતા

હતી એ સાધનાના નવપ્રવેશથી પૂરાર્ધ જશે એવી એને શ્રદ્ધા હતી. એ એને પૂજતી હતી, એની પાછળ પાછળ ખડાવરી બની ફરતી હતી. એની સેવા સાધનામાં જાણે એ દૂખી ગઈ હતી. છતાં સાવિત્રીની નિષ્કામ ભક્તિભાવના એની પાસે નહોતી. આ નવા લગ્ન સંબંધ હતી સ્વાર્થની દુર્ગંધ ! સાધનના ગરીબ માતા પિતાને આર્થિક મદદ કરી એનું ઘર ભરી દેવાની.

નંદલાલ એ બધું પામી ગયો હતો. સાવિત્રીના પીયર પ્રયાણ પછી માંદગી વેળાએ એ કાર્ષ કાર્ષવાર કલાન્ત, અસ્વસ્થ જોવામાં આવતો. સાવિત્રીની પવિત્ર નિર્દોષ મૂર્તિ દષ્ટિ સમક્ષ ખડી થતી, પણ એ કંઈ કરી શકે એમ નહોતો.

ખૂદ ભાભી જ એ માટે અવગ્રહ કરી રહી હતી. એથી જ તો એની માંદગી વેળાએ એને દૂર હડસેલી કાઢી હતી. કદિ સાનિધ્યમાં આવવા પણ એને દીધી નહોતી. અને છેવટે જ્યારે એ પીયર ચાલી ગઈ ત્યારેજ ભાભીની મનોકામના સિદ્ધિના સિંહાસને ચડી વિન્યધ્વજ ફરકાવવા લાગી.

ટાઇફોઇડમાંથી ઉઠ્યા પછી એકવાર ભાભીને એણે પૂછેલું: “મારી માંદગી દરમ્યાન સાવિત્રીના પીયરથી કંઈ સમાચાર આવ્યા હતા ?” ઉત્તરમાં ભાભીએ કહેલું: “હા, એક પત્ર આવ્યો હતો. લખ્યું હતું એ બધું એમ નથી.”

એ શબ્દોએ એને ઝ્ઝાનીથી ભરી દીધો હતો. અંતરે જે દીપક બની મલિનમાં પ્રકાશ ધરતી હતી એ દીવો તો બેઠો હતો હોલાવા. કાણુ એની યુગ્મતી જ્યોત આડે પ્રેમનો પાલવ ધરે એમ હતું ? કાણુ જઈને એના ભગ્ન ખંડેરમાં નવ રચનાતો, નવ ચેતનાતો પ્રાણ પૂરે એમ હતું ?

સાધના સાથે લક્ષ્મણીથી જોડાઈ જવાને દિવસ માત્ર બે જ બાકી રહ્યા હતા. ભાભી એ અનુપમ અવસરને પહોંચી વળવા તડામાર તૈયારીમાં પડી હતી. ઘરખહાર એક મોટો શમીયાણો ઉભો કર્યો હતો. અને શરણાઈ વાળાઓએ બે દિવસ અગાઉથી જ મિલન ગીતના સૂરો છેડવા માંડ્યા હતા. આ બધી ધાંધલ વચ્ચે, લક્ષ્મણ આ બેસૂર કાલાહલ વચ્ચે બેસીને નંદલાલ ત્યજિતા સાવિત્રીનું સ્મરણ કરી રહ્યો હતો. પોતાના શયનખંડમાં જઈ એ સાવિત્રીની નાની બહેનને પત્ર લખવા બેઠો. લખ્યું: “સાવિત્રીને હોય એવી હાલતમાં મોકલાવી આપો.” પત્ર એક નોકર સાથે સાવિત્રીના પીયરઘેર રવાના કર્યો.

ચિત્ત આજ અસ્વસ્થ થઈ ડોલી ઉઠ્યું હતું. અંતરની બંધ પડેલી વીણા આજ વાગવા લાગી હતી; મધુર મધુર રવે.

ઉઠીને એ સાધનાના ખંડમાં ગયો. એ ત્યાં નહોતી. એની સખીઓને લક્ષ્મણ પત્રિકાઓ આપવા ગઈ હશે કદાચ, બારી પાસે થોડી વાર બેઠો. દૂર દૂરથી ઠંડો પવન લહરીઓ આવી આવીને એને અભિનન્દિત હતી. કપોલે ગાલે, સારા દેહમાં જાણે કાઈ સુરખી ઉડતી હતી. સામે પડેલા અરીસામાં પોતાનું મોઢું જોઈ એ શરમાઈ ગયો. અકથિત મધુર વેદનાના કાઈ નવ સંચારે એને ભરી દીધો. જગરણ કરી પાછું આવતું હતું ક્રમે ક્રમે. અંતર ઉધડતું જતું હતું, કમલની શ્વેત શ્વેત પાંખડીઓ જેમ.

અજવાળું ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થતું જતું હતું. શરણાઈ વાળાઓ ગૃહદ્વારમાંથી ચાલ્યા ગયા હતા. કાલાહલ શમી ગયો હતો. એ સમયે, સંધ્યાના અવસાન ટાણે, દિવસના શેષ ગાન સાથે, કાઈ દૈવજીવ ભિખારીનું કાઈ મધુર ગીત એક રસ થઈ ઢોળાઈ જતું હતું, એકતારા સાથે.

ગીત હતું રાધાકૃષ્ણના પ્રેમ અભિસારનું. મધુરભાવે એ ગાતો

હતો કૃષ્ણ વિરહથી બ્યાકુલ થઈ રાધા ગોકુલથી મથુરા, અને મથુરાથી ગોકુલમાં એના પદચિન્હ દુઢતી હતી. એનું દર્શન કરવા પૂજારિણી ભાવે હૃદયગોખલે પ્રદીપ જલાવી એ વૃંદાવને ગઈ. ખજર મળ્યા કે કૃષ્ણ એક મંદિરમાં દાર બંધ કરીને બેઠા હતા. કમાડ ઠોકી એણે સકરણુ, અનુકંપિત સ્વરે કહ્યું: “ દાર ખોલો ખોલો, ભગવાન ! ”

નંદલાલ એ ગીત શ્રવણ કરી રહ્યો હતો. એકતારો ધીમે ધીમે બજતો બંધ થયો. ગીત પુરું થયું હતું, વૈષ્ણવ ભિખારી દાર પાસેથી ભિક્ષા લીધા વિના ચાલ્યો ગયો હતો. એને તો મળ્યું હતું માત્ર ગીત. નંદલાલને ગીત અને વેદના બન્ને મળ્યા. દાર એના હૃદયના બંધ હતા. સાવિત્રી રાધારૂપે એને ઠોકી ઠોકીને કહી રહી હતી “ દાર ખોલો, ખોલો, ખોલો. ” હંમેશા કમાડ એ ઠોકી ઠોકીને ચાલી જતી હતી નિરાશ વદને.

આજ રાધાકૃષ્ણના એ પ્રેમગીતે એને જગાડી દીધો. સાવિત્રીનો આજીવતાભર્યો સ્પષ્ટ અવાજ આજ એ સાંભળતો હતો. દાર એના હૃદય મંદિરના ઉઘડી ગયા હતા. રાધા વિના મંદિર શૂન્ય હતું.

કંઈ એને ગમતું નહોતું. દીલ બહેલાવવા કાઈ ચોપડી આમ તેમ એ ખોળવા લાગ્યો. કમાડમાંથી હાથમાં આવ્યો સાધનાનો પોર્ટ-ફોલીઓ. ખોલીને એ જોવા બેઠો. કેટલાક સુંદર આલેખનો, લેન્ડ-સ્કેપના ફોટાઓ, વગેરે એ જોતો ગયો. છેવટે હાથમાં આવ્યા ચાર પાંચ પત્રો. કવર ઉઘાડીને એક પછી એક વાંચવા લાગ્યો. અક્ષરો લાગ્યા અપરિચિત. દરેક પત્રાંતે લખ્યું હતું. શ્રી ચરણે શતકોટી-વાર પ્રણામ.

—કુંદન

એ બધા પત્રો સાવિત્રીની નાની બહેન કુંદનના લખેલા હતા. બધા એને જ ઉદ્દેશીને લખેલા હતા. દરેક પત્રમાં એ સાવિત્રીની

ગંભીર માંદગીની બીના જણાવતી હતી. એક પત્રમાં લખ્યું હતું: “ એ તમને જ ઝંખે છે. દિવસ અને રાત ઉંઘમાં અને સ્વપ્નમાં કહે છે, મને મારા દેવતા પાસે લઈ જાઓ. તમે ક્યારે આવશે ? ” એક તાજા આવેલા પત્રમાં હતું: “ હવે એને કંઈક આરામ છે, છતાં તમારા પાસે આવવાની ઝંખના વધુ ઉગ્ર બની છે. ગાંઠ મોકલો તો ત્યાં આવે. ”

ગાંઠ તો એણે ક્યારનુંયે મોકલી દીધું હતું; એના આવવાની માર્ગદર્શના એ કરી રહ્યો હતો. એ રાત્રે જ્યારે એ પથારીમાં સૂતો ત્યારે નિદ્રા ન આવી. કંઈક ખખડાટ થતો અને એ જાગી જતો. જાણે સાવિત્રીનો પદ્મવનિ આજ એ જીવનના મૌનમાં સાંભળતો હતો.

સવારે જ્યારે ઉઠ્યો ત્યારે ભાભીએ ધરનું વાતાવરણ લક્ષ-ગીતોથી ભરી દીધું હતું. મધુર કંઠે સ્ત્રીઓ ગીત ગાતી હતી આનંદનું, ઉત્સવનું, નવજીવનનું. નંદલાલને થયું, શું સાચેસાચ એ નૂતન લક્ષ-ગાંઠથી જોડાવા તૈયાર થયો હતો ? આ ઉત્સવ લીલા એને લાગ્યું એક નાટક, જેનો એ સૂત્રધાર હતો, દંભી, આડંબરી, માનવતા હિન્ન એવામાં ભાભી કંઈ કામ પ્રસંગે એના શયનખંડમાં પ્રવેશી.

“ ભાભી ! ” એ મંદ સ્વરે બોલ્યો.

“ સાવિત્રીની માંદગીના કંઈ સમાચાર આવ્યા છે ? ”

“ હું જાણતી નથી. ” કહી એણે આગળ લંબાવ્યું.

“ ધરેણુ! અને અલંકારોનો થાળ હું તૈયાર કરવા બાજુના ખંડમાં જઈ છું. તમે બહાર જરા ધ્યાન રાખજો. ” અને દૂત વેગે એ સાંથી ચાલી ગઈ.

શયનખંડની બહાર એક ખુરશી નાખી એ બેઠો. ગૃહદ્વારમાં ઢાલી અને શરણાઈની સૂર જમાવટ જામી હતી, બાજુના ખંડમાંથી

મધુર ઘેરા, સ્ત્રીકંઠોનો સમૂહનાદ આવી આવી વાતાવરણમાં પથરાઈ જતો હતો. એવામાં દૂર એણે એક ગાકું જોયું, એમાંથી એક સ્ત્રી ઉતરી, ધીમે પગલે એ એની તરફ આવતી હતી, ધીમે ધીમે આવી એ ગૃહમાં પ્રવેશી અને તેની સન્મુખ આવીને ઉભી રહી. એની ક્ષિણ દેહલતા ઉપર સુંદર એક સાડી શોભતી હતી. આંખોમાં હતું મધુર તેજ, ઉજ્જવલ મુખારવિંદ ! હાથમાં હતા થોડાક ફુલ, એ સાવિત્રી હતી.

નંદલાલના પગમાં પડી એણે ફુલ ત્યાં ધરાવી દીધા. પછી બોલી: “ દેવતાના ચરણમાં આજ ફુલ ધરાવીને હું બેસી રહીશ. ઉઠાડશે ત્યારે જ ઉઠીશ. ”

સસ્મિત આનંદભાવે નંદલાલે એને બન્ને હાથે પકડી ઉભી કરી. કપોલ ઉપર એક ચુંબન ચોડી દીધું.

કાંઈની સોનાની બંગડીઓનો અવાજ થયો. બન્નેએ પાછું વાળી જોયું તો ભાભી એક હાથમાં ધરેણા લુગડાનો થાળ લઈ આવી રહી હતી. એને જોઈ બન્ને શરમાઈ ગયા.

“ ભાભી. ”

નંદલાલે દુઃખમિશ્રિત કંઠે નીચી દૃષ્ટિ ઢાળીને કહ્યું: “ ધરેણાનો થાળ પાછો લઈ જાઓ. મારે નથી પરણવું. ”

એ શબ્દોએથી ભાભી ઉપર વજ્ર પડ્યા જેટલો આઘાત થયો. બે ડધાઈ ગઈ, સ્થંભિત થઈને ત્યાં જ ઉભી થઈ રહી.

પરિગ્રહિતા

જોરજોરથી હલેસા મારીને ખલાસીઓ હોડીને કાંઠા ઉપર લાવી રહ્યા હતા. ધીમે ધીમે અજવાળું ઓછું થતું હતું. અધિકારનો અચલ ઓઢીને સંધ્યા જાણે શૂન્ય મૌનમાં પગલા માંડી રહી હતી.

કાંઠા દેખાવો કે તરતજ મધુસુદને બીની ધરતી ઉપર પગ મૂક્યો. થોડે દૂર એક ગાડા ખેડુ ચલમમાં તમાકુ ભરીને દમ લગાવી રહ્યો હતો. મધુસુદને તેણે જોયો કે ત્વરાથી ચલમ હેડે મૂકી એણે ખૂમ મારી: “માજીએ તમને લેવા મને મોકલ્યો છે. અંદરના ગાડામાં બેસી જાઓ બાબુજી. મણીપુર અંહિથી બહુ દૂર નથી.”

હાથમાં પકડેલી બેગને એણે ગાડામાં મૂકી દીધી, અને પરિશ્રમિત કાયાને અંદર લંબાવી એણે ગાડું ચલાવવાનો હુકમ દીધો. અંદર પડ્યા પડ્યા અનેક વિચારશ્રેણીમાં એ ગુંચવાઈ ગયો. એને ચિરપરિચિત માર્ગ વચ્ચેથી અત્યારે એ પસાર થઈ રહ્યો હતો. હળવે હળવે એની વૃદ્ધ મા અને મોટી બહેન મૃદુલા એના સ્મૃતિચક્ષુ સમીપ આવીને ઉભા રહ્યા, અને એની નવયુવાન સ્ત્રી ગાયત્રી !

એ યાદ આવતાં જ જાણે તેના અંતરનું નેપથ્ય દ્વાર ઉઘાડીને અરવપદે કાંઈ ચાલ્યું જતું ન હોય એવી વેદના એણે અનુભવી. એના કાળે તો એને અમદાવાદની ‘ અરવીંદ મીલ્સ ’ ના હેડક્લાર્કની નોકરી છોડી અહિં સ્વગૃહે પાછું આવવું પડ્યું હતું, એના વિચારે એના રોમેરોમ પ્રકંપિત થઈ ઉઠતા હતા.

ત્રણ દિવસ પહેલાં એને માતાજી તરફથી તાર મળ્યો હતો. બાળુના ગામના કેટલાક ચમાર મુસલમાન ગુંડાઓએ અચાનક મણીપુર ઉપર હલ્લો કર્યો હતો, અને તેની સુંદર સ્વરૂપ સ્ત્રી ગાયત્રીને ઉઠાવી ગયા હતા.

કાણુ એ ગુંડાઓ હશે, અને એનીજ કુલનારીને શા માટે ઉપાડી ગયા હશે ? એ વિચારોએ એ ભ્રમિત બની ગયો. તાર મળ્યો હતો ત્રણ દિવસ પહેલાં. કદાચ એટલા સમયમાં કંઈ ખબર-પત્તો લાગ્યો પણ હોય ? સરકારે કંઈ પગલાં ભરી એ લુંટારાઓને પકડી પાડ્યા પણ હોય ! બધું અનિશ્ચિત હતું. એ કંઈજ જાણતો નહોતો કે શું થયું હતું ? સત્ય માત્ર આટલું હતું કે એની ગાયત્રીને કાંઈ ઉઠાવી ગયું હતું, એના સંસારમાંથી, એના ગૌરવભર્યા સ્થાનેથી કાંઈ અજાત, અગોચર ભૂમિમાં, શૂન્યમાં. જ્યાંથી કદાચ પાછી ફરે, અને એના શૂન્યધરને પ્રકાશથી ભરી દે એ લગભગ અસંભવિત, અનિશ્ચિત હતું.

છતાં શ્રદ્ધા હજી એણે ખોઈ નહોતી. એ જ શ્રદ્ધાભરી દૃષ્ટિથી એ આકાશમાં નીરખી રહ્યો હતો. તારલા ધીમે ધીમે ડોકિયા કરતા હતા, અને રસ્તાની બન્ને બાજુ પથરાયેલા થોરના પુલની સુગંધ ઉડી ઉડીને એના પ્રાણમાં ભરાઈ જતી હતી.

થોડીવાર પછી એનું ઘર દેખાયું, ગાડામાંથી નીચે ઉતરી એણે એક લઈ લીધી, અને ગૃહભણી પગલા માંડ્યા. કમાડ પાસે જઈ એ

વાર ઉભો રહ્યો. થોડા અવકાશમાંથી અંદર ડોકિયું કરી જોયું રીકેન ફાનસના ઝાંખા અજવાળે એની વૃદ્ધ મા માથે હાથ । ઉંખરમાં બેઠી હતી. મોટીખેન મૃદુલા હાથમાંના કાંઈ પુસ્તકના અનમન્યસ્ક જેમ ઉથલાવતી હતી.

અંદર એ પ્રવેશ્યો કે તરતજ થોડો ખખડાટ થયો. વૃદ્ધ માએ જોયું અને એક આછું વંદનામિશ્રિત સ્મિત હોઠમાં આવીને ગયું, ‘મધુસુદન !’ કહી એ ત્યાંથી ઉભી થઈને દોડી અને બાઝી પડી. મૃદુલા પણ પુસ્તક પછાડી ઉભી થઈ ગઈ, અને મા હાથમાંથી બેગ લઈ લીધી. બોલી: “આવવામાં મોડું કેમ કર્યું ?”

મધુસુદન ઉત્તરમાં કંઈ બોલ્યો નહિ, મૌન થોડોવાર સમસ્તગૃહને ટીને છાયો રહ્યું, દરમ્યાનમાં કુટુંબની આ ત્રણે વ્યક્તિઓ એક । ઉપર ગોઠવાઈને બેસી ગઈ. વૃદ્ધ માના માથા ઉપર દુઃખનો પહાડ તૂટી પડ્યો હોય એવું એનું કચલીવાળું, સકરણુ, મોઢું હતું.

“ગાયત્રીનો કંઈ પત્તો ?” શરૂઆત મધુસુદને જ કરી. ઉત્તરમાં આંખોમાંથી અશ્રુજલ વહેવા લાગ્યા. મૃદુલા બોલી: “પત્તો કંઈ આજ ત્રણ દિવસ થયા અમને કંઈ સુઝતું નથી. ખાવાનું પે નથી. અહિંથી બે માત્રલ દૂર પોલીસથાણે ખખર પહોંચાડ્યા પણ સરકાર તરફથી કંઈ સમાચાર નથી.

“સમાચાર કંઈ નથી ?” મધુસુદન રૂદ્ધ કંઠે બોલ્યો. આ બે જવાબ માએ આપ્યો, એ બોલી: “તરેહ તરેહની વાતો માં ઉડે છે, કાંઈ કહે છે ગાયત્રીને એ લોકો ઉઠાવી ગયા છે. કહે છે ગાયત્રી રાજપુત્રીથી એમની સાથે ચાલી ગઈ.

મા ! “સકરણુ સ્વરે મધુસુદન બોલ્યો:” ગામ લોકોના મોઢે

તાળા નહિ દઇ શકાય. અપાપને એ લોકો પાપ કહેશે, અકલંકને કલંક કહેશે, પણ એ લોકો ગાયત્રીને નથી ઓળખતા. હું ઓળખું છું. ગાયત્રી, ગાયત્રી છે. અકલંકિત, પવિત્ર ! ”

રડતાં રડતાં માએ કહ્યું: “ત્રણ ત્રણ દિવસ થવા આવ્યા છતાં કોઇ એનો પત્તો આપતું નથી. સરકારી પોલીસપાર્ટી લુંટારાઓને પકડવા ગઈ છે, પણ હજી સુધી પાછી ફરી નથી. જાણતી નથી અત્યાર સુધીમાં એ લોકોએ કેવા હવાલ કર્યા હશે ! ”

“પત્તો એનો કાઢવો જ પડશે ” કહિ મધુસુદન ઉભો થયો. હું હમણાં જ પોલીસ થાણે જઈ છું. કદાચ કંઈ ખબર આવ્યા હોય. વચ્ચમાં મૃદુલા ધીમે સ્વરે બોલી: “રસોઈ તૈયાર છે. જમતા જાઓને મોટાભાઈ ! ”

પણ મધુસુદનના કાને એ શબ્દો અથડાય એ પહેલાં દારમાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો હતો. એ રાત્રે અંધકાર જાણે શૂન્ય હૈયું લઇને કોઈ ભિખારી જેમ એની ઝોળી લઈને ઉભો હતો. દૂર પથરાયેલી થોરની વિચિકામાંથી પવન જાણે ફુંકાતો હતો. કોઈ તૃપ્તિ અંચલ વેદના જેમ.

સવારે ફરીવાર મધુસુદન રખડી આથડીને ઘેર આવ્યો. પોલીસ-થાણેથી ખબર મળ્યા હતા એને કે પોલીસપાર્ટીએ ખૂબ શોધખોળ ચલાવી પણ લુંટારાઓ એને થાપ આપીને કોઈ અન્ય રસ્તે ઉતરી ગયા હતા. દિવસ પછી દિવસ, અને માસ પછી માસ જવા લાગ્યા પણ એની ગાયત્રીના કંઈ સમાચાર નહોતા. લગભગ ત્રણ માસ અપહરણની એ કલંક કથાને થવા આવ્યા હતા.

એ દરમિયાનમાં મધુસુદન જાણે એક યુગની પગથી ઉતરીને બીજા યુગની પગથી ચડી રહ્યા હોય એમ પડ્યાઈ રહ્યો હતો. એની

નવયુવાન સ્ત્રી ગાયત્રીના વિરહથી જાણે એનામાં એક યુગ જેટલું પરિવર્તન આવી ગયું હતું. એ લાગ્યે જ હવે કાઠનાથી વાતચીત કરતો, અમદાવાદની નોકરીનું રાજીનામું એણે ક્યારનુંયે મોકલાવી દીધું હતું. ગ્રામજનોની અનેક પ્રકારની વાતચીતથી હવે એ ટેવાઈ ગયો હતો. એ લોકો એને અનેક રીતે ડામતા હતા. તરેહતરેહની કુથલીઓ અને પ્રત્યાઘાતી વાતોથી વાતાવરણ એ લોકોએ કલુષિત કરી દીધું હતું. ગાયત્રીની કલંકકથાનો શ્યામરંગી ધ્વજ ફરકાવીને એ લોકો સ્વૈરઆનંદે રાચતા હતા, અને મધુસુદન મૌન બની એ બધું સાંભળતો હતો. એના જીવનના શાંત નેપથ્યમાં એ બેઠો હતો. બહાર જ્યારે અંધારું હતું ત્યારે એના અંતરમાં પ્રકાશ હતો. એ પ્રકાશે એ ગાયત્રીની પવિત્ર અરૂપમૂર્તિને નિરખતો હતો. જીવનમાં જે પૂજા એ પૂરી કરી શક્યો નહોતો એનું એને લાન હતું. છતાં એથી એ અધુરી પૂજાનું મહત્ત્વ કંઈ ઓછું થતું નહોતું. ગાયત્રીના સ્મરણે સ્મરણે જે અપૂર્ણતામાં એ જીવતો હતો એ જાણે પૂર્ણરૂપે શુભ ઉજ્જવલતાથી ભરાઈ જતી હોય એવું એને લાગતું હતું.

એક રાત્રે એ ઘરની અગાશી ઉપર શૂન્ય બની બેઠો હતો. ગાયત્રીને ગૂમ થયાને એક વર્ષ પૂરું થવા આવ્યું હતું. આ ફાલ્ગુન માસ ચાલતો હતો, અને પવનની મધુળંસીમાં નવવસંતનું ગીત ઢોળાતું હતું. ચારેકાર રાત્રિ એનો અંધારઘેરો પહેડો પાથરીને બેઠો હતો. દૂરદૂરથી એવામાં કાઠના ઢોલ અને નગારાનો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે અવાજ સુદૂરથી નજીકને નજીક સરતો આવતો હતો. કાન માંડી મુગ્ધચિત્ત બની મધુસુદન એ ધ્વનિ સાંભળતો બેઠો હતો. જાણે એ ઘેરા અવાજ સાથે એ ખેંચાયે જતો હતો. કાઠ અપૂર્વ મૂર્ધન, ઘેલછા, જાણે એના સમસ્ત ચેતનને આવરી લેતી હોય એવું એને લાગ્યું. એના નવ સંસારના ઉઘાડના વૈશાખ માસના એ દિવસો એને યાદ આવ્યા જ્યારે એક ધન્યદિને ગાયત્રીને પરણીને એ સ્વગૃહે લઈ

આવ્યો હતો. એ સુકુમાર, નવકુસુમિત મુખારવિંદ લલાટની એ સિંદૂર શોભા, કંકણનો એ મધુર ધ્વનિ, જાણે અત્યારે પણ એ સ્ફુટ, અસ્ફુટ, સાંભળી રહ્યો ન હોય એવી મધુરવેદના એના અંતરમાં જાગી ઉઠે, એ જ એ ગાયત્રી ! ધંમે પગલે, એના જીવનમાં આવી હતી અને એના અંતરના દાર ખખડાવી કહ્યું હતું. “ દાર ઉઘાડો સ્વામી, હું આવી છું. મને તમારા ચરણમાં સ્થાન આપો. ” લાલ સાડીનો ધુમટો ત્યારે નીચે સરી પડ્યો હતો. આકાશમાં એ સમયે ખીલ્યો હતો પૂર્ણચંદ્ર. મોડી રાત સુધી ત્યારે ઘર બહાર સંભળાતા હતા દોલ અને ત્રાંસા !

સ્મૃતિની એ સુંદર નવપલ્લવિત કુંજોમાં ડૂબી ગયો હતો એટલામાં એની મોટીબહેન મૃદુલા ઉપર આવી, બોલી: “ મોડીરાત થવા આવી છે બાઈ ! આમ ક્યાં સુધી અહિં બેસી રહેશો ! ઠંડો પવન ઝુંકાય છે. શરદી લાગી જશે. ”

“ તેં પેલો અવાજ સાંભળ્યો મૃદુલા ? ”

“ કેટલાક મારવાડી વેરૈયાઓ ત્યાં દોલ બજાવી નાચે છે, અને ફાગના ગીતો બોલે છે, હોળી નજદિક આવતી જાય છે બાઈ, એની એ ઉત્સવ લીલા છે. ” કહી એ ઝટપટ નીચે ચાલી ગઈ.

મધુસુદન કાન માંડી, આતુર હૃદયે એ ધ્વનિ સાંભળતો જ રહ્યો. છેક મોડીરાત સુધી, અને પછી ઘરમાં જઈ દીવો સળગાવ્યો, અને બિજાનામાં પડ્યા પડ્યા મહાકવિ વિદ્યાપતિના શૃંગાર ગીતો વાંચ્યા કર્યા. સવાર સુધી કૃષ્ણની પેલી બંસીમુગ્ધ અભિસારિકાનું કલ્પના ચિત્ર એ ભૂલી શક્યો નહિ.

બિજાનામાંથી જ્યારે એ ઉઠ્યો ત્યારે એની આંખો ભારે ભારે લાગતી હતી, માનસ પ્રકૃતિ જાણે નવચંચલ બની કંઈક શોધી રહી

હતી. અહિં તહિં ક્યાંયે એને એન પડતું નહોતું. ગત રાત્રિએ સાંભળેલો પેલો ઘેરો મધુર ધ્વનિ કર્ણપથમાં હજુ જાણે આવી આવીને અથડાયા કરતો હતો, અને સાથેસાથ એની નવપરિણિત પ્રિયાના કરકંડણનો રમ્ય ગુંજનનાદ!

ઘરના ઉપરના ઓરડામાં જઈ એ થોડીવાર એક ખુરશી ઉપર બેઠો. ટેબલની ઉપર સામેજ ગાયત્રીનો એક ફોટો મેહગની રંગની લાકડાની એક સુંદર ફ્રેમમાં જડેલો લટકતો હતો. દરરોજ એ ફોટાને એ જોતો હતો છતાં આજ જાણે એ નવપરિવેશે લાગતો હતો.

ફોટામાં ગાયત્રી જાણે લગ્નવેશે, વૈશાખની એક નવવાસિત સંધ્યાએ, અંગ ઉપર શ્વેતપાનેતર નાખીને, કુમકુમ અર્ચિત ભાવે, અરવપદ્મે, મધુર મધુર સ્મિત વર્ષાવતી આવી હતી એવી; દેવચરણમાં પૂજના ઉઘડેલા કુલ જેવી પવિત્ર લાગતી હતી. જાણે એક અપૂર્વ ભાવના જામી અને ખીણું કંઈ નહિ. પણ અત્યારે એ ક્યાં?

ખુરશી ઉપરથી ઉઠીને એ ઉભો થયો. કપાટ પાસે ગયો અને એમાંથી ગાયત્રી જે વસ્ત્રો પરિધાન કરતી એ એક પછી એક બહાર કાઢી ટેબલ ઉપર મૂક્યા. વિવિધ જાતના, આધુનિક ફેશનથી સુસજ્જિત વસ્ત્રો! બનારસી સેલા, સોનેરી કાર ભરેલી જ્યોર્જેટની સાડીઓ. છેલ્લે છેક નીચેથી પેલું શ્વેતરંગી પાનેતર પણ હાથમાં આવ્યું. તૃપિત નયને નીરખી નીરખીને એને જોવા લાગ્યો. કાઈ, એકેય એમાં ડાઘ ન હોતો. કુન્દના પુષ્પો જેવું શ્વેત! એની ગાયત્રીના હૃદય જેવું અમલ, પારદર્શક!

અચાનક મૃદુલા ઉપર આવી ચડી. હાથમાં હતું માટીનું કાડીયું. ઘીની બરણીમાંથી એમાં ઘી પૂરવા આવી હતી. મધુસુદનને આવી રીતે પેલું ગાયત્રીનું પાનેતર નીરખતો જોઈ એ બોલી: “ભાઈ!”

મધુસુદનના હાથમાંથી વસ્ત્ર નીચે પડી ગયું. આભો બની એ બહેન તરફ જોઈ રહ્યો. મદુલાએ કહ્યું: નાતના કેટલાક પટેલો આવ્યા છે આપને મળવા. ”

“ એમને ઉપર મોકલ ” મધુસુદને કહ્યું. અને ગાયત્રીના વસ્ત્રો ઝટપટ પાછા કબ્બાટમાં મૂકી દીધા. પેલું શ્વેતપાનેતર સૌથી ઉપર રાખ્યું પટેલોની રાહ જોતો એ વિશ્રંખિત બની એક ખુરશી પર બેસી ગયો.

કપાળમાં શ્વેતચંદનના ટીલા ઢાઢેલા, અને મોટી મોટી પાધડીઓ માથા ઉપર ગોઠવીને ત્રણ ચાર પટેલો ઉપર આવ્યા, અને નીચે ચટાઈ ઉપર બેઠા. થોડીવારે એની વૃદ્ધ મા, અને મદુલા પણ આવ્યા અને કાંઈ અપરાધિની સ્ત્રીઓ જેમ સામેના એક ખુણામાં ભરાઈને બેઠા. હૃદય એમના થડક થડક થતા હતા, રખે કંઈ અમંગલ બનવા બેઠું હોય.

પટેલોમાંથી એક જણ ઘેરા સ્વરે બોલ્યો.

“ સાંભળ્યું છે કે તમારી સ્ત્રીને લુંટારા ઉપાડી ગયા છે ? ”

“ હા. ”

“ એનો કંઈ પત્તો લાગ્યો ? ”

“ ના. ”

“ સંભવ છે કે લુંટારા એને કાંઈ દૂરના સ્થળે ઉપાડી ગયા હશે. જાણતા નથી આજ સુધીમાં એના માથે વિતકા વિતવામાં કંઈ બાકી રહ્યું હોય ! ”

“ તમારી ભાષા હું સમજી શકતો નથી. ” ઉગ્ર થઈ મધુસુદન બોલ્યો.

“ કહું છું કે આજ સુધીમાં ગાયત્રી મુસલમાનોના ધરમાં પવિત્ર નહિ રહી શકી હોય. ”

“ એની પવિત્રતા, અપવિત્રતા સાથે આપને શું સંબંધ છે ? ”

“ નાતના પંચે ઠરાવ કર્યો છે કે તમે તમારી સ્ત્રીને ફરીવાર આ ઘરમાં સ્થાન નહિ આપી શકો. તમારે એમ કરવું જ પડશે.

“ કારણ ? ”

“ એની અપવિત્રતાથી આખો વૈષ્ણવ સમાજ દુષિત થવા નથી ઇચ્છતો. ”

“ કદાચ મારાથી એમ ન થઈ શકે તો ? ”

“ તમારું આખું કુટુંબ નાત બહાર થશે. ” કહી એ બધા પટેલો ઉભા થઈ ગયા. માથા ઉપરથી જાણે કોઈ મહાન બોળે ફેંકી એ લોકો ચાલ્યા જતા હોય એવું સંતોષનું આશ્ચર્ય હાસ્ય ફરકાવતા એ લોકો ત્યાંથી બહાર ચાલ્યા ગયા.

એમના ચાલ્યા જવા પછી મધુસુદનની વૃદ્ધ મા અને મૃદુલા ઉભા થઈ એની નજીક આવ્યા.

પાષાણની મૂર્તિ જેમ મૌન બની મધુસુદન બેઠો હતો. એ બન્નેને નજદિક આવેલા જોઈ એણે ઉંચું જોયું. થોડીવાર એ વૃદ્ધ માતાની આંખોમાં નિરલસ દષ્ટિએ જોઈ રહ્યો. જે પ્રકાશ શોધવા એ કાંઈક મારી રહ્યો હતો એ ત્યાં નહોતો. ત્યાં હતી એકલી શિથિલ પામરતા દૈન્ય.

“ સાંભળ્યું, મધુસુદન ? ધીમેથી મા બોલી. ”

“ હા, મા. હવે મારે શું કરવું જોઈએ એ હું વિચારી રહ્યો છું. ”

“ ગાયત્રી માટે હવે આ ઘરમાં જગ્યા નથી. લોકો એની નીંદાથી ઘરઘરને ભરી રહ્યા છે. ”

એ શબ્દોએ મધુસુદન સળગી ઉઠ્યો. હૃદય ઉપર જાણે કાંઈ એ આવીને હથોડાનો ધા કર્યો હોય એવી વેદના થઈ આવી. જ્યાં બેઠો હતો ત્યાંથી એ ઉભો થઈ ગયો, અને દાદર ઉતરી નીચે ચાલ્યો ગયો. પાછળથી મદુલાએ ઘાંટો પાડ્યો: “મોટાભાઈ!” પણ એ શબ્દો પવનમાં ભળી ગયા.

x

x

x

x

ઘરની બહાર હવે મધુસુદન ભાગ્યેજ નીકળતો. ગાયત્રીના વિચારોએ એને ભ્રમિત કરી મૂક્યો હતો. લોકો એને નીંદતા હતા. એના પવિત્ર ચારિત્ર્ય ઉપર કલંકનો થપ્પો લગાવતા હતા. પાપીણી, દુરાચારીણી, કુલકલંકિની અને કેટલુએ એ લોકો એના વિષે કહેતા હતા, અને પોતે આ ઘરની બંધ દિવાલો વચ્ચે બેસીને એ બધું સાંભળ્યે જતો હતો. માત્ર એકલો એજ જાણતો હતો કે ગાયત્રી ઉપર ખડકી દીધેલા કલંકના ઢગલા વચ્ચે એ આલોક જેમ સળગી રહી હતી. રધુકુલ જાહન્નિ સીતા એને યાદ આવી. એ લોકોએજ પાપીણી કહી એને આગમાં સળગવા હડસેલી દીધી હતી, અને પછી કુંદન જેમ નૂતનરૂપે લઈ લીધી હતી, સંસારમાં શ્રેષ્ઠ ગૌરવપદ આપી જગતમાતાના ઉચ્ચ સિંહાસને બેસાડી હતી. એની ગાયત્રીની આ લોકો પરીક્ષા કરી રહ્યા હતા શું ?

થોડા દિવસો એમજ ચાલ્યા ગયા, મધુસુદનના ભ્રમિત ચિત્તની ચંચલતા દિવસે દિવસે વધતી જતી હતી. ખાવાપીવાનું એને કંઈ ભાન નહોતું. વસ્ત્રો બહુ ઓછા પહેરતો. કેટલીક વાર માત્ર ખમીસ અને ધોતીયા ભેર એ નીલી ડાંગરથી ઉભરાઈ જતા ખેતરોમાં ફરવા ચાલ્યો જતો. એ દિવસો હતા આપાઢના. ઠંડી વર્ષાભીતી જલસીકરો-એ એના જર્જરિત હાડપીંજર ઉપર પરંપરિત હુમલાઓ શરૂ કરી દીધા હતા. ધીમે ધીમે જ્વર એને આવવો શરૂ થયો હતો.

હવે એનાથી બહાર નીકળતું બહુ દુર્ગમ થઈ પડ્યું. પદ્મંગમાં

પડ્યો પડ્યો એ નીલાકાશમાં દષ્ટિ પરોવતો. બહુ શાંત રહેવા પ્રયત્ન કરતો છતાં એનાથી રહી શકાતું નહિ.

એક દિવસ એની તખીયત બહુ લથડી હતી. તાવ વધારે હતો છતાં એના અમિત દેહને થાક ચડતો નહોતો. યાચક બની એનું હૃદય કંઈક માંગી રહ્યું હતું. ભ્રમર જે ભિક્ષા કુલ કનેથી માંગો લ્યે છે, એવી મધુર, તૃષાતુર યાચના ! “ ગાયત્રી, ગાયત્રી ” ધીમા અસ્ફુટ સ્વરે એ બોલતો હતો.

બાળુમાં કાઈ નહોતું. મૃદુલા કાઈ સખીને મળવા ગઈ હતી. વૃદ્ધ મા છોલેલું ખોપડું મસાલા સાથે ભેળવી તેની કચોરી બનાવવામાં ગુંથાઈ ગઈ હતી.

થોડીવારે એને નિદ્રા આવી ગઈ. અડધા કલાક પછી પુનઃ એ જાગૃતિમાં આવ્યો. વૃદ્ધ મા ત્યારે પલંગ પાસે બેઠી બેઠી એના આ કૃશપ્રાય, માંદગીના બિજાને પડેલા પુત્રનું શીકકું મોઢું નીરખી રહી હતી.

“ ગાયત્રી આવી મા ? ” ધીમે ધીમે એ બોલ્યો.

વૃદ્ધ મા કંઈ ન બોલી શકી. સખી ગૃહેથી પરવારી મૃદુલાએ ઘરમાં પગ દીધો. સંખ્યા વેળા થઈ હતી. સૂર્યની છેલ્લી સુવર્ણ આભાથી આકાશ રંગાઈ ગયું હતું.

“ સાંભળે છે મા ? ” મધુસુદને દુઃખિત કંઠે કહ્યું : “ હમણાં મેં એક સ્વપ્ન જોયું. કાઈ સુંદર ઘરને જાણે આગ લાગી હતી, અને એમાં એ ઘરની સ્ત્રી લક્ષ્મી ઉભી ઉભી સળગી રહી હતી. એને બચાવી લેવા મેં ઘણાંયે પ્રયત્ન કર્યો, પણ બચાવી શક્યો નહિ. ”

ઉત્તરમાં માએ ઉચ્ચ સ્વરે ઘાંટો પાડી કહ્યું. “ મૃદુલા ! ભાઈને દવા પીવડાવવાનો સમય થયો છે. શીશી લાવ તો ! ”

એ રાત્રિએ વાતાયન જોરજોરથી ફુંકાતો હતો, અને જાહન્નિના ઉછળતા નીરમાં ઘો ઘો એવો અવાજ ઉઠતો હતો. ટીમરૂના વૃક્ષ મૂળમાંથી ઉખડી ઉખડીને નીચે પડતા હતા, અને જૂઠ્ઠી વેલો છાપરા ઉપરથી ઉડી ઉડીને આંગણામાં પથરાઈ જતી હતી. વરસાદ પડતો હતો ઝમઝમ અવાજે. જાણે કોઈ કિન્નરીનું કરતાલગાન, આપાદની આ ધનરાતે સંભળાતું હતું.

બહેલી સવારે અંધારું અદૃશ્ય થયા પછી પ્રકૃતિ જાણે ખીલી હતી નૂતન લગ્નવેશે. દેહ ઉપર ઓઢેલી લીલી સાડીમાં મંદારના લાલ ફુલ ઘુટા જેમ શોભી ઉઠતા હતા.

મધુસુદનને અત્યારે આરામ હતો. પલંગ ઉપર બેઠો બેઠો એ કોઈ વિચાર પરિક્રમણમાં ગુંથાયો હતો. હંમેશ દૂધ આપવા આવતી ગોવાલણ માધવીએ દાર ઠોકયું. મૃદુલાએ આવીને એ ઉઘાડયું. હાંફતી હાંફતી એ અંદર આવી. દૂધની મટુકી મધુસુદનના પલંગ પાસે મૂકી પ્રણામ કરી એ બોલી: “ તમારી વહુ ગાયત્રીને મેં આજ અંધારામાં જોઈ. દૂધની મટુકી લઈ જેવી ખેતરમાંથી નીકળી કે મારી દૃષ્ટિ એની ઉપર પડી. દૂર દૂરથી એ ચાલી આવતી હશે. પગમાં થાક ચડ્યો હતો. ધીમે ધીમે ડાંગરના ખેતરમાં જામેલા કીચડમાં કેમલ પગ મૂકતી એ આવતી હતી. કપડા હતા બધા મેલા, ફાટેલા. હું એને ઓળખી ગઈ ભાઈ. એ જ ગાયત્રી ! મેં કહ્યું. “ ચાલો હું તમને તમારા ઘર સુધી મૂકવા આવું. ” એણે કંઈ સાંભળ્યું નહિ. જરા મારા મોઢા તરફ જોયું. થોડું હસી, અને પછી આગળને આગળ વધવા લાગી. તમને એ ખબર આપવા આટલી ઉતાવળી હાંફતી હાંફતી આવી છું. ” કહી એ મટુકી લઈ બહાર ચાલી ગઈ.

ખબર સાંભળી મધુસુદન કોઈ અનેરા ઉત્સાહથી નાચી ઉઠ્યો. બહેન અને મા એના પલંગને વીંટાઈ વીંળ્યા. અધીરા સ્વરે મધુસુદને કહ્યું. “ સાંભળ્યું મા ? ગાયત્રી પાછી આવી છે. ”

“ એથી આપણે શું ? આ ધરમાં હવે એ પગ નહિ મૂકી શકે. ” કહી મૃદુલાનો હાથ પકડી એ રાંધણીયામાં ચાલી ગઈ, મા દીકરી સવારના ભોજન માટે ચોખ્ખા સાફ કરવામાં ગુંથાઈ ગયા.

પલંગમાંથી ઉઠી અરવપદે મધુસુદન બહાર આવ્યો, અને ધરના દરવાજામાં ઉભો રહ્યો. કોઈ અજબ એતનથી એનો સમય દેહ થનગનતો હતો. જે જાગરણ માટે એ આટલા મહિના સુધી જીવતો રહ્યો હતો એની ઘડીઓ આવી લાગી હતી.

આઘેથી કોઈ સ્ત્રીની છાયા જખી સવારના મધુર પ્રકાશમાં રંગાતી ધીરે ધીરે નજદિક આવતી હતી. મધુસુદન સ્પષ્ટ આંખે એને જોઈ શકતો હતો. એ ગાયત્રી હતી, જેના સ્મરણે હૃદયનો પ્રદીપ સળગાવી આટલા મહિના સુધી બેઠો હતો. ધીમે ધીમે એ નજીક આવી. છેક લગોલગ, કાદવથી ખરડાયેલો મલિન વેશ, વસ્ત્રો એના ફાટીને લીરા જેમ ઉડી રહ્યા હતા. એ જ ગૌર છતાં દુઃખથી ઝાંખું થયેલું મુખારવિંદ, એ જ નિર્મલ પવિત્ર આંખો જે મંડાયેલી હતી એના પતિ મધુસુદન ઉપર.

દરવાજાની લગોલગ આવી એ એના પતિના ચરણમાં ઢગલો થઈને પડી.

ચરણ સ્પર્શ કરીએ ગદ્ગદ કંઠે બોલી: “ તમારા પગમાં જગ્યા આપો. આટલા દિવસ સુધી હુંટારાઓએ મને કેદી-સ્ત્રી જેમ રાખી હતી. મારો હાથ પકડી તમે મને મુક્તિ આપો. ”

મધુસુદને એના હાથ પકડી એને ઉભી કરી. કંઈ એ બોલી શક્યો નહિ. એના દુર્બલ ફીક્કા પડેલા મુખકમલને એ ઘડીભર નીરખી રહ્યો, પછી એના હાથ છોડી ઉપર મેડી ઉપર દોડ્યો. નીચે આવ્યો ત્યારે હાથમાં હતું પેલું સ્વેતરંગી પાનેતર, પ્રથમ સહધર્મ—

ચારિણી બની ગાયત્રી એ જ પાનેતર ઓઢીને એનું ઘર શોભાવવા આવી હતી.

એજ પાનેતર ફરીવાર આજ મધુસુદને ગાયત્રીના દેહ ઉપર ઓઢાડી દીધું. એનો નિર્બલ કેમલ હાથ પકડી એણે સ્ત્રીને ઘરમાં લઈ જવા એક પગલું ભર્યું. ત્યાં સામેથી મા દીકરી ઓળા સાફ કરતા મૂકી ત્યાં દોડી આવી, ઘાંટે પાડી મા બોલી: “ મધુસુદન ! અને મા દીકરીએ આડા હાથ દીધા.

ધીરા ગંભીર સ્વરે મધુસુદને કહ્યું, જાણતો નથી મા, ગાયત્રી પવિત્ર છે કે અપવિત્ર, એણે પાપ કયું હોય તો ભલે, પાપને આજ હું નૂતન કરી લઈ લઈશ, એ મારું પૂન્ય બનશે, એજ મારો ધર્મ છે. એજ સત્ય છે જેને જીવનમાં આજ લગી સંધરીને હું બેઠો છું.” કહી એણે મક્કમતાપૂર્વક ફરીવાર આગળ પગલું ભર્યું. મા બહેનના આડા હાથ હેડા પડી ગયા. સ્તબ્ધ બની એ મધુસુદનની વેદના ભરી મૂર્તિને જોઈ રહ્યા, અને એ આગળ ને આગળ પગલા માંડતો ગાયત્રીને ગૃહના નેપથ્યમાં લઈ ગયો.

20-000000

નવન મુજશાવના સર્વનમાં પત્રી
સહે તેના કાન્તિકારી નિચારી
રત્ન કરવામાં આવે છે.

અવનવા વિપવિધ સુખો ઉપર
આદિત્ય દાસ લાલ ખત્તી
પરવામાં આવે છે.

વનપુત્રાને, અને અભ્યાસીઓને
ઉપયોગી એવું સાહિત્ય
આપવામાં આવે છે.

શિખા કપડાથી બેનું મુંઝર
સાદિત્ય મૂળ સરખી કિંમતમાં
આપનામાં આવે છે.

એક વર્ષમાં એક હજાર પુસ્તક
આર શ્રી પાંચ પુસ્તકો, જે જોડાં
મિલકવામાં આવે છે.

જાણનાર : મહેસાણા
 મુ. મ. ૩-૦-૦ સી. ૭
 મુ. મ. ૪-૦-૦ સી. ૮

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥ श्री गणेशाय नमः ॥

ક્રમ નંબર	વર્ગ	સંખ્યા
૧	૦-૮	૦-૧૨
૨	૦-૮	૦-૧૨
૩	૦-૮	૦-૧૨
૪	૧-૦	૧-૪
૫	૦-૮	૦-૧૨
૬	૦-૧૨	૧-૦

डोरी कितान	०-१२	१-०
पूर्वजिना पावे	१-४	१-८
अध्यानीस्तान	०-८	०-१२
वे कतिहार	०-१२	१-०
मिहमिलार	१-०	१-४

आभिव्यक्ति	०-१	०-८
अनन्य	१-०	१-४
निर्गम	१-४	१-८
समः प्रम' के प्रार	१-४	१-४
इशमी	०-८	०-१

પાંખડીઓ	૧-૪	૧-
સામરોટી	૧-૪	૧-
સંહાર [અધ્યાય ૭]		
મારા વિના નહિ ચાલે [અધ્યાય ૭]		

ਪੰਨਾ ੧੦੫

—मोक्षं सुविपत्र भंगाये—

